

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 4 (36), 2022

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri-
nin müavini, Baş Təşkilat – İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsəyenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq elmləri doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq elmləri doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq elmləri doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cəbir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Fəxri Vəliyev
Korrektor: Aynur Səfərlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
Jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 24,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CİNAYƏT PROSESİ

- Aydın Əliyev**
Hərbi qulluqçuların hüquqlarının məhkəmədə müdafiəsinin bəzi xüsusiyyətləri 8
- Aygün Cəbiyeva**
“Məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsi və onun cinayət prosesində həyata keçirilmə hədləri 13
- Fərid Xəlilzadə**
Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində müasir elektron informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə sübutların toplanılması 17
- Şöhlət Kərimov**
Cinayət mühakimə icraatının məhkəmə mərhələsində dövlət ittihamının həyata keçirilməsinin nəzəri və hüquqi əsasları 24
- Ərəstun Qasimov, Pərviz Rüstəmli**
Cinayət prosesində vətəndaşların hüquqlarının müdafiə edilməsinin konstitusion hüquqi əsasları 29
- Xanlar Bayramzadə**
Cinayət prosesində məhkəmə nəzarətinin predmetinin genişləndirilməsi haqqında 35

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

- Fuad Babəşov**
Dövlət çevrilişinə cəhd və onun qarşısının alınması 42
- Nuridə Əlizadə**
Yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirtirinin pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti 47
- Səkinəxanım Rzayeva, Vüqar Sadiqli**
Cinayətin kiber üsulla törədilməsi - cəzanı ağırlaşdıran hal kimi 54
- Ramazan Əsgərxanov**
Hüquqi şəxslərin cinayət hüquqi statusu 61
- Seyfulla Aslanov**
Korrupsiya cinayətlərində “vəzifəli şəxs”in hüquqi statusunu tənzimləyən beynəlxalq normaların Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinə implementasiyasının aktual məsələləri 67
- Samir Qədirov**
Xuliqanlığa görə məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar 76

İNSAN HÜQUQLARI

- Səidə Həsənzadə**
İnsan və qadın hüquqlarının mahiyyəti 81
- Ülkər İmaməliyeva**
İnsan və qadın hüquqlarının mahiyyəti 94

MÜLKİ HÜQUQ

- Ata Vəliyev**
Sosial xidmət - sosial ədalət nəzəriyyəsi kontekstində 101

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

- İlham Əliyev**
Hərbi əməliyyatlara hüquqi məhdudiyətlərin mənəvi xarakteri 106

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ VƏ AVROPA HÜQUQU

Nicat Cəfərov Avropa İttifaqında azad ticarət zonalarının hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri.....	111
Elnarə Mirzəyeva Müasir siyasi proseslərdə və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında lobbiçiyin rolu, mahiyyəti, məzmunu və hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri	117

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Könül Axundova Hakimlərin statusunun anlayışı və əlamətləri	124
---	-----

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

Elnur Quliyev Hüquqi dövlətin zəif cəhətlərindən biri və onun aradan qaldırılmasının yolları	128
Səmayə Həbibova Müasir dövrdə dövlət-din münasibətinə dair yanaşmalar	13

İNZİBATİ HÜQUQ

Afaq Sadıqova Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları	139
Rafiq Nəcəfquliyev, Hikmət Rəhmanov İctimai yerlərdə spirtli içki qəbul edən şəxslərin hüquqazidd davranışlarının profilaktikası və məsuliyyəti məsələsi haqqında.....	146

KRİMİNALİSTİKA

Qardaş Hüseynov İqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizədə təftişdən istifadənin təkmilləşdirilməsi kimi.....	151
İsmayıl Əmirli Hadisə yerinə baxış istintaq hərəkətinin keçirilməsinin bəzi problemləri.....	154
Aysel Aslanova Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.....	162
Nail Abbasov Məhkəmə ekspertizası növlərinin nəzəri təsnifatının inkişafı tendensiyası.....	170

ƏCNƏBİ MÜƏLLİFLƏR

Süleymanov A.F., Japparova A.S., Sailibayeva J.Yu. Qazaxstan Respublikasının dövlət qulluğu sisteminin formalaşmasının prinsipləri	177
--	-----

GƏNC TƏDQİQATÇI

Nərmin Quliyeva Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsasları.....	185
Səyyad Ağayev, Fidan Əkbərova Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizənin əhəmiyyəti və milli hüquqi əsasları	189

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 4 (36), 2022

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

EDITOR:

Hikmat Eyvazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhran Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: **Faxri Valiyev**
Proofreader: **Aynur Safarli**

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 24,75
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL PROCESS

- Aydin Aliyev**
Some features of the protection of the rights of military personnel in court 8
- Aygun Cabiyeva**
The constitutional duty "The court must ensure the determination of the truth" and the limits
of its implementation in criminal proceedings 13
- Farid Xalilzade**
Collection of evidence using modern electronic information technologies in the criminal
proceedings of the Republic of Azerbaijan 17
- Shohlat Karimov**
Theoretical and legal bases of implementation of state prosecution at the court stage of
criminal proceedings 24
- Arastun Gasimov, Parviz Rustamli**
Constitutional legal fundamentals of protecting the rights of citizens in criminal proceedings 29

- Khanlar Bayramzade**
On expanding the subject of judicial control in criminal proceedings 35

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

- Fuad Babashov**
Attempted coup and its prevention 42
- Nurida Alizade**
Criminal liability for violation of confidentiality of correspondence, telephone conversations,
mail, telegraph, and other information 47
- Sakinakhanum Rzayeva, Vugar Sadigli**
Committing a crime in a cyber way - as an aggravating circumstance of penalty 54
- Ramazan Asgharxanov**
Criminal status of legal entities 61
- Seyfulla Aslanov**
Actual tasks of implementing international norms in corruption crimes regulating the legal
status of an "official" to the Criminal Legislation of the Republic of Azerbaijan 67
- Samir Qadirov**
Circumstances aggravating responsibility because of hooliganism 76

HUMAN RIGHTS

- Saida Hasanzada**
Summary of human and women rights 81
- Ulker Imamalieva**
The role of the legal state in the formation of civil society 94

CIVIL RIGHTS

- Ata Valiyev**
Social service - in the context of social justice theory 101

PRIVATE LAW

- Ilham Aliyev**
The moral character of legal restrictions on military action 106

PRIVATE INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN LAW

Nijat Jafarov Features of the legal regulation of free trade zones in the European Union	111
Elnara Mirzayeva The role, nature, content, and legal regulation of the lobbyist	117

CONSTITUTIONAL LAW

Konul Akhundova The concept and signs of the status of a judge	124
--	-----

LEGAL THEORY

Elnur Quliyev One of the weaknesses of the rule of law and ways to overcome it	128
Samaya Habibova Approaches to state-religious relations in modern times	132

ADMINISTRATIVE LAW

Afag Sadigova Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları	139
Rafiq Najafguliyev, Hikmet Rakhmanov On the issue of prevention and responsibility for the illegal behavior of persons who consume alcoholic beverages in public places	146

CRIMINALISTICS

Gardash Huseynov On the shortcomings in the organization, appointment, audit and its improvements in the detection and investigation of economic crimes	151
İsmayıl Əmirli Some of the actual problems of the investigative action "inspection at the scene of the crime"	154
Aysel Aslanova The emergence, current state and prospects for the development of forensic technical examination of document	162
Nail Abbasov Development Trend of Theoretical Classification of Types of Forensic Examination	170

FOREIGN AUTHORS

Suleymanov A.F., Zhapparova A.S., Sailibayeva Zh.Yu. Principles for forming the system of the civil service of the republic of Kazakhstan	177
---	-----

YOUNG RESEARCHER

Narmin Guliyeva Legal grounds for crime prevention	185
Seyyad Agayev, Fidan Akbarova Legalization of money obtained through crime the importance of fighting back. International, regional and national legal bases	189

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 4 (36), 2022

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишниева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: Фахри Валиев
Корректор: Айнур Сафарли

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10т-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 24,75
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Bak1"

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

- Айдын Алиев**
Некоторые особенности защиты прав военнослужащих в суде 8
- Айгюн Джабиева**
Конституционная обязанность «Суд должен обеспечить установление истины» и пределы ее реализации в уголовном судопроизводстве 13
- Фарид Халилзаде**
Сбор доказательств по средству современных электронных информационных технологий в уголовном процессе азербайджанской республики 17
- Шохлат Каримов**
Текст научной работы на тему «Теоретико-правовые основы осуществления государственного обвинения на судебной стадии уголовного судопроизводства» 24
- Арастун Гасымов, Парвиз Рустамли**
Конституционно-правовые основы защиты прав граждан в уголовном судопроизводстве 29
- Ханлар Байрамзаде**
О расширении предмета судебного контроля в уголовном процессе 35

УГОЛОВНОЕ ПРАВОИКРИМИНОЛОГИЯ

- Фуад Бабашов**
Попытка государственного переворота и его предотвращение 42
- Нурида Ализаде**
Уголовная ответственность за нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений 47
- Сакинаханум Рзаева, Вугар Садигли**
Совершение преступления киберспособом - как отягчающее наказание обстоятельства 54
- Рамазан Аскерханов**
Уголовный статус юридических лиц 61
- Сейфулла Асланов**
Актуальные вопросы имплементации международных норм в коррупционных преступлениях, регулирующих правовой статус «должностного лица», в уголовное законодательство Республики Азербайджан 67
- Самир Гадиров**
Обстоятельства, отягчающие ответственность за хулиганство 76

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

- Саида Гасанзаде**
Сущность человеческого и женского права 81
- Улькер Имамалиева**
Роль правового государства в формировании гражданского общества 94

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

- Ата Велиев**
Социальное обслуживание - в контексте теории социальной справедливости 101

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Ильхам Алиев**
Нравственный характер правовых ограничений на военные действия 106

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО И ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО

Ниджат Джафаров

Особенности правового регулирования зон свободной торговли в Европейском Союзе
in modern political processes and the formation of mutual relations with the state 111

Эльнара Мирзоева

Роль, сущность, содержание и правовое регулирование лоббиста в современных
политических процессах и формировании взаимоотношений с государством 117

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Кенюль Ахундова

Понятие и признаки статуса судьи 124

ПРАВОВАЯ ТЕОРИЯ

Эльнур Гулиев

Одна из слабых сторон правового государства и пути ее преодоления 128

Самая Габибова

Подходы к государственно-религиозным отношениям в современности 132

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Афаг Садыгова

Правовые основы регулирования миграционных процессов в
Азербайджанской Республике 139

Рафиг Наджафгулиев, Хикмет Рахманов

К вопросу о предупреждении и ответственности за противоправное поведение лиц,
употребляющих спиртные напитки, в общественных местах 146

КРИМИНАЛИСТИКА

Гардаш Гусейнов

Об недостатках в организации, назначении, проведении ревизии и его улучшениях
при обнаружении и расследовании экономических преступлений 151

Исмаил Амирли

Некоторые актуальные проблемы следственного действия «осмотр
на месте преступления» 154

Айсель Асланова

Возникновение, современное состояние и перспективы развития
судебно-технической экспертизы документов 162

Наиль Аббасов

Тенденции развития теоретической классификации видов судебной экспертизы 170

ЗАРУБЕЖНЫЕ АВТОРЫ

Сулейманов А.Ф., Жаппарова А.С., Сайлибаева Ж.Ю

Принципы формирования системы государственной службы республики Казахстан 177

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

Нармин Гулиева

Правовые основы предупреждения преступности 185

Сайяд Агаев, Фидан Акбаова

Легализация денег, полученных преступным путем, важность противодействия.
Международные, региональные и национальные правовые основы 189

Aydın ƏLİYEV,

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun

böyük elmi işçisi,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

aydin.vk@gmail.com

HƏRBİ QULLUQÇULARIN HÜQUQLARININ MƏHKƏMƏDƏ MÜDAFİƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hərbi qulluqçu, müdafiə hüququ, hüquqi yardım.

Key words: soldier, right of defense, legal assistance.

Ключевые слова: военнослужащий, право на защиту, правовая помощь.

Hərbi qulluqçuların hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmədə müdafiəsi mülki və cinayət mühakimə icraatı qaydalarında həyata keçirilir.

Mülki mühakimə icraatı qanunçuluq, ədalət mühakiməsinin ancaq məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi, hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilməsi, məhkəmə baxışının aşkarlığı prinsiplərinə əsaslanır.

Hərbi qulluqçuların hüquqlarının mülki mühakimə icraatında müdafiəsi həlli tələb olunan məsələnin mahiyyətindən asılı olaraq iki qrupa bölünə bilər. Hərbi qulluqçu özünün hərbi xidmətlə bağlı olmayan subyektiv hüquqlarını istənilən vətəndaş kimi, məhkəmədə müdafiə edərək nikahın pozulması və ümumi əmlakın bölünməsi, borcun alınması, şərəf və ləyaqətin qorunması və digər məsələlər üzrə iddia tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Hərbi qulluqçunun hüquqlarının bu şəkildə müdafiəsi demək olar ki, dövlət orqanları tərəfindən şübhə altına alınmamış, həmin hüquqların həyata keçirilməsinə maneələr törədilməmişdir. Lakin son dövrlərdə hərbi qulluqçu tərəfindən hərbi idarəetmə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkət və hərəkətsizliyindən

məhkəməyə şikayət verməsi qadağan olunurdu. Belə hərəkətlərdən ancaq hərbi-inzibati qaydada, yəni «komanda üzrə» şikayət verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ancaq Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən, «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra hərbi qulluqçular hərbi xidmətlə bağlı olan subyektiv hüquqlarını və qanuni maraqlarını da məhkəmədə müdafiə etmək imkanı əldə etdilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsilə hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ müəyyən edilir.

Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu kimi müəyyən olunur.

«Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddəsinə əsasən, hərbi qulluqçular dövlət orqanlarına, ictimai təşkilatlara və birliklərə, hərbi idarəetmə orqanlarına təkliflər və ərizələrlə müraciət etmək, habelə vəzifəli şəxslərin, dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların və birliklərin, hərbi idarəetmə orqanlarının, habelə vətəndaşların (*o cümlədən hərbi qulluqçuların*) hüquqa zidd hərəkətlərindən müəyyən edilmiş qaydada şikayət hüququna malikdirlər. Müəyyən olunmuş təminatla bağlı məsələlər, komandirlərin (*rəislərin*) və ya başqa hərbi qulluqçuların qanunsuz xidməti sərəncamları və hərəkətləri, eləcə də hərbi xidmət münasibət-

lərinin digər problemləri üzrə şikayətlər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin nizamnamələrində nəzərdə tutulan qaydada verilir, baxılır və həll edilir. Hərbi qulluqçular hərbi vəzifəli şəxslərin və hərbi idarə orqanlarının qərar və hərəkətlərindən (*hərəkətsizliyindən*) inzibati qaydada yuxarı komandanlığa və (və ya) məhkəməyə şikayət edə bilərlər. Elə həmin maddə ilə də hərbi qulluqçular tərəfindən şikayət verilməsinə mane olmaq və buna görə şikayət verəni cəzalandırmaq və ya təqib etmək qadağan edilir [6].

Eyni zamanda qanunla şikayətlərin verilməsilə bağlı hərbi qulluqçuların məsuliyyəti də müəyyən olunur və qeyd edilir ki, şikayət verərkən qəsdən yalan məlumatlar vermiş və ya böhtan atmış hərbi qulluqçu buna görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyət daşıyır.

Hərbi qulluqçuların subyektiv hüquqlarının hərbi idarəetmə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkət və hərəkətsizliyindən məhkəmədə müdafiəsi qaydaları mülki vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi qaydalarından fərqlənir.

Mülki şəxslər olduğu kimi, hərbi qulluqçular da məhkəmədə öz problemlərini müstəqil olaraq, nümayəndələr vasitəsilə, yaxud nümayəndələrlə birlikdə həll edə bilərlər.

Hərbi qulluqçunu təmsil edən nümayəndənin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 69-75-ci maddələrində nəzərdə tutulan qaydada müəyyən edilir.

Hərbi qulluqçular tərəfindən verilən etibarnamələr müvafiq hərbi hissə, birləşmə, idarə, hərbi-tədris müəssisəsinin komandiri (rəisi) tərəfindən təsdiq edilə bilər.

Mülki mühakimə icraatında olduğu kimi, cinayət mühakimə icraatında da cinayət törətməkdə şübhəli bilinən və təqsirləndirilən şəxslərin, o cümlədən də hərbi qulluqçular sırasından olanların, hüquqlarının müdafiəsi və onlara hüquqi yardım göstərilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normalarına əsaslanır. Təsədüfi deyil ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsilə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilir. Həmin normaya Konstitusiyanın 25, 26, 60,

61, 63-cü maddələri ilə bir daha təminat verilir. Təqsirləndirilən (*şübhəli*) şəxsin müdafiə hüququ Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin III hissəsində aşağıdakı kimi konkretləşdirilir: «*Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçisinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır*» [1].

Bu Konstitusiya hüququnun dönməz olaraq təmin olunması hüquq-mühafizə orqanlarının hüquqtəbqiyyətə fəaliyyəti zamanı yaranan cinayət-prosessual münasibətlərdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi hallarda məhz həmin orqanların bu sahədəki fəaliyyəti zamanı təqsirləndirilən (*şübhəli*) şəxslərin müdafiə hüququnun məhdudlaşdırılması və hətta pozulması hallarına yol verilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 177.3.2, 341.2.1 və 341.2.3-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayət əməllərini törətməkdə şübhəli bilinən, «N» sayılı hərbi hissənin müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət qulluqçusu «A» barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilərkən onun müdafiəçisinin prosesə vaxtında buraxılmasına maneələr törədilmiş, işi aparan müstəntiq müdafiəçilə görüşməkdən yayınmış, növbətçi polis işçisi vasitəsilə vəkilə öz orderini respublika prokurorluğuna təqdim etməli olduğunu bildirmiş və s. Ancaq müstəntiqin təşəbbüsü ilə dövlət hesabına dəvət olunmuş vəkilin iştirakilə «A»-ya ittiham olunduqdan və onun barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilməsi barədə məhkəmə qərarı qəbul edildikdən bir neçə gün sonra təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi prosesə buraxılmışdır [5].

Qeyd etməliyik ki, təqsirləndirilən (*şübhəli*) şəxsin özü, yaxud yaxın qohumları tərəfindən dəvət olunmuş müdafiəçinin artıq ibtidai araşdırma mərhələsində prosesə daxil olması ittiham tərəfinin məsuliyyətini artırır, təqsirləndirilən (*şübhəli*) şəxslərin hüquqlarının pozulması ilə bağlı halların qarşısını ən azı müəyyən dərəcədə alır.

Cinayət törətməkdə şübhəli bilinən və təqsirləndirilən hərbi qulluqçulara da həmin kateqoriyadan olan proses iştirakçılarının hüquqi vəziyyəti, o cümlədən də müdafiə hüququnun təmin olunması haqqında cinayət-prosessual qanunvericiliyi normaları şamil olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət prosesinin gedişində şübhəli, təqsirləndirilən və məhkum olunmuş şəxslərə keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi və onların müdafiəsinin həyata keçirilməsi vəkil statusuna malik şəxslərə həvalə olunur.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun 4-cü maddəsinin I bəndi ilə müəyyən edildiyi kimi, «*vəkillər kollegiyası üzvlüyünə müəyyən olunmuş qaydada qəbul edilmiş və vəkil andı içmiş şəxs vəkillik fəaliyyətini həyata keçirə bilər*» [8]. Bu qanunvericilik norması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.27 və 92-ci maddələrinin müddəalarına uyğundur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 92.1-ci maddəsinə əsasən Cinayət prosesində müdafiəçi qismində yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan vəkil iştirak edə bilər. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən edilən müdafiə hüququnun təmin edilməsi vəkillər vasitəsilə həyata keçirilir [2].

Vəkilliyin əsas vəzifələri fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsindən və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarətdir (*Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun 3-cü maddəsi*).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində «müdafiəçi» termininin anlayışı müəyyən olunmur. Lakin Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.27, 92-ci maddələrinə və Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun müddəalarına əsaslanaraq hesab edilir ki, «*müdafiəçi – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzib olunması və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosesual fəaliyyəti icra edən şəxsdir*» [9, s. 257-263].

Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiə hü-

ququnun təmin edilməsi cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərə həvalə olunur (*CPM-in 85.2.3, 86.2.3, 90.6-cı maddələri*).

Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin birinci dindirilməsi zamanı prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 91-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquqlarını ona izah edirlər. Onun iştirakı ilə keçirilən sonrakı istintaq hərəkətləri zamanı həmin hüquqlardan bəziləri təkrar olaraq bir daha ona izah edilir. Lakin təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi hüquqlarının ona izah edilməsilə bitmir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqan və vəzifəli şəxslər təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin öz hüquqlarını həyata keçirməsinə şərait yaratmalı, onun verdiyi əsaslı vəsatətlərin təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər.

Təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun məzmununa olan belə yanaşma olduqca zəruridir. Belə ki, ittihamın təkzib edilməsi, yaxud məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi üçün təqsirləndirilən şəxsin özü kifayət qədər hüquqlara malik olmalıdır. Bununla yanaşı, iş üzrə icraat zamanı təqsirləndirilən şəxsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq, yəni müdafiəçinin köməyindən maneəsiz istifadə etmək hüququ təmin olunmalıdır. İşdə müdafiəçinin iştirakını məcburi qaydada tələb edən hallar istisna olunmaqla müdafiəçinin prosesə buraxılması təqsirləndirilən şəxsin iradəsindən asılıdır. Beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən təqsirləndirilən şəxs cinayət işi üzrə icraat zamanı müstəqil şəkildə müdafiəçi seçmək, onun köməyindən istifadə etmək hüququna malikdir. Təqsirləndirilən şəxs prosesin istənilən mərhələsində müdafiəçinin xidmətlərindən imtina edə, başqa vəkillə müqavilə bağlaya, yaxud müstəqil olaraq özü-özünü müdafiə edə bilər. Vəkilin göstərdiyi xidmətləri ödəmək üçün təqsirləndirilən şəxsin vəsaiti olmadıqda ona dövlət hesabına ödənişsiz hüquqi yardım göstərilməlidir.

Müdafiəçinin işdə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs qanunla müvafiq proses iştirakçısı üçün nəzərdə tutulan və ümumi müdafiə hüququnun məcmusunu təşkil edən geniş hüquqlardan istifadə edir, mü-

dafiəni şəxsən həyata keçirir, yaxud müdafiəçinin köməyindən istifadə edərək onunla birlikdə müdafiə mövqeyini müəyyən edir və müdafiəçilə razılaşdırılmış qaydada müdafiə olunur.

Cinayət-mühakimə icraatının gedişində ittiham və müdafiə tərəflərinin çəkişməsi prosesində bir tərəfdən zərərçəkmiş, digər tərəfdən isə şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər öz prosessual hüquqlarından tam həcmdə istifadə etmək üçün keyfiyyətli hüquqi yardım almağa ehtiyac duyurlar. Belə ki, tərəflərin çəkişməsi prosesi qarşıdurmanın ən sərt halları ilə səciyyələnir, bu isə öz növbəsində ən ciddi hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər.

Cinayət mühakimə icraatının ayrı-ayrı mərhələlərində müdafiə tərəfinin səlahiyyətləri müxtəlifdir. Müdafiə üçün ən böyük imkanlar məhkəmə mərhələsində nəzərdə tutulur. Həmin mərhələdə sübutlar tərəflərin aktiv iştirakı ilə şifahi və bilavasitə araşdırılır, cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaranır. Bundan fərqli olaraq, ibtidai araşdırma mərhələsində müdafiənin imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhdud olur. Aşkarlıq və çəkişmə prinsipləri tam həcmdə həyata keçirmək mümkün olmur. Müdafiə tərəfi işin materialları ilə ancaq ibtidai araşdırma başa çatdıqdan sonra tanış olmaq imkanı əldə edir. Onun ibtidai araşdırma mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan alınan müxtəlif sübut növlərinin (*ifadələrin, məlumatların, sənədlərin, əşyaların və s.*) araşdırılmasında iştirak etmək imkanı olmur və s. Hərbi xidmətin səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olması belə deməyə əsas verir ki, hərbi qulluqçular sırasından olan təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsi zamanı göstərilən problemlər xüsusilə həlledici əhəmiyyət kəsb edir və daha məsuliyyətli yanaşma tələb edir.

Təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiəsinin təşkilində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsi və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 21-ci maddəsində nəzərdə tutulan təqsirsizlik prezumpsiyası həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının məzmununa uyğun olaraq cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs təqsiri cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilənədək və

onun barəsində məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə minənədək təqsirsiz sayılır. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübuta yetirməyə borclu deyil. İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun surətdə, müvafiq hüquqi prosedur daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin xeyrinə həll edilir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələbləri bir sıra hallarda vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulur, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən, yaxud təqsirləndirilən hərbi qulluqçulara münasibətdə belə neqativ yanaşma özünü xüsusilə kəskin şəkildə biruzə verir. Belə ki, həmin kateqoriyadan olan şəxslərə onların cinayət hadisəsi törədilənədək olan davranışı nəzərə alınmadan komandirlər (*rəislər*) tərəfindən, bir qayda olaraq, şablon xarakterli mənfi xasiyyətnamə verilir ki, bəzi hallarda da belə xasiyyətnamələrin məzmunu sonrakı yoxlama zamanı öz təsdiqini tapmır. Məsələn, CM-nin 332 və 182-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayət əməllərini törətməkdə təqsirləndirilən «N» sayılı hərbi hissənin əsgəri «O» barəsində tərtib olunmuş xasiyyətnamə bölük komandiri tərəfindən imzalanmış və hərbi hissənin möhürü ilə təsdiq olunmuşdur. Lakin məhkəmə prosesində dindirilən tabur komandiri suallara cavab verərkən xidmət dövründə «O» barəsində heç bir intizam tənbehi tətbiq olunmadığını və cinayət əməli törədilənədək onun əsasən müsbət xarakterizə olunduğunu bildirmiş, yəni faktiki olaraq cinayət törətməsi ehtimal olunan hərbi qulluqçuya verilmiş xasiyyətnamənin həqiqəti əks etdirmədiyini təsdiq etmişdir [7].

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlik ki, hər kəsin olduğu kimi, hərbi qulluqçuların da (*o cümlədən də, hərbi qulluqçular sırasından olan təqsirləndirilən (şübhəli) şəxslərin*) hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinin hüquqi əsasları Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyası, eləcə də xüsusi və digər qanunvericilik aktları ilə dəqiq müəyyən olunmuşdur. Odur ki, ayrı-ayrı hallarda qeyd olunan hüquqların pozulması ancaq subyektiv səbəblərdən baş verə bilər.

Zənnimizcə, vəkilin nümayəndə, yaxud müdafiəçi qismində prosesə vaxtında buraxılması, eləcə də hərbi idarəetmə orqanlarının və onların və-

zifəli şəxslərinin məsələyə prinsipial mövqedən yanaşması, obyektivlik göstərməsi və qanunun imkan verdiyi bütün hallarda hərbi qulluqçuların hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin olunmasına çalışması mümkün ola bilsən neqativ halların qarşısının alınmasına kömək edər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2012.
3. Ağır cinayətlərə dair hərbi məhkəmənin arxivi, iş № 1(091)-26/2010.
4. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. [Elektron resurs]. URL: http://www.mod.gov.az/qanun/nizamnameler/Daxili_xidmet_nizam.pdf (müraciət tarixi 03.01.2015).
5. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. [Elektron resurs]. URL: http://www.mod.gov.az/qanun/nizamnameler/Intizam_nizam.pdf(müraciət tarixi 03.01.2015).
6. «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs]. URL: http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Statusu_haqqinda.pdf(müraciət tarixi: 06.03.2015).
7. Cəlilabad Hərbi Məhkəməsinin arxivi, iş № 1-1(096)-53/2014.
8. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, Bakı, 2011.
9. Vəli Şirpur. Cinayət-mühakimə icraatında müdafiəçinin prosessual statusu məsələləri... «Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri» elmi əsərlər məcmusu (Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu), 2011, № 55.

Aydin Aliyev

Some features of the protection of the rights of military personnel in court

Annotation: The article is devoted to the problems of protection of rights and legitimate interests of servicemen on trial. As a result of the research, the author concludes, that the legal framework for the protection of the rights and legitimate interests of military personnel (including the accused (suspected) of the number of troops) on the court quite clearly defined by the Constitution, special and other legislative acts of Azerbaijan Republic.

Айдын Алиев

Некоторые особенности защиты прав военнослужащих в суде

Аннотация: Статья посвящена проблемам защиты прав и законных интересов военнослужащих на суде. В результате проведенного исследования, автор приходит к выводу, что правовые основы защиты прав и законных интересов военнослужащих (в том числе и обвиняемых (подозреваемых) из числа военнослужащих) на суде достаточно четко определены Конституцией, специальными и другими законодательными актами Азербайджанской Республики.

Aygün CƏBİYEVƏ,

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

aygunjabiyeva@outlook.com

“MƏHKƏMƏ HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİ TƏMİN ETMƏLİDİR” KONSTITUSION VƏZİFƏSİ VƏ ONUN CİNAYƏT PROSESİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏ HƏDLƏRİ

Açar sözlər: həqiqət, həqiqətin müəyyən edilmə dərəcəsi, obyektiv həqiqət, cinayət prosesi, cinayət təqibi, cinayət mühakimə icraatı

Key words: truth, the degree of determination of truth, objective truth, criminal process, criminal prosecution, criminal proceedings

Ключевые слова: преступление, степень раскрытия преступления, объективное преступление, преступный процесс, уголовное преследование, уголовное расследование.

Həqiqət fəlsəfi problem kimi daim filosofların, sosioloqların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Həqiqətin fəlsəfi anlayış əxlaqi-mənəvi dəyərlərin də əsasında durmuş, hüquq elmləri sahəsinin xüsusi məsələsi statusu qazanmış, hüquq fəlsəfəsinin və hüququn əsas məsələsinə çevrilmişdir. Hüquq nəzəriyyəsi həqiqətin müəyyən edilməsini ədalətin bərqərar edilməsində onun müəyyən edilməsinin mümkün olması ilə əlaqəndirirlər. Bu mənada müxtəlif elmi tədqiqatlarda həqiqətin fəlsəfi anlayışından istifadə edilir. Həqiqətin müəyyən edilməsi cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin əsasında durur. Bu mənada tədqiqatın mürəkkəbliyi aşkardır. Hesab edirik ki, cinayət prosesində həqiqət problemini araşdırarkən əvvəlcə həqiqət probleminin cinayət prosesindəki yerini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün bir sıra suallar cavablandırılmalıdır: həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsinin cinayət prosesinin təyinatı, yönəldiyi hədəf, cinayət mühakimə icraatının məqsədi baxımından və ümumiyyətlə cinayət prosesində yeri, rolu, əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

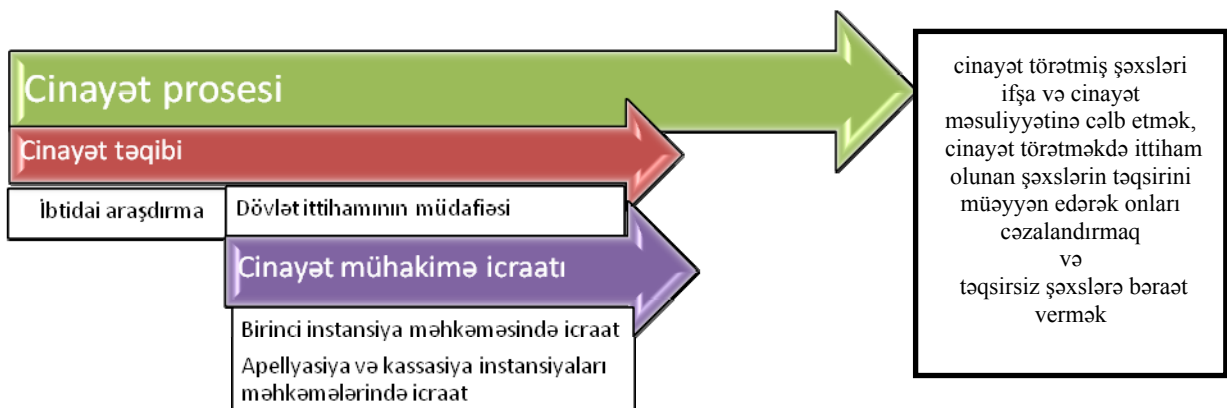
Həqiqətin cinayət prosesində yerini müəyyən etmək istəyiriksə, əvvəlcə cinayət prosesinin hansı hədəfə yönəldiyini, yəni məqsədini müəyyən etməliyik. Cinayət prosesi cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş demokratik prinsiplər əsasında qanunla müəyyən edilmiş prosesual formada həyata keçirilən təhqiqat, istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının cinayət işlərinin başlanması, istintaqı, məhkəmədə baxılması və həll edilməsi üzrə fəaliyyətdir. Deməli, cinayət prosesinin cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin vəzifələri dedikdə nə nəzərdə tutulur? AR Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. AR CPM-nin 23-cü maddəsində isə “cinayət mühakimə icraatının yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi” prinsipi təsbit olunmuşdur. Deməli, cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi cinayət mühakimə icraatı vasitəsilə həyata keçirilir və cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin vəzifələri dedikdə cinayət mühakimə icraatının vəzifələri nəzərdə tutulur. Beləliklə, cinayət prosesi cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Professor F. Abbasova özünün Cinayət prosesi ümumi hissə dərslərində “cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həll edilməsinin təmin edilməsini” (3; s.12) cinayət prosesinin təyinatı kimi göstərmişdir. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri AR CPM-in 8-ci maddəsində göstərilmişdir. Həmin maddənin 5-ci bəndində qeyd olunur: “cinayət törətməkdə itti-

ham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək **məqsədi** ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək". Daha da konkretləşdirsək, prosesin "müəyyən nəticədə etmək məqsədilə" aparılan fəaliyyət olduğunu nəzərə alaraq, cinayət prosesinin cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatımızda qəbul edilmiş etalon anlayışından (3,4,5) yola çıxaraq və AR CPM-nin 8-ci maddəsinin 4-5-ci bəndlərinə əsaslanaraq, məqsədin əldə edilməyə çalışılan nəticə olduğunu nəzərə alaraq **cinayət prosesinin məqsədini** "cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək" kimi müəyyən etmək olar.

Cinayət prosesi nəticəsində hər zaman həqiqət müəyyən edilirmi?

Həqiqətin müəyyən edilməsinin cinayət prosesində yerini və əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün müəyyənləşdirilməli məqamlardan biri də cinayət təqibində və cinayət mühakimə icraatında **həqiqətin müəyyən edilmə dərəcəsidir**. Cinayət prosesual hüquq ədəbiyyatında "cinayət prosesində obyektiv həqiqətlə yanaşı konvensional və formal həqiqət kateqoriyalarından istifadə edildi" göstərilir. (3; s. 300) Obyektiv həqiqət, formal həqiqət və konvensional həqiqət kateqoriyalarının cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi vəzifəsi baxımından fərqləndirilməsi meyarı məhz həqiqətin müəyyən edilməsi şərtləri və dərəcəsi-

dir. Müvafiq anlayışlar və onların qanunvericilikdəki təzahürü növbəti araşdırmalarda təhlil ediləcək. Cinayət prosesual qanunvericiliyin müvafiq normalarını təhlil etməklə qanunvericiliyin həqiqətin müəyyən edilməsi dərəcəsi ilə bağlı tələblərinə nəzər yetirək. Bununla da, "məhkəmə həqiqəti müəyyən etməlidir" konstitusion vəzifəsinin cinayət prosesual qanunvericilikdə necə və nə dərəcədə realizə olunduğunu işıqlandıraq. Bunun üçün cinayət prosesinin yuxarıda qeyd olunmuş anlayışından yola çıxaraq. Belə ki, cinayət prosesi *qanunla müəyyən edilmiş prosesual formada həyata keçirilir*. Prosesual forma prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsi və prosesual qərarların qəbul edilməsi şərtlərini, qaydasını və ardıcılığını müəyyən edir (3; s.18) (4; s.14) və bu prosesual forma cinayət prosesual qanunvericiliklə dəqiq müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda *səlahiyyətli subyektlər tərəfindən* həyata keçirilən fəaliyyətdir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar AR CPM-nin 7.0.5-ci maddəsi ilə icraatında cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar olan təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və ya məhkəmələr kimi müəyyən olunmuşdur. Qeyd olunanlardan irəli gələrək cinayət prosesi cinayət təqibi və cinayət mühakimə icraatı vasitəsilə həyata keçirilir və cinayət prosesində həqiqət cinayət prosesual qanunvericiliyin cinayət təqibi və cinayət mühakimə icraatının mahiyyətini, prinsip, qayda və şərtlərini, həyata keçirilməsini tənzim edən müvafiq normaların çərçivəsində müəyyən olunur.

Cinayət prosesinin hərəkətverici qüvvəsi cinayət təqibidir və cinayət mühakimə icraatında hə-

qiqətin müəyyən edilməsində mühüm rola malikdir. Buna görə də ayrılıqda cinayət təqibi nəticə-

sində həqiqətin müəyyən edilməsi dərəcəsini müəyyənləşdirək. Cinayət təqibini istisna edən, və ya onun həyata keçirilməsinə imkan verən (cinayət təqibinə müvafiq qaydada xitam verilərsə) hallar olmadıqda davam edən cinayət prosesinin gedişində ibtidai araşdırma zamanı sübutetmə fəaliyyəti sonradan cinayət mühakimə icraatında həqiqətin müəyyən edilməsinə nail olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır, lakin bu məqalədə sübutetmə fəaliyyəti və onun məqsədi kimi həqiqətin müəyyən edilməsi, həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmlərinin effektivliyi araşdırılmır, bu araşdırmada “məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsinin cinayət prosesində realizəsi hədləri, cinayət mühakimə icraatında təmin olunması və cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilmə dərəcəsini aydınlaşdırmaqdır.

Cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqətin müəyyən edilməsi və cinayət təqibini istisna edən hallar.

AR CPM-in 39-cu maddəsində qeyd olunduğu kimi cinayət təqibini istisna edən hallar olduqda cinayət təqibi başlan bilməz, başlanmış təqibə xitam verilməlidir. Həmin hallardan birincisi cinayət hadisəsinin olmaması, ikincisi əməldə cinayət tərkibinin olmamasını nəzərdə tutur. Deməli, cinayət təqibini istisna edən digər hallarda əməldə cinayət tərkibi varsa da, və cinayət hadisəsi olmuşsa da, cinayət təqibinə xitam verilməsi nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, həmin cinayət əməli və cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsi qaranlıq qalır. Müvafiq məqamlara diqqət çəkməklə cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsinin yerini müəyyənləşdirmək üçün bir addım daha atmış olarıq:

AR CPM-nin 41.2-ci maddəsinə əsasən “bərəətverici əsaslar olmadıqda cinayət təqibinə xitam verilməsi üçün təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin, habelə ölmüş təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin və ya cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş, lakin təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs qismində tanınanadək ölmüş şəxsin hüquqi varisinin, hüquqi varis müəyyən edilmədiyi, o cümlədən bu Məcəllənin 106-1.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda müdafiəçinin, barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin nümayəndəsinin razılığı

olmadan cinayət təqibinə xitam verilməsi barədə qərar çıxara bilməz. Belə halda cinayət təqibi üzrə icraat bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada davam etdirilir və hökmün, məhkəmənin digər qərarının çıxarılması ilə başa çatdırılır”. Yəni şəxs təqsirsizliyinin sübuta yetirilməsini, yəni bərəət istədiyi halda proses sonadək davam edir və həqiqətin müəyyən edilməsi təmin edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət təqibini istisna edən hallardan şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmaması (39.1.4) və şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törətməsi (39.1.10) hallarında cinayət təqibinin xitamını istisna edən halların mümkünlüyü göstərilmişdir. Belə ki, şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmaması halında həmin şəxsə qarşı tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi zəruri olan hallarda cinayət prosesi yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində icraat formasında davam edir. Şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törətməsi halında isə bu şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi məqsədlə cinayət prosesi anlaşıq vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat qaydasında davam edir və AR CPM-in 470-ci maddəsinə əsas götürərək, bu halda da həqiqətin müəyyən edilməsi vəzifəsinin realizə olunmağa davam etdiyini deyə bilərik. Cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqətin müəyyən edilməsi və cinayət təqibini istisna edən halların əlaqəsini araşdırarkən bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır: “şəxsin təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə” cinayət təqibi bərəətverici əsaslarla xitam olunmuş hesab edilir. Təqsirliliyin sübuta yetirilməməsi ifadəsi həm də təqsirsizliyin sübut edilməməsi mənasına gəlir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyətindən irəli gələn bu məqamda o hal nəzərdə tutulur ki, ola bilsin ki, şəxs həqiqətdə təqsirlidir, lakin bu sübut edilə bilinməmişdir. Dolayısıyla bu hal, həqiqətin müəyyən edilməsinin mümkün olmadığı, həqiqətin müəyyən edilmədiyi, bununla da həqiqətin müəyyən edilməsi vəzifəsinin təmin edilə bilinməməsidir.

Beləliklə, cinayət prosesinin hərəkətverici

qüvvəsi olan cinayət təqibinə xitam verildikdə cinayət prosesinin nəticəyə yönəlmiş hərəkəti də həmin yerdə dayanır. Belə ki, həqiqəti müəyyən etmək vəzifəsi “düyünləndikdə” təqsirsizlik prezumpsiyasının hərəkətə keçib məsələni həll etməsi nəticəsində “şəxsin təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə” bəraətverici əsası meydana çıxır və həqiqətin müəyyən edilməsi baxımından qalan boşluğu burada aradan qaldırır. Deməli, bəzən cinayət hadisəsi ilə bağlı həqiqətin müəyyən edilməsi əslində təmin olunmur, çünki bu ya mümkün olmur, ya da belə demək olarsa, buna ehtiyac qalmadan məsələ həll edilmiş olur. Başqa sözlə belə hallarda obyektiv həqiqətin aşkar edilməsini gözləmək, və yaxud tələb etmək prosesin lüzumsuz olaraq uzadılması ilə nəticələnər. Çünki cinayət prosesinin məqsədi obyektiv həqiqəti müəyyən etmək deyil, obyektiv həqiqətin müəyyən olunması cinayət prosesinin cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədinin ədalət mühakiməsi vasitəsilə realizə oluna bilinməsi üçün zəruridir. Çünki obyektiv həqiqət müəyyən edilmədən cinayət törətmiş şəxsi müəyyən edərək cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, cəzalandırmaq və bununla da cinayət qanununda müəyyən edilmişməl törədildiyi halda cinayət işləri üzrədələt mühakiməsini ədalətlə həyata keçirmək mümkün deyil. Təqsirsizlik prezumpsiyasından irəli gələrək və onun “məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz” müddəasından yola çıxaraq əminliklə qeyd edə bilərik ki, yuxarıda qeyd olunmuş hallara diqqət etsək, bu hallarda şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması və cəza təyin edilməsindən söhbət getmir, müvafiq əsaslarla cinayət təqibinə xitam verilməsindən söhbət gedir. Və buradan həmçinin o nəticəyə də gəlirik ki, şəxs barəsində cinayət təqibinin bəraətverici əsaslar olmadan xitam olunması belə bu barədə məhkəmənin hökmü olmaması səbəbi ilə onun müvafiq cinayəti törətməkdə təqsirli hesab olunması mənasına gələ bilməz. Bütün bunlar həqiqətlə və onun müəyyən edilməsi tələbi

ilə bağlı bir məqamı aydınlaşdırır: bu səbəbdəndir ki, “məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsində məhz məhkəmənin həqiqəti təmin etməli olduğu vurğulanır və AR CPM-nin 23-cü maddəsində təsbit olunduğu kimi cinayət mühakimə icraatı yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir və həqiqətin müəyyən edilməsi məhz cinayət mühakimə icraatının vəzifəsidir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək, “məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsi və onun cinayət prosesində həyata keçirilmə hədləri, yəni həqiqətin müəyyən edilmə dərəcəsiindən söhbət gedirsə, bu vəzifənin realizəsi ilə bağlı bəzi məqamları vurğulamaq lazımdır:

- Birincisi, cinayət mühakimə icraatı yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir və “məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsi cinayət mühakimə icraatında realizə olunur və cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən məhkəmənin qarşısında duran konstitusion vəzifədir: cinayət təqibi üzrə icraat hökmün, məhkəmənin digər qərarının çıxarılması və müvafiq vəzifənin yerinə yetirilməsindən irəli gələrək (obyektiv) həqiqətin müəyyən edilməsi ilə başa çatdırılır.

- İkincisi, müvafiq əsaslarla cinayət təqibinə xitam verilməsindən söhbət gedirsə, bu o deməkdir ki, şəxs barəsində cinayət təqibinin bəraətverici əsaslar olmadan xitam olunması belə bu barədə məhkəmənin hökmü olmaması səbəbi ilə onun müvafiq cinayəti törətməkdə təqsirli hesab olunması mənasına gələ bilməz. Yəni həqiqət müəyyən olunmazsa, şəxs təqsirli hesab oluna və cəzalandırıla bilməz.

- Bundan irəli gələrək, “məhkəmə həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” konstitusion vəzifəsi cinayət mühakimə icraatını aparan məhkəmənin qarşısına qoyulmuş vəzifədir və icraat məhkəmənin müvafiq hökmünün çıxarılmasınadək davam etmədikdə, yəni tamamlanmamış cinayət təqibinin xitam olunmasına şamil edilmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, <http://e-qanun.az/framework/46950>
3. Abbasova, F.M., Cinayət prosesi: ümumi hissə: dərslik, Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 416 s.
4. Cəfərquliyev, M.Ə., Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Bakı: Maarif, 1989.

Aygün Cabiyeva**The constitutional duty "the court must ensure the determination of the truth" and the limits of its implementation in criminal proceedings**

This article analyses the implementation of the constitutional duty "the court must ensure the establishment of the truth" established in paragraph VII of Article 125 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan in criminal proceedings and the limits of the implementation of this duty. To this end, the article clarifies the truth, its place, role and importance in the criminal process, as well as the degree of determination of truth in the criminal process

Айгюнъ Джабиева**Конституционная обязанность «Суд должен обеспечить установление истины» и пределы ее реализации в уголовном судопроизводстве**

В данной статье исследуется реализация установленной в статье 125 Конституции Азербайджанской Республики конституционной задачи «суд должен обеспечить установление истины» в уголовном процессе и пределы реализации этой задачи. Для этого в статье уточняются моменты, связанные с установлением истины, ее местом, ролью и значением в уголовном процессе, а также степенью установления истины в уголовном процессе.

Fərid XƏLİLZADƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin
“Cinayət prosesi” kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ MÜASİR ELEKTRON İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARI VASİTƏSİ İLƏ SÜBUTLARIN TOPLANILMASI

Açar sözlər: cinayət prosesi, sübut hüququ, informasiya texnologiyaları, elektron sübutlar, sübut toplamanın müasir metodları.

Key words: criminal procedure, evidence law, information technology, electronic evidence, modern methods of evidence collection.

Ключевые слова: уголовный процесс, доказательственное право, информационные технологии, электронные доказательства, современные методы сбора доказательств.

Müasir dünyada informasiya texnologiyaları olmadan həyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Lakin cəmi bir neçə onillik əvvəl insanların bir çoxunun onlar barədə heç təsəvvürü yox idi. Hər birimizin indi əlimizdə tutduğu ən sadə smartfon belə kosmosa uçan ilk raketdə istifadə olunan hesablayıcı maşından qat-qat daha üstün konfigurasiyaya və hesablama gücünə malikdir. Müasir elektron informasiya texnologiyaları həyatımıza daxil olaraq, həm özlərində bəşəriyyətin bütün toplanmış təcrübə və biliyinə əlçatanlığı təmin etməklə, dövlətin, cəmiyyətin, o cümlədən, hər bir fərdin, əmək, vaxt, enerji və maddi resurslarına qənaət edir.

Müasir elektron informasiya texnologiyaları fərdlər arasında, o cümlədən fərd-dövlət arasında kommunikasiyanı asanlaşdırılmasına kömək edir. Cəmi 2 əsr əvvəl bir şəxs digər şəhərdə yaşayan başqa şəxsə hər hansı bir məlumatı ötürmək üçün məktub yazırdı və həmin məktubun çatdırılması günlər / aylar çəkirdi, indi bunu bir göz qırpımında etmək mümkündür.

Müasir texnologiyaların inkişaf etdikcə, qanunvericilik də, onunla yanaşı inkişaf etməli və ona uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycan Respublikasında mülki qanunvericilik buna uyğun inkişaf etməyə çalışdığı halda, cinayət və cinayət-prosesi sahəsində olan qanunvericiliyin inkişaf templəri daha zəifdir.

Artıq çat, SMS, e-mail və digər elektron yazışma metodlarından 20 ildən artıq müddətdir istifadə olunmasına baxmayaraq, həmin yazışmanın ibtidai istintaq və məhkəmədə sübut kimi qəbul olunub-olunmamasına dair vahid təcrübə formalaşmayıb, qanunvericiliyə isə bununla bağlı xüsusi müddəalar hələ də daxil edilməyib.

Bəli, cinayət-prosessual qanunvericilikdə sübutların 3 əsas prinsip üzərində qurulması öz əksini tapır: 1) sübutun mənsubiyyəti; 2) sübutun mümkünlüyü və 3) mötəbərliyi prinsipləri. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 145-ci maddəsinə (145. *Sübutların qiymətləndirilməsi*) əsasən “*Hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir. Cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir.*”.

Müvafiq sosial şəbəkələr, daha dəqiq isə, email, çat, Whatsapp, Telegram və bu kimi üsullar ilə aparılan yazışma sübut kimi qiymətləndirildikdə, əsas sual sübutun mötəbərliyi prinsipi üzərində yaranır: həqiqətən də sübut kimi təqdim edilən yazışmada yazılanlar onun yazılması iddia edilən şəxs tərəfindən yazılıb?

Hər hansı bir qələm ilə yazılan və ya üzərində

fiziki imza olan sənədin mötəbərliyini və mənsubiyyətini xətşünaslıq ekspertizası ilə təyin etmək mümkün olduqda, sosial şəbəkələr ilə yazılanların mənsubiyyətini sübut etmək çətin olur.

Hər hansı bir şəxs müasir elektron imza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər elektron sertifikat ilə sənədi (yazışmanı) imzalayarsa, bu halda həmin sənədi (yazışmanı) mötəbər sübut kimi qiymətləndirmək rahat olur. Hazırki texnologiyalar e-mail üzərindən göndərilən məktublarnın göndərən şəxslərin fərdi sertifikatlarla identifikasiya edilməsinə imkan yaradır (şəxs email göndərdikdə həmin məktubu öz elektron imzası ilə imzalayır) və ya, Azərbaycanda geniş tətbiq edilən Asan İmza ilə dövlət orqanlarına göndərilən məktubları/sorğuları Asan İmza ilə imzalamaq olur.

Hazırda Azərbaycanda tətbiq olunan Asan İmza ilə onu əldə etmiş fiziki və hüquqi şəxslər birbirlərinə elektron vergi idarəsi üzərindən elektron qaydada imzalanmış məktub göndərə bilirlər və həmin məktubu alan şəxs əmin ola bilir ki, həqiqətən ona göndərilmiş məktub göndərən şəxs tərəfindən şəxsən imzalanaraq göndərilib. Lakin, bu təcrübə yalnız işgüzar əlaqələr zamanı istifadə olunur.

Gündəlik həyatımızda isə biz daha çox rahat olan çat, Whatsapp, Telegram, Facebook Messenger və bu kimi platformalardan istifadə edirik. Onlar üzərindən aparılan yazışmanı sübut kimi qiymətləndirdikdə, həmin yazışmanın mənsubiyyəti və mötəbərliyi sual doğurur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 124.1. maddəsində “sübut” anlayışının açıqlaması verilir. Həmin maddəyə əsasən, “məhkəmənin və ya cinayət prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər (məlumatlar, sənədlər, əşyalar) cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab olunur.”

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan İnzibati Xətalər Məcəlləsi “sübut” anlayışına bir az fərqli cəhətdən yanaşır. Həmin Məcəllənin 76.1 maddəsinə əsasən, “İnzibati xətanın olub-olmamasını, inzibati xəta törədən şəxsin təqsirini və işin düzgün həlli üçün əhəmiyyətli olan digər halları müəyyən etmək üçün hakim, səlahiyyətli orqanın (vəzifəli şəxsin) əsaslına bildiyi hər cür faktik məlumatlar inziba-

ti xətalər haqqında işlər üzrə sübutlar sayılır. Bu məlumatlar maddi sübutlarla, barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsin, zərər çəkmiş şəxsin, şahidlərin izahatları ilə, digər sənədlərlə, xüsusi texniki vasitələrin göstəriciləri ilə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) informasiya sistemində, habelə digər dövlət informasiya sistemlərində (ehtiyatlarında) aşkar olunan məlumatlarla, ekspertin rəyi ilə, inzibati xəta haqqında protokolla, bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş digər protokollarla müəyyən edilir.”

Hazırda qüvvədə olan İnzibati Xətalər Məcəlləsi 2016-cı ildən qüvvədədir və onun qüvvəyə minməsi ilə 2000-ci ildən qüvvədə olan əvvəlki İnzibati Xətalər Məcəlləsi qüvvədən salınmışdır. Yeni Məcəllə daha gec qəbul edildiyindən, köhnə Məcəllədə olan bir çox anlaşılmaqlar, qeyri-dəqiqliklər aradan qaldırılıb. Eyni məsələ “sübut” anlayışına da təsir edib. 2000-ci ildə qəbul edilmiş İnzibati Xətalər Məcəlləsində, sübut anlayışı 386.1. maddəsində verilmişdir və orada göstərilmişdir ki, “386.1. İnzibati xətanın olub-olmamasını, inzibati xəta törədən şəxsin təqsirini və işin düzgün həlli üçün əhəmiyyətli olan digər halları müəyyən etməkdən ötrü hakimin, səlahiyyətli orqanın (vəzifəli şəxsin) əsaslına bildiyi hər cür faktik məlumatlar inzibati xətalər haqqında işlər üzrə sübutlar sayılır.”

Gördüyümüz kimi yeni redaksiyada qəbul edilmiş İnzibati Xətalər Məcəlləsində “...xüsusi texniki vasitələrin göstəriciləri ilə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) informasiya sistemində, habelə digər dövlət informasiya sistemlərində (ehtiyatlarında) aşkar olunan məlumatlarla...” sözləri əlavə edilib. Bu zərurət ondan yaranmışdır ki, yeni redaksiyada Məcəllə qəbul olunarkən, köhnə Məcəllənin qəbul olunmasından 16 il vaxt keçmişdir və həmin müddət ərzində informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etmişdir.

Demək olar ki, bütün dövlət orqanları elektron sənəd dövriyyəsinə keçid etmişdir, küçə və prospektlərdə kameralar quraşdırılmışdır ki, bu amillər inzibati xətalərin aşkar edilməsinə, ö cümlədən, onların qarşısının alınmasına xidmət göstərsin. Bu müasir texnologiyalardan istifadəyə zərur-

rət yaratmaqla bir yerdə, inzibati hüquqpozmalar ilə bağlı qanunvericilikdə onlara xüsusi önəm verilməsini özündə əks etmişdir.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa edəndən sonra ilk İnzibati Xətalər Məcəlləsini qəbul etdiyi dövrdə qüvvəyə minmişdir. Həmin zaman müasir informasiya texnologiyaları indiki kimi geniş vüsət almamaqla yanaşı, dövlət orqanlarında, kommersiya və qeyri-kommersiya qurumlarında sənəd dövriyyəsi kağız üzərində aparılırdı.

Məhz bu səbəbdən, Cinayət-Prosessual Məcəllədə verilən "sübut" anlayışı ilk İnzibati Xətalər Məcəlləsində verilən "sübut" anlayışına bənzərdir və onun təsvirində müasir informasiya texnologiyaları ilə əldə edilən sübutlar xüsusi vurğulanmayıb.

Düzdür, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 135-ci maddəsində ("Sənədlər") deyilir ki, "*Cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən bilən məlumatları hərflər, rəqəmlər, qrafika və digər işarələr formasında özündə əks etdirən kağız, elektron və ya digər daşıyıcılar sənəd hesab olunur. Şəxsin vəzifəsinə və yerinə yetirdiyi iş görə ona məlum olan halları imzası ilə təsdiq etdiyi və qanunvericiliyin müəyyən etdiyi formada tərtib edilmiş sənəd rəsmi sənəd hesab olunur.*" Və hazırda cinayət işi üzrə təqib aparıldıqda, və cinayət faktı hər hansı bir elektron vasitə, xüsusi texniki vasitələrin göstəriciləri ilə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) informasiya sistemi, habelə digər dövlət informasiya sistemlərində (ehtiyatlarında) yer alan məlumatlara əsasən ilə aşkar edildikdə, cinayət təqibi üzrə təhqiqatı aparan təhqiqatçı, ibtidai istintaqı aparan müstəntiq, işi araşdıran məhkəmə həmin elektron informasiyanı "sənədlər" kimi işə əlavə edir.

Əsas məqam ondan ibarətdir ki, elektron informasiya texnologiyaları ilə bağlı sübutları iki yerə bölmək olar:

1) Elektron informasiya texnologiyalar vasitəsi ilə aşkar edilən cinayətlər və/və ya toplanan sübutlar. Məsələn üçün, küçədə meyit aşkar olunub və müstəntiq şəhər təhlükəsizlik kameralarına baxış keçirərək müəyyən edir ki, şəxs öl-

dürülüb. Və ya, şəxsin bank kartından vəsait oğurlanıb, və müstəntiq banka sorğu verərək, bankın informasiya sistemindən şəxsin kartı üzrə maliyyə hərəkətini və pulun kimin hesabına keçirildiyini görür. Bu hallarda, hadisə barədə məlumatı şahidlər və / və ya zərərçəkmiş şəxs vermiş olur, sübutlar isə fiziki şəxs tərəfindən (müstəntiq) elektron informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla əldə olunur.

2) Elektron informasiya texnologiyası tərəfindən avtomatik qaydada aşkar edilən cinayət faktı. Bu halda elektron informasiya texnologiya sistemi özü cinayət faktını aşkar edir və özü bu barədə məlumatı aidiyyəti şəxslərə ötürür, eyni zamanda özü bütün lazımı sübutları toplayır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi və digər bir çox dövlət qurumları tam elektron sənəd dövriyyəsinə keçib. Azərbaycan Respublikasında nağd qaydada aparılan əməliyyatların sayının azalması, nağdsız hesablaşmaların artırılması, şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində əsaslı addımlar atılır. Məhz bu səbəbdən, bir çox cinayət faktları elektron informasiya sistemləri vasitəsi ilə avtomatik qaydada aşkar olunur.

Məsələn üçün, bir neçə gün əvvəl düzəliş edilmiş Cinayət Məcəlləsinin 208-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayətin törədilməsi faktı elektron qaydada avtomatik aşkarlanır. Cinayət Məcəlləsinin 208.1 maddəsinin dispoziyası ("*Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının müvəkkil edilmiş bankının hesabına məcburi qaydada köçürülməli olan xeyli miqdarda xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama*") gömrük sahəsində törədilə bilən cinayəti təsvir edir.

Hazırda, Dövlət Vergi Xidmətinin, Gömrük Komitəsinin və Mərkəz Bankın elektron sistemləri və elektron sənəd dövriyyələri bir-birinə inteqrasiya olunub. Hər hansı bir xarici ticarət ilə məşğul olan şəxs Azərbaycan Respublikasının xaricinə mal satmaq istədikdə və buna görə 20.000 (itirmi min) manatdan çox dəyəri olan

malı gömrük orqanlarında rəsmiləşdirərək konsiqnasiya yolu ilə ixrac etdikdə, bu barədə məlumat dərhal elektron qaydada Gömrük Komitəsinin və Mərkəzi Bankın informasiya sistemlərinə yerləşdirilir.

Həmin mal Azərbaycan Respublikasından kənara ixrac edildiyi gündən, onu ixrac etmiş şəxs həmin mala görə əldə etdiyi vəsaiti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberalləşdirilməsi haqqında” fərmanın 12.2. bəndində əsasən (“12.2. Hüquqi və fiziki şəxslər konsiqnasiya yolu ilə ixrac etdikləri malların (işlərin, xidmətlərin) müqabilində vəsaitlərin onların bəyan olunduğu gündən 180 (yüz səksən) gün ərzində Azərbaycan Respublikasındakı müvəkkil bankda olan hesablarına köçürülməsini təmin etməlidirlər”) 180 təqvim günü ərzində müvəkkil edilmiş (şəxsin hesabı olan) banka köçürülməsini təmin etməlidir.

Həmin ixracatçı bunu göstərilən müddət ərzində etmədikdə, Mərkəzi Bankın və Gömrük Komitəsinin elektron informasiya sistemləri bunu avtomatik qaydada aşkar edir. Daha sonra, elektron informasiya sistemi bu faktı aşkar etdikdən sonra, bu barədə həmin sistemin operatoruna (Gömrük Komitəsinin məsul işçisinə) bildiriş verir və həmin məsul şəxs müvafiq sənədləri elektron sistemdən əldə edərək işi araşdırılması üçün prokurorluq orqanlarına göndərir.

Buradan da anlaşılır ki, bu əməl üzrə cinayət faktı aşkar olunduqda, sübut kimi, elektron informasiya sisteminin məlumatlarından istifadə olunmaqla yanaşı, cinayət faktını elektron informasiya sistemi aşkar etdi.

Bəli, bu elektron informasiya sistemlərinin məlumatları Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 135-ci maddəsi göstərilən “sənədlər” anlayışın təsiri altına düşür, lakin həmin anlayış elektron məlumat bazaların, elektron informasiya sistemlərinin və müasir informasiya texnologiyalar tərəfindən cinayət faktlarının aşkar olunmasını tam əhatə etmir.

Daha yaxşı olar ki, hazırda qüvvədə olan inzibati Xətalər Məcəlləsində olduğu kimi, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 128 və 135-ci maddələrinə müvafiq düzəlişlər edilsin və həmin

maddələrdə elektron informasiya sistemləri ilə bağlı əhatəli məlumat verilsin.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elektron texnologiyalar vasitəsi ilə toplanılan sübutlar “birbaşa sübut” kateqoriyasına aiddir. Belə ki, V.N. Joqin öz “Sovet cinayət prosesində sübut nəzəriyyəsi” kitabında sübutları iki yerə bölərək (“birbaşa sübut” və “dolaylı sübut”) qeyd edir ki, “*Birbaşa sübut, yəni bir faktı bildirmək və ya bir obyektə təqdim etmək, öz məzmunu ilə faktı aydın şəkildə sübut edir və şərh deyil, yalnız məlumatın etibarlılığının yoxlanılmasını tələb edir*” [7].

Eyni zamanda, həmin sübutlar etibarlılığı ilə məsələ də gündəmdədir. N.V. Savelyeva qeyd edir ki, “*Sübutların etibarlılığı onların reallığa uyğunluğu deməkdir. Etibarlı sübutlar iş üzrə müəyyən edilməli olan keçmişdə baş vermiş hadisələri və halları düzgün əks etdirir*” [6, c. 84].

Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə, şübhəsiz ki, onların vasitəsi ilə aşkar olunan və sübut olunan cinayətlərin sayı artmaqda davam edəcək. Bunun üçün, hər zaman “canlı mexanizm” hesab olunan qanunvericilik sistemi və qanunvericilik aktları müasir dövrün tələblərinə uyğun hər zaman təkmilləşdirilməli və müasir tələblər ilə ayaqlaşmalıdır.

Bunun bariz nümunəsini biz Cinayət Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər üzərində görə bilərik.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə törədilə bilən cinayət növləri daxil olunmuşdur.

Klassik cinayətlərdən sayılan “oğurluq” cinayəti hazırda elektron vasitələrdən edilməklə törədilə bilər. Məhz bu səbəbdən, 2013-cü ildə Cinayət Məcəlləsinə 177.2.3-1 bəndi (“177.2.3-1. *Oğurluq, yəni özgənin əmlakını gizli olaraq talama elektron məlumat daşıyıcılarından, yaxud informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədildikdə*”) əlavə edilib.

Daha sonra, 2020-ci il ildə Cinayət Məcəlləsinin 308-2 maddəsinin (“*Satınalma prosedurları keçirilmədən dövlət vəsaitlərini xərcləmə və ya dövlət satınalmalarını qanunsuz keçirmə*”) dispozisiyasında “*və ya açıq tender üsulunu tətbiq etməklə elektron satınalma vasitəsilə həyata*

keçirilməli” sözləri əlavə edilmişdir və bu tendensiya davam etməkdədir.

Lakin Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə müasir tələblərə uyğun, o cümlədən, elektron vasitələr ilə sübütətmənin həyata keçirilməsi ilə bağlı, əlavə və düzəlişlər edilmir.

Jonathan D. Frieden Leigh və M. Murray qeyd edirlər ki, *“Autentifikasiya kimi bəzi məsələlər elektron sübutlar kontekstində daha mürəkkəb ola bilsə də, ənənəvi sübut prinsipləri elekt-*

ron sübutların qəbul edilməsi ilə bağlı sualları həll etmək üçün ardıcıl olaraq uyğunlaşdırıla bilər” [5].

Bunun üçün, elektron sənəd dövriyyəsi, sosial şəbəkə üzərindən aparılan yazışmalar, elektron informasiya sistemləri vasitəsi ilə aşkar edilən cinayətlər və həmin sistemlər vasitəsi ilə toplanılan sübutlara dair məhkəmə praktikası formallaşdırılmaqla yanaşı, cinayət-prosessual qanunvericiliyə də müvafiq əlavələr olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi // <https://e-qanun.az/framework/46960>
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Fərmanı // <https://e-qanun.az/framework/12499>
5. Jonathan D. Frieden, Leigh M. Murray. The admissibility of electronic evidence under the Federal rules of evidence // Richmond Journal of Law and Technology, 2011, Volume 17, Issue 2 // <https://core.ac.uk/download/pdf/232774335.pdf>
6. Савельева Н. В. Проблемы доказательств и доказывания в уголовном процессе. Учеб. Пособие. Краснодар: КубГАУ, 2019, 95 с.
7. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. редактор Н.В. Жогин. Изд. 2-е исправленное и дополненное. М.: Юридическая литература, 1973, 736 с.

Фарид Халилзаде

Сбор доказательств по средству современных электронных информационных технологий в уголовном процессе Азербайджанской Республики

Внедрение информационных технологий в процесс раскрытия и расследования преступлений привнесло в уголовный процесс новый вид доказательств – электронные доказательства, то есть сведения, закрепленные в электронной или цифровой форме. С помощью цифровой информации, находящейся в информационной инфраструктуре, можно установить почти все обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовным делам, поскольку она обладает массой преимуществ, а именно наглядностью, визуализацией, скоростью фиксации и передачи, возможности автоматического исследования огромных массивов данных, технологией быстрого поиска. К электронным доказательствам в процессе их сбора и оценки предъявляются более жесткие требования по сравнению с другими видами доказательств, поскольку они неосязаемы, легче подвергаются изменениям и уничтожению, для их изучения нужны специальные средства и лица, обладающие специальными познаниями и навыками. В данной статье автор предпринял попытку разяснить некоторые вопросы сбора электронных доказательств в уголовном процессе Азербайджанской Республики.

Farid Xalilzade**Collection of evidence using modern electronic information technologies
in the criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan**

The introduction of information technology in the process of detecting and investigating crimes has introduced a new type of evidence into the criminal process - electronic evidence, that is, information recorded in electronic or digital form. With the help of digital information located in the information infrastructure, it is possible to establish almost all the circumstances to be proved in criminal cases, since it has a lot of advantages, namely visibility, visualization, speed of fixation and transmission, the possibility of automatic research of huge data arrays, fast search technology. For electronic evidence in the process of their collection and evaluation, more stringent requirements are imposed compared to other types of evidence, since they are intangible, easier to change and destroy, they need special tools and people with special knowledge and skills to study them. In this article, the author made an attempt to clarify some issues of collecting electronic evidence in the criminal process of the Republic of Azerbaijan.

Şöhlət KƏRİMOV,

Milli Aviasiya Akademiyasının
“Hüquq” kafedrasının dosenti,
h.f.d.

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATININ MƏHKƏMƏ MƏRHƏLƏSİNDƏ DÖVLƏT İTTİHAMININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: İttiham, ictimai-xüsusi ittiham, ictimai ittiham, dövlət ittihamçısı, ittiham funksiyası, məhkəmə, sübut predmeti, cinayət təqibi.

Key words: Accusation, public-private accusation, public accusation, state prosecutor, prosecution function, court, subject of evidence, criminal prosecution.

Ключевые слова: Обвинение, публично-частное обвинение, публичное обвинение, государственный обвинитель, прокурорская функция, суд, предмет доказывания, уголовное преследование.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 84-cü maddəsində prokurorun vəzifələrindən biri kimi məhkəmədə cinayət işi üzrə ittihamı müdafiə etmək göstərilir.

AR CPM-nin 7.0.20-ci maddəsində göstərilir ki, ittiham – şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş konkret əməli törətməsinin israr edilməsidir. İttiham tərəfinə aid olan prokuror isə 7.0.23-cü maddəyə əsasən qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir. [1,s.42]

Hüquq ensiklopedik lüğətində göstərilir ki, ittiham cinayət prosesində səlahiyyətli orqanların və şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxsin təqsirini sübut etməkdən ibarət fəaliyyətidir. Eyni zamanda ittiham hökmündə ifadə edilmiş tezis məzmunu, ittihamçının irəli sürdüyü və öz nitqində şərh etdiyi ittihamın ifadəsidir. [2,s.200] Azərbaycan SSR-in 1961-ci il CPM-nin 150-ci maddəsinə

əsasən ittiham sübut edilmiş cinayətin təsviri deməkdir. [3,76]

Cinayət prosessual qanunvericiliyin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görürük ki, yeni qanunlar qəbul edilsə də, qanunlara əlavə və dəyişiklər edilsədə hüquq ədəbiyyatında dövlət ittihamçısı barədə professor C.H.Mövsumovun mövqeyi dominant olaraq qalır. C.H.Mövsumov yazır: Prokuror məhkəmə baxışı mərhələsində ittihamçısı kimi çıxış edir. Prosesin bu mərhələsində prokurorun dövlət ittihamçısı sifətində çıxış etməsi cinayət mühakimə icraatında qanunların dürüst və dönmədən icrası üzərində prokuror nəzarətinin həyata keçirilməsi formalarından biridir. Lakin prokurorun məhkəmə baxışında prosessual vəziyyəti onun cinayət işi başlama və ibtidai istintaqda olan prosessual vəziyyətindən ciddi fərqlənir. Əgər prokuror məhkəməyə vermə mərhələsinə qədər rəhbərlik etmək və sərəncam vermək hüququna malik idisə, məhkəmə baxışı mərhələsində, bərabər hüquqa malik olan proses iştirakçısı kimi çıxış edir. Məhkəmə baxışının bütün gedişatına məhkəmə rəhbərlik edir. Cinayət işi üzrə çıxarılan bütün qərarlar proses iştirakçılarının, o cümlədən prokurorun rəyindən və mülahizəsindən asılı olmayaraq hakimlər tərəfindən müstəqil qəbul edilir. Lakin bu heç də məhkəmə baxışında prokurorun iştirakının əhəmiyyətini azaltmır. Prokuror dövlət adından və dövlətin marağına müvafiq olaraq məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı kimi çıxış etməklə məhkəmə tərəfindən qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarılmasında yaxından kömək edir. Prokuror məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə etməklə, həm də qanunlara dürüst əməl edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirən orqanın nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Əgər, bu səbəb-

dən məhkəmə baxışı gedişində qanunun pozulması halları baş verərsə, bu pozuntunun kim tərəfindən edilməsi və eləcə də kimin marağına toxunmasından asılı olmayaraq, prokuror bunu məhkəmənin nəzərinə çatdırmalı və onun aradan qaldırılmasına nail olmalıdır.

Prokuror, dövlət mənafeyi və ictimai mənafeyin və ya vətəndaşların hüquqların qorunması tələb edilən hallarda mülki iddia verməyə və zərərçəkmiş şəxs tərəfindən verilmiş mülki iddianı müdafiə etməyə haqlıdır.

Məhkəmə baxışı mərhələsində çıxarılan aktların qanuniliyi üzərində nəzarəti həyata keçirən prokuror məhkəmənin hər bir qanunsuz və əsassız hökmündən, qərardad və qərarından vaxtında protest verməyə borcludur [4,s.118].

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci ildə qəbul edilən CPM-si (mad.7.0.18) dövlət ittihamçısı olan prokuroru cinayət prosesinin iştirakçıları qisminə daxil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər, o cümlədən M.A. Çeltsov və D.S. Karev dövlət ittihamçısı olan prokuroru cinayət prosesinin iştirakçıları sırasına daxil eləmişdilər. Onlar dövlət ittihamçısını məhkəmə baxışının iştirakçıları sırasına daxil edirdilər. Məhkəmə baxışının iştirakçıları anlayışı cinayət prosesinin iştirakçıları anlayışından öz məzmunu etibarilə məhduddur. Məhkəmə baxışı iştirakçılarını cinayət prosesual fəaliyyətin subyektləri hesab edirdilər [5,s.71-72]. Digər qrup alimlər, məsələn, M.Straqoviç, V.Bojyev, C.Mövsumov və b. dövlət ittihamçısı olan prokuroru cinayət prosesinin iştirakçısı sırasına daxil edirdilər [4,s.110]. Bunlar öz mövqelərini onunla əsaslandırırlar ki, dövlət ittihamçısı kimi prokuror müəyyən prosesual funksiyaları yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 07 dekabr 1999-cu ildə “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Həmin qanun VIII fəsil, 45 maddədən ibarətdir. “Prokurorluq haqqında” Qanunun “Prokurorluğun fəaliyyət istiqamətləri adlanan 4-cü maddəsində göstərilir ki, prokuror ... məhkəmədə iddia qaldırır (ərizə verir) mülki və iqtisadi (kommersiya) mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir; məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir; dövlət ittihamı-

nı müdafiə edir və məhkəmə qərarlarından protest verir” [6,s.2]. Qanunun 19-cu maddəsi “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində prokurorun iştirakı və dövlət ittihamının müdafiəsi”nə həsr olunub. Həmin maddədə qeyd olunur ki, hakimlərin müstəqilliyi və onların yalnız qanuna tabe olması prinsipinə dönmədən əməl edilməklə prokurorlar Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda məhkəmələrdə cinayət işlərinə birinci instansiya, appelyasiya və kassasiya qaydasında baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, rəy verir, dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı qismində iştirak edir, məhkəmə qərarlarından protest verir. Həmin maddədə daha sonra göstərilir ki, ibtidai istintaqı aparan və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror dövlət ittihamını müdafiə edə bilməz.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində ittihamı sübut etmə vəzifəsi prokurorun üzərinə düşür. Sovet dövründəki cinayət-prosesual qanunvericilikdə sübut etmə vəzifəsi müttəhimin üzərinə qoyulurdu. Bu da insan və vətəndaş hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarırdı.

“Prokurorluq haqqında” qanuna əsasən toplanmış sübutlarla ittiham təsdiq edilmərsə və imtinaya əsaslar varsa prokuror ittihamı müdafiə etməkdən tam və qismən imtina edir.

Ümumiyyətlə, dövlət ittihamçısının ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsindəki səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Prokurorluq haqqında qanunun 27-ci maddəsi məhkəmə qərarlarından protest verilməsi qaydalarına həsr olunub.

Prokuror Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda məhkəmə qərarlarından protest verir.

AR.CPM-nin 7.0.46-cı maddəsinə əsasən, protest – dövlət ittihamçısının iştirak etdiyi cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hökmdən və ya məhkəmənin digər qərarından prokurorun yuxarı məhkəməyə verilən şikayətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, protest prokurorun iştirak etdiyi iş üzrə məhkəmə qərarından onun yuxarı məhkəməyə verdiyi şikayətdir və öz hüquqi statu-

sunu, hüquqi nəticələrinə görə digər tərəfin şikayətinə bərabər tutulur. Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, protest baxılanadək onu vermiş prokuror, yaxud yuxarı prokuror tərəfindən geri götürülür, yaxud başqa protestlə əvəz oluna bilər.

Professor F.M.Abbasova göstərir ki, dövlət ittihamçısı cinayət mühakimə icraatının məhkəmə mərhələsində cinayət təqibinin ictimai və ya ictimai xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi hallarda dövlət ittihamını müdafiə edən prokurordur. Dövlət ittihamçısı üçün cinayət təqibinin həyata keçirilməsi vəzifə qismində nəzərdə tutulmuşdur və o, bu vəzifəni öz adından və öz mənafeləri naminə deyil, dövlətin adından həyata keçirir [7,s.180].

Sovet dövründə məhkəmələrdə çıxış edən dövlət ittihamçıları ilə müstəqillik illərində respublikamızın məhkəmələrində fəaliyyət göstərən dövlət ittihamçıları arasında müəyyən fərqli cəhətlər var. Beləki, əvvəlki cinayət-prosessual qanunvericiliyə əsasən ittiham aktını təsdiq edən prokuror istisna olmaqla rayon (şəhər) prokurorları prokurorun müavinləri, prokuror köməkçiləri, hətta bəzi rayonlarda həmin cinayət işinin istintaqını aparmayan müstəntiqlər də dövlət ittihamçısı qismində məhkəmələrdə çıxış edirdilər.

Müstəqillik illərində 07 dekabr 1999-cu il tarixli "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun və yeni CPM-yə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorunun 21.11.2007-ci il tarixli əmri ilə "Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun "Dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə idarəsi" haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Həmin Əsasnaməyə 24.12.2010-cu il tarixli 10/117-11/15-s №-li əmrlə əlavə və dəyişiklik edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorunun 30 iyul 2020-ci il tarixli əmri ilə "Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunda işin təşkili qaydaları" təsdiq olunmuşdur. Həmin qaydaların 9-cu bölməsi "Dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə idarə"nin fəaliyyətinə həsr olunub. Qaydaların 13.1 maddəsində göstərilir ki, Dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə idarə cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə dövlət ittihamçısı qismində prokurorun iştirakı yolu ilə məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiəsini təmin edir.

Cinayət prosesi subyektlərinin fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün subyektlərin fəaliyyət növləri, istiqamətləri, işdə iştirakı, məqsədi və şərtlərini nəzərdə tutan "cinayət prosesual funksiyaları" terminindən istifadə qəbul edilmişdir.[8,s.50] Cinayət Prosesual Qanunu üç cinayət prosesual funksiyasını özündə ehtiva edir: ittiham, müdafiə və cinayət işinin həlli (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin VII-IX fəsillər). Ənənəvi olaraq, hüquq ədəbiyyatında bu funksiyalar əsas funksiyalardan biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "ittiham" və "ittihamın funksiyası" anlayışları fərqlidir. Qanunvericilikdə ittiham hər hansı bir şəxsin qanunla müəyyən edilmiş qaydada irəli sürülən, cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş əməllərin törətməsi iddiası kimi başa düşülür. Göründüyü kimi, bu halda qanunvericilik ittihamın mövzusunə, yəni cinayət prosesinin aparıldığı cinayətlə cəzalandırılan əməllərin maddi-hüquqi əks olunmasına diqqət yetirir.

Maddi-hüquqi mənada ittiham müəyyən bir şəxsə qarşı irəli sürülən cinayət məsuliyyətinin, daha doğrusu cinayət tərkibinin prosesual ifadəsidir. M.P.Bobilevin fikrincə, ittiham cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş və ilkin istintaq orqanı, dindirmə, prokurorun prosesual aktında və ya zərər çəkmiş şəxsin cinayət prosesi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada irəli sürülmüş cinayətin müəyyən bir şəxs tərəfindən törədilməsi barədə ifadəsində yer alan iddiadır [9,s.13]. İ.Y.Foy-nitskiy ittihamı cinayət prosesində dövlətə aid cəza hüququnun məhkəmə tərəfindən tanınması tələbi olaraq başa düşür.

Bununla belə, bir sıra alimlər ittiham dedikdə yalnız müəyyən bir şəxsin cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş əməlin törətməsi iddiasını özündə ehtiva edən prosesual aktı deyil, eyni zamanda ittihammedici tezis formalaşdırılmasına imkan verən fəaliyyəti başa düşürlər. Beləliklə, A.V.Qoryainov ittihamın dar mənada ittihammedici sübutları formalaşdırmaq üçün həmin tərəfin prosesual hərəkətlərinin məcmusu olduğunu qeyd edir [10,s.17]. V.M.Savitskiy ittihamı funksiya və sübut predmeti kimi fərqləndirilməsinin mümkün və zəruri olduğunu, ancaq birini digərindən ayırmağın mümkün olmadığını vurğulayır. Digər müəlliflər də ittihamda iki komponentin - maddi-hüquqi və ittiham fəaliyyətinin mövcudluğuna işarə edirlər [11,s.45].

M.Cəfərquliyev prosessual mənada ittiham dedikdə cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsi ifşa etmək və cinayət məsuliyyətini əsaslandırmaq üçün prosessual fəaliyyəti, maddi-hüquqi mənada ittiham dedikdə isə müəyyən bir cinayət əməli yaradan, konkret şəxs üçün təsbit edilmiş və məsul sayıla bilən sosial təhlükəli, qanuna zidd faktların məcmusunu başa düşür [12,s.134]. Təqsirləndirilən fəaliyyətin əsas məqsədi və nəticəsi ittihamçı tezisnin hazırlanması, sübutu və müdafiəsi olduğu üçün praktik olaraq ittihamın iki komponentə bölünməsinin şərti olduğu qəbul edilməlidir. İttiham tərəfi məhkəmə icraatının məzmununu və istiqamətini müəyyənləşdirir və yalnız çəkişmə prinsipi olan cinayət prosesində müstəqil prosessual qurum kimi çıxış edir. İttihamçının müstəqilliyi ittiham tərəfini dəstəkləmək üçün səlahiyyətli xüsusi qurumların olması və ittihamı dəstəkləməyin xüsusi prosessual forması ilə sübut olunur. İttihamın prosessual mahiyyəti məhkəmə orqanlarına ünvanlanan tələbdır və bir şəxsin təqsirini müəyyənləşdirmək və ona qarşı cinayət cəzalarını tətbiq etmək məqsədilə tədbirlərin görülməsi üçün bir öhdəlik yaradır.

Öksər prosesualistlər cinayət prosesi çərçivəsində ittihamın geniş və dar mənada düşünülə biləcəyini qeyd edirlər. Dar mənada ittiham müəyyən bir şəxsin cinayət törətməkdə təqsiri barədə ifadə (tezis) hazırlamaq və bu tezis məhkəmə qarşısında əsaslandırmaq fəaliyyətidir. Ancaq cinayət törətmiş bir şəxsin ifşasına yönəlmiş hər hansı bir fəaliyyət, o cümlədən konkret şəxsə qarşı cinayət işinin başlanılması, bu şəxsin həbsi və barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilməsi, onun təqsirinin sübutlarının toplanması, təqsirləndirilən şəxs olaraq, ittiham aktını tərtib olunması, ittihamların məhkəmədə təqdim edilməsi və saxlanması sözün geniş mənasında ittiham hesab edilə bilər.

Təqdim olunan odur ki, ittiham fəaliyyətinin geniş mənada tərifini vermək üçün Azərbaycan Respublikasının mövcud Cinayət Prosesual Məcəlləsində "ittiham funksiyası" termini, eyni zamanda onun sinonimi olan "cinayət təqibi" ifadəsi istifadə olunur. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 7.0.18-ci maddəsində deyilir ki, tərəflər qarşıdurma əsasında ittiham

(cinayət təqibi) və ya ittihamdan müdafiə funksiyasını yerinə yetirən cinayət prosesinin iştirakçılarıdır. Öz növbəsində, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 7.0.4-cü maddəsində cinayət təqibini cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şübhəli ifşa etmək üçün ittihamçı tərəfindən həyata keçirilən prosessual fəaliyyət kimi müəyyənləşdirir.

Bu məsələdə qanunvericiliklə razılaşmamaq üçün heç bir əsas yoxdur və etiraf edilməlidir ki, cinayət təqibində ittiham funksiyası cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şübhəli ifşa etmək üçün ittihamçı tərəfindən aparılan prosessual fəaliyyətdə ifadə olunur. Buna oxşar fikirlər hüquqi ədəbiyyatda da verilir. Beləliklə, M.S. Stroqoviç bu və ya digər şəxsi cinayət törətməkdə təqsirləndirməyə, ifşa etməyə yönəlmiş fəaliyyəti cinayət təqibi funksiyası adlandırır. Beləliklə, məzmununa görə cinayət təqibi prosessual mənada ittihamdır və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi ittiham qoyulmuş prosessual və maddi mənaları açıq şəkildə bir-birindən ayırır. Maddi mənada ittiham müəyyən bir şəxs tərəfindən cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş əməli törətmək barədə qanunla müəyyən edilmiş qaydada irəli sürülən iddiadır. A.M.Baksalova da "prosesual mənada cinayət təqibi və ittihamın eyni mənalı terminlər olduğu qənaətinə gəlir. Təqibin ittihamla müqayisədə hər hansı müstəqil bir məzmunu yoxdur".

Professor M.Ə.Cəfərquliyev göstərir ki, cinayət təqibini həyata keçirərkən prokuror cinayət işinin bütün hallarının tədqiqi nəticəsinə əsaslanaraq yalnız qanunun tələblərini və daxili inamını rəhbər tutur. Dövlət ittihamçısı kimi məhkəmədə geniş hüquqları ilə bərabər, eyni zamanda müəyyən vəzifələr də daşıyır.

Məhkəmə istintaqı cinayət işinə və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarına baxılması ilə əlaqədar dövlət ittihamçısı tərəfindən müvafiq olaraq ittiham aktının nəticəvi hissəsinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın nəticələrinə dair yekun protokolunun ittihamın irəli sürülməsinə dair hissəsinin elan edilməsi ilə başlayır [12,s.21].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2020, səh.42
2. Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı, “Azərbaycan ensiklopediyasının Baş redaksiyası”, 1991, səh.200.
3. Azərbaycan SSR-in Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: Bakı, “Azərnəşr” 1986,səh76
4. С.Н. Мөвсүмов: Azərbaycan SSR cinayət prosesi (ümumi hissə) Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. 1980, səh 118
5. Уголовный процесс. Под.ред. М.А. Ельцова М.1969, стр. 71-72
6. Prokurorluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2018, səh.2
7. Firuzə Abbasova Cinayət Prosesi (ümumi hissə). Bakı, 2015.
8. Тыричев И. В. Уголовно-процессуальные функции II Уголовно-процессуальное право: учебник / под ред. П. А. Лупинской. М., 1997. С. 50.
9. Бобылев М. П. Обвинение как предмет уголовного правосудия в современной России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Уфа, 2004. С. 13.
10. Горяинов А. В. Порядок подготовки к судебному заседанию в уголовном процессе России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2004. С. 17.
11. Зинатуллин З. З., Зинатуллин Т. З.Общие проблемы обвинения и защиты по уголовным делам. Ижевск, 1997. С. 13.
12. М.Сəfərquliyev. Az.Res-nın Cinayət prosesi. Bakı Qanun 2008. səh 134.

Shohlat Karimov

Theoretical and legal bases of implementation of state prosecution at the court stage of criminal proceedings

The article is devoted to the theoretical and legal foundations of the implementation of state prosecution at the court stage of criminal proceedings.

The article shows that the prosecutor closely assists in making a legal, reasonable and fair judgment by the court by acting as a public prosecutor in the court on behalf of the state and in the interest of the state.

The article also states that the state prosecutor is the prosecutor who defends the state prosecution in cases where the criminal prosecution is carried out in the public or public special prosecution procedure at the court stage of criminal proceedings.

Шохлат Каримов

Текст научной работы на тему «Теоретико-правовые основы осуществления государственного обвинения на судебной стадии уголовного судопроизводства»

Статья посвящена теоретико-правовым основам осуществления государственного обвинения на судебной стадии уголовного судопроизводства.

В статье показано, что прокурор непосредственно содействует вынесению судом законного, обоснованного и справедливого решения, выступая в качестве прокурора в суде от имени государства и в интересах государства.

В статье также указывается, что государственный обвинитель является прокурором, осуществляющим защиту государственного обвинения по делам, когда уголовное преследование осуществляется в порядке публичного или публичного особого прокурорского производства на судебной стадии уголовного судопроизводства.

Ərəstun QASIMOV,
BDU, hüquq elmləri doktoru
haci-arastun@rambler.ru
Pərviz RÜSTƏMLİ,
hüquqşünas
rustemli996@mail.ru

CİNAYƏT PROSESİNDƏ VƏTƏNDAŞLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏ EDİLMƏSİNİN KONSTITUSION HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: DNK analizi, cinayət prosesi, mülki iddia

Key words: DNA analysis, criminal process, civil suit

Ключевые слова: ДНК анализ, уголовный процесс, гражданский иск

1995 -ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi elan etmişdir. Demokratik və hüquqi dövlət olan Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ən mühüm sosial vəzifələrdən biri cinayət mühakimə icraatında şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsidir. Bu onunla şərtlənir ki, məhz bu sahədə şəxsiyyətin hüquq və qanuni mənafeləri dövlət orqanları tərəfindən ən aktiv təsirə, o cümlədən mühüm məhdudiyətlərə məruz qalır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələri bilavasitə cinayət mühakimə icraatında şəxsiyyətin hüquq və qanuni mənafeələrinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsində “Konstitusiya ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması” prinsipi müəyyən edilir.

Həmin maddəyə uyğun olaraq, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən bütün şəxslərin Konstitusiya ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər. Həmçinin təsbit olunmuşdur ki, cinayət əlamətləri olan

əməldən zərərçəkmiş şəxsin CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət təqibinin başlanmasını tələb etməyə, onun həyata keçirilməsində zərərçəkmiş şəxs və ya xüsusi ittihamçı qismində iştirak etməyə, habelə vurulmuş mənəvi, fiziki və maddi ziyanı görə kompensasiya almağa hüququ vardır.

Göstərilən normanın dəyəri ilk öncə onun sintezedici əhəmiyyətindən ibarətdir. Mahiyyətcə, göstərilən norma-prinsip cinayət mühakimə icraatı iştirakçılarının hərəkət etməli olduqları əsas həddləri müəyyən edir. Bu norma onun məzmunundan irəli gələn bir sıra norma-prinsiplərin irəli sürülməsi və əsaslandırılmasına əsas verir. İstinad edilən 12-ci maddə Azərbaycan Respublikası cinayət mühakimə icraatında insan və vətəndaşın ayrı-ayrı hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına həsr edilən bir sıra normaları birləşdirir, “möhkəmləndirir”. Söhbət, hər şeydən əvvəl, CPM-in 13-cü (Şəxsin şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi), 14-cü (Azadlıq hüququnun təmin edilməsi), 15-ci (Şəxsiyyətin toxunulmazlıq hüququnun təmin edilməsi), 16-cı (Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi), 17-ci (Mənzil toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi) və s. maddələrdən gedir.

AR CPM-in 16.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət təqibi gedişində heç kəsin şəxsi (özünün və ailəsinin) həyatın sirlinin, yazışma, telefon danışıqları, poçt-teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların sirlinin saxlanması hüququ bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa məhdudlaşdırıla bilməz.

Hər birimizin həyatı üçün mühüm əhəmiyyətli sayılan şəxsi toxunulmazlıq hüququ ən mühüm beynəlxalq konvensiyalarda, o cümlədən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında Konvensiya və digər beynəlxalq və regional konvensiyalarda öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı hər bir dövlət öz əsas qanunu olan konstitusiyasında digər insan hüquqları ilə yanaşı şəxsi toxunulmazlıq hüququnu da təsbit etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsi şəxsi toxunulmazlıq hüququ adlanır.

Nəzərinizə çatdırmaq ki, AR Konstitusiyasının 32-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxsi toxunulmazlıq hüququ anlamı Avropa konvensiyasının 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan toxunulmazlıq hüququ anlamına deyil, 8-ci maddədə nəzərdə tutulmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ maddəsinə uyğun gəlir.

Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ (right to privacy) adlanan Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən,

1. Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir.

2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud məənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir.

Əsas hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı olan, başqa sözlə məhdudlaşdırmanın son həddi kimi qəbul edilən prinsiplərdən biri də “haqqın mahiyyəti” və “haqqın mahiyyətinə toxunmama” meyarlarıdır.

Demokratik dövlətdə əsas insan hüquq və azadlıqların ən geniş şəkildə təmin olunmalı, mühafizə edilməli, azadlıqlar qayda kimi, məhdudiyətlər isə istisna kimi qəbul edilməli, məhdudiyətlər ancaq belə nizamın davamlılığı üçün

məcburi olduğu hallarda və lazımi ölçüdə tətbiq edilməlidir. AİHM “demokratik cəmiyyət” ifadəsinə tərifi vermək yerinə, “lazımlı olma” (necessary) ifadəsinin mənasını vermişdir. Məhkəməyə görə, “necessary” (lazımdı) “mütləq mənada lazımlı, məcburi” mənasına gələn “indispensable” ilə eyni mənalı deyildir. Məhkəməyə görə, “necessary” “məcburedici, sıxışdırıcı” təcili ictimai ehtiyacı ifadə edir. Habelə, nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa Konvensiyasının yuxarıda qeyd etdiyimiz 8-ci maddəsində “lazımlı olma və ya zəruri olma”dan (necessary) bəhs edəndə, hər hansı zərurdən (məcburiyyətdən) yox, demokratik cəmiyyət üçün lazımlı-zəruri olmadan bəhs edir [7, 109-110]. Çünki demokratik cəmiyyətdə zərurət digər cəmiyyətlərin zərurətindən fərqli mənə daşıyır. Demokratik cəmiyyət azad cəmiyyətdir, belə cəmiyyətdə də insan hüquq və azadlıqlarına müdaxilə mümkün ən aşağı həddə olmalıdır. İnsan hüquqlarına belə yanaşmanın davamı olaraq, istər beynəlxalq sənədlərdə, istərsə də AİHM-nin qərarlarında şəxsi həyat və ya ailə həyatı və s. anlayışlarının məzmunu konkret olaraq müəyyən edilməyib. Şəxsi həyat çox geniş bir anlayış olmaqla, hər bir cəmiyyət üçün də fərqli mənə yüklü ola bilər. Ona görə də, onun normativ tərifinin verilməsi (dəqiq ifadələrlə verilməsi) mənə yükünün məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmə bilər ki, bu da həmin hüququn təmini baxımından uğurlu olmazdı.

Şəxsi və ailə həyatı hər birimiz üçün dəyərli və müqəddəs hesab etdiyimiz məhfumdur. Vətəndaşları birbaşa özü və ya yaxın saydığı insanlarla bağlı olan, açıqlanması onların mənafeyinə hər hansı şəkildə ziyan vuran hər cür həyatı məsələlər şəxsi həyat anlayışı ilə ehtiva edilir. Hər bir şəxsin həyatında onun özəl hesab etdiyi və heç kimə açıqlaya bilməyəcəyi sirləri vardır. Bu sirlər bizim üçün çox əhəmiyyətli olduğundan şəxsi və ailə həyatımızın qorunması zərurəti yaranır və bu zərurdən irəli gələrək şəxsi və ailə həyatımızın toxunulmazlığı hüququ meydana gəlir. Toxunulmazlıq hüququ əslində dar anlamda yalnız ailə həyatının özəl cəhətlərinə aid deyil. Ümumilikdə şəxsin toxunulmazlıq hüququndan söhbət gedirsə, buraya onun həm şəxsi və ailə həyatının, həm sağlamlığının, həm də mənzilinin, nəqliyyat vasitələrinin və s. toxunulmaz olduğunu aid edə bilərik [5, s. 158].

Cinayət prosesində DNT analizinin aparılması ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində müsbət təcrübəsi olan dövlətlərdən Almaniya və Türkiyənin qanunvericiliyinin müqayisəli təhlilini vacib hesab edirik. Həm Türkiyədə, həm də Almaniyada DNT analizinin aparılması ilə əlaqədar tənzimləmələr cinayət-prosessual məcəllələrində aparılmışdır. Türkiyədə ayrıca təlimat da qəbul edilmişdir. Türkiyə Respublikası Caza Mühakiməsi Qanununun (bundan sonra TR CMQ) fərqli olaraq, Almaniya Federativ Respublikasının Cinayət Mühakiməsi Qanununda (bundan sonra Alman StPO) birbaşa molekulyar genetik analizlə əlaqədar 4 maddə mövcuddur. Bununla yanaşı eynilə Türkiyə CMQ-sında olduğu kimi bədən müayinəsi ilə əlaqədar maddələr də vardır.

Alman StPO 81a maddəsi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin (analoji normalar Türkiyə CMQ-in 75-ci maddəsi); 81c maddəsi digər şəxslərin bədən müayinəsinə (analoji normalar Türkiyə CMQ-in 76-cı maddəsi); 81e maddəsi molekulyar genetik analizə (analoji normalar Türkiyə CMQ-in 78-ci maddəsi); 81f maddəsi molekulyar genetik analizlərin üsuluna dair normalardır.

Türkiyə CMQ-sində təsbit edilməyən DNT profili qeydlərinin gələcəkdə cinayət mühakiməsində istifadə edilməsinə dair müddəalar Alman StPO 81g maddəsində və kütləvi DNT analizlərinə dair müddəalar isə Alman StPO 81h maddəsində təsbit edilmişdir.

TR CMQ-in 78-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, 75 və 76-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydada əldə edilən nümunələr üzərində, soy əlaqəsinin və ya əldə edilən tapıntının şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə, ya da zərər çəkmiş şəxsə aid olub-olmamasının müəyyən edilməsi üçün məcburi olduğu halda molekulyar genetik analizlər aparıla bilər. Alınan nümunələr üzərində bu məqsədlər xaricində araşdırmalara dair analizlər qadağandır. [8]

Alman StPO 81e maddəsinin 1-ci bəndinə 81a(1) və 81c maddələrinə əsasən əldə edilən nümunələr üzərində təkcə soy əlaqəsinin və ya əldə edilən tapıntının şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə, ya da zərərçəkmiş şəxsə aid olub-olmaması müəyyən edilməsi üçün deyil, həm də şəxsin cinsiyyətinin təsbiti üçün də molekulyar genetik

analiz aparıla bilər. Alınan nümunələr üzərində bu məqsədlər xaricində araşdırmalara dair analizlər qadağandır. [9]

Alman StPO 81e maddəsinin və Türkiyə CMQ-in 78-ci maddəsinin 2-ci bəndləri oxşarlıq təşkil edir. Alman StPO 81e maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, birinci bəndə əsasən aparıla bilən analizlər tapılan, mühafizə altına alınmış, ya da götürülmüş (müsadirə edilmiş) nümunələr üzərində də aparıla bilər. Türkiyə CMQ-in 78-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, birinci bəndə əsasən aparıla bilən analizlər tapılan və kimə aid olduğu bəlli olmayan bədən parçaları üzərində də aparıla bilər. Belə nümunələr üzərində də həmin məqsədlər xaricində araşdırmalara dair analizlər qadağandır.

Almaniya və Türkiyə cinayət-prosessual qanunvericiliyində nümunələrin məhv edilməsi baxımından iki ölkə arasında müxtəlif fərqliliklər olsa da, əsas fərqin məlumatların (analizlərin nəticələrinin) silinməsi barəsində olduğu ortaya çıxır. Belə ki, Almaniyada bütün DNT profilləri məhv edilməyir, müəyyən hallarda (m.81g-da nəzərdə tutulmuş hallarda) DNT bankında saxlanılır. Türkiyədə belə qayda mövcud deyil. Almaniyada DNT profilləri (şəxsi məlumatlar olduğuna görə) iş materialında xüsusi zərər içərisində saxlanılmıdır. DNT profillərinin əldə olunduğu şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, ya da zərərçəkmiş şəxsə aid olan nümunələr isə ehtiyac olmadığı andan dərhal məhv edilməlidir. Bununla yanaşı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, ya da zərərçəkmiş şəxsdən götürülməyən, yəni hadisə yerindən tapılmış, mühafizə edilmiş və götürülmüş nümunələrin isə məhv edilməsi vəzifəsi yoxdur. Çünki, belə nümunələrin hazırkı və ya başqa bir cinayət mühakiməsində istifadə ediləcəyi ehtimalı vardır.

Türkiyə CMQ-in “genetik analiz nəticələrinin gizliliyi” adlanan 80-ci maddəsinə əsasən, yekun qərar çıxarıldıqda (işə xitam verilməsi, bəraət və s.) nümunələrin deyil, analiz nəticələrinin və məlumatlarının silinməli olduğu qeyd edilmişdir. C11da edilmiş materialların (nümunələrin) isə məhv edilməsinə dair Türkiyə CMQ-sində hər hansı tənzimləmə yoxdur. “Cəza mühakiməsində bədən müayinəsi, genetik analizlər və şəxsiyyətin təsbiti haqqında” Təlimatda da ekspertin rəyi ha-

zırladıqdan sonra alınmış DNT profilini məhv etməli olmasına dair qayda olsa da, profilin əldə edildiyi materialın (qan, sperm və s.) məhv edilməsinə dair ayrıca müddəə yoxdur. Bundan başqa sahibsiz materialların aqibəti də açıq qalmışdır [6, mad. 14].

Türkiyədə DNT profillərinin gələcəkdə istifadəsi məqsədi ilə saxlanması mümkün deyildir. Habelə kütləvi molekulyar genetik analizlərə dair bir tənzimləmə də yoxdur. Alman StPO 81g (“DNT təsbiti”) adlı maddəsində, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ağır cinayətdən, ya da cinsi toxunulmazlıq əleyhinə cinayətdən təqsirləndirilməsi halında, gələcəkdə cinayət mühakiməsi zamanı şəxsiyyətinin təsbiti məqsədi ilə ondan hüceyrə nümunələrinin alınması, həmin nümunələr üzrə DNT profilinin əldə edilməsi və ya cinsiyyətin təsbiti məqsədi ilə molekulyar genetik analizlərin aparılması biləcəyi qeyd edilmişdir.

Dəqiq tənzimlənmiş və şəxsi toxunulmazlıq hüququnun təmini məqsədi ilə məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Əks halda, qanuni sərhədləri bəlli olmayan və ya müəyyən şərtlərlə məhdudlaşdırılmayan prosessual hərəkətlər insan hüquqlarına müdaxilədə gözlənilməli olan mütənasibliyin pozulmasına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində DNT analizinin aparılmasına dair ayrıca maddə mövcud deyildir. Məcburi və ya könüllü genom qeydiyyatı 01 sentyabr 2018-ci il tarixindən qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Nəzərinizə çatdıraq ki, AR Konstitusiyasının 32-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxsi toxunulmazlıq hüququ anlamı Avropa konvensiyasının 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan toxunulmazlıq hüququ anlamına deyil, 8-ci maddədə nəzərdə tutulmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ maddəsinə uyğun gəlir. [1]

Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı daktiloskopik və genetik məlumatlar əsasında insan şəxsiyyətinin eyniləşdirilməsi məqsədilə aparılır. [2, mad. 2]

Düşünürük ki, bu Qanunun 2-ci maddəsindəki “genetik məlumatlar əsasında” ifadəsi “DNT pro-

fili” ifadəsi ilə əvəz edilməlidir. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, DNT-nin kodlanmamış hissəsindən əldə edilən DNT profili şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi üçün kifayət edir. DNT analizi nəticəsində əldə edilmiş DNT profilindən başqa digər genetik məlumatlar şəxsiyyətin eyniləşdirilməsində və ya cinayətkarın ifşa edilməsində istifadə olunması mütənasiblik prinsipinin pozuntusu kimi hesab ediləcəkdir.

Həmin Qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, dövlət genom qeydiyyatının aparılması nəticəsində əldə olunan məlumatlar aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir: 1) itkin düşmüş şəxslərin axtarışı; 2) naməlum meyitə əsasən insan şəxsiyyətinin müəyyənəşdirilməsi; 3) şəxsiyyətinin başqa üsullarla müəyyən edilməsi mümkün olmayan, habelə səhhətinə və ya yaşına görə özü haqqında məlumat vermək qabiliyyətinə malik olmayan şəxslərin şəxsiyyətinin müəyyənəşdirilməsi; 4) cinayətlərin və inzibati xətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi və araşdırılması; 5) qohumluq əlaqələrinin qiymətləndirilməsi.

Müqayisəli hüquqda və AİHM-in qərarlarından da göründüyü kimi cinayət mühakimə icraatında DNT analizinin aparılması nəticəsində əldə olunan DNT profili yalnız şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi və ya cinsiyyətin müəyyən edilməsi məqsədi ilə istifadə oluna bilər. “Cinayətlərin və inzibati xətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi və araşdırılması” ifadəsini isə daha geniş şərh etmək mümkündür. Bu isə sui-istifadə hallarına şərait yarada bilər.

İstər “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda olsun, istərsə də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 2019-cu il tarixli, 188 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dezoksiribonuklein turşusu (DNT) analizinin aparılması üçün bioloji materialın götürülməsi, onun uçotu, saxlanması, istifadəsi, verilməsi və məhv edilməsi Qaydası”nda olsun, adlarından da bəlli olduğu kimi “DNT analizinin keçirilməsi” qaydası tənzimlənməmişdir. [3]

Beləliklə, AR CPM-in müvafiq maddələrinin, “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun və 22 aprel 2019-cu il tarixli, 188 nömrəli Qərarının əlaqəli öyrənilməsi və xarici dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müqayisəli təhlili əsasında belə nəticəyə gəlik ki, hazırki qanunvericiliyimizdə DNT analizi ilə əlaqədar bir çox hallar, xüsusilə DNT analizinin keçirilməsinin təyin edilməsi və s. beynəlxalq hüququn tələbləri səviyyəsində həssas tənzimlənməmişdir.

DNT analizinin aparılması üçün götürülmüş nümunələrin (analizdən sonra və ya analiza ehtiyac olmadığı hallarda) və genom məlumatlarının aqibəti məsələsində də müəyyən boşluqlar vardır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Kollegiyasının Q12-001-19 nömrəli, 16 yanvar 2019-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatının aparılmasına dair Təlimat”ın 9.2-ci maddəsində qeyd olunan hallarda (cinayət təqibinə bəraətverici əsaslarla xitam verildikdən və ya məh-

kəmənin bəraət hökmü qanuni qüvvəyə mindikdə və s.) genom məlumatlarının aqibəti tənzimlənməmişdir. [4]

Bununla bağlı qeyd edilməlidir ki, insan və vətəndaş konstitusion hüquq və azadlıqlarına məhdudlaşdırıcı istintaq hərəkətlərinin lazımi dərəcədə hüquqi tənzimlənməməsi neqativ hüquq tətbiqi praktikasının yaranmasını və inkişafına şərait yaradan amillərdəndir. Ona görə də cinayət prosesində iştirak edən və bu prosesə cəlb olunmuş şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə istintaq və digər prosesual hərəkətlərin və qərarların əsasları və prosedurları dəqiq və hərtərəfli tənzimlənməlidir. Yalnız bu halda, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmini demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verə və habelə cinayət-prosesual fəaliyyətə mənəvi məzmun gətirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <http://e-qanun.sov.az/framework/897>
- 2 “Azərbaycan Respublikasında dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/39863>
- 3 Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 2019-cu il tarixli, 188 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dezoksiribonuklein turşusu (DNT) analizinin aparılması üçün bioloji materialın götürülməsi, onun uçotu, saxlanması, istifadəsi, verilməsi və məhv edilməsi Qaydası” <http://www.e-qanun.az/framework/42131>
- 4 Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Kollegiyasının Q12-001-19 nömrəli, 16 yanvar 2019-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatının aparılmasına dair Təlimat” <http://www.e-qanun.az/framework/41446>
- 5 Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük/ Z.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti, - 2006. - 698 s.
- 6 Ceza muhakemesində beden müayenesi, genetik incelemeler ve fizik kimliğin tespiti hakkında Yönetmelik. https://www.ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=320:ceza-muhakemesinde-beden-muaenet-celemeler-ve-f-kl-teshakkinda-yetmelik&catid=2:yemelik&Itemid=33 (son baxış 01.05.2020)
- 7 Güray Dağ. Kişisel verilerin ceza muhakemesi hukukunda delil olarak kullanılması/ Doktora tezi/ İstanbul:Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü — 2011, - 306 s.
- 8 Türkiye Caza Muhakimesi Qanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5271&MevzuatTur=1&MevzuatTe=5>(son baxış 01.05.2020)
- Yenisey, O. Alman Ceza Muhakemesi Kanunu (StPO): Almanca metin — Türkçe çeviri/ O.Yenisey, S.Oktar. — İstanbul: Beta, - 2015

А.А.Гасымов, П.А.Рустамли

**Конституционно-правовые основы защиты прав граждан
в уголовном судопроизводстве**

Статья под названием «Конституционно-правовые основы защиты прав граждан в уголовном судопроизводстве» была посвящена актуальным проблемам анализа ДНК и дистанционного допроса в уголовном процессе и компенсации ущерба потерпевшему.

В статье анализируются оценки анализа ДНК в уголовном процессе в отношении права на неприкосновенность частной жизни и оценке дистанционного допроса в уголовном процессе в отношении права на справедливое судебное разбирательство.

А также анализируется восстановительное правосудие и медиация в уголовном процессе, международным стандартам компенсации ущерба и опыту компенсации в Турции и Германии. В статье рассматривается вопрос гражданского иска и компенсации в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики и посредничество в уголовном процессе Азербайджанской Республики.

A.A.Gasimov, P.A.Rustamli

**Constitutional legal fundamentals of protecting
the rights of citizens in criminal proceedings**

The article titled "Constitutional and Legal Framework for the Protection of Citizens' Rights in Criminal Proceedings" was devoted to topical issues of DNA analysis and remote interrogation in criminal proceedings and compensation for damage to the victim.

The article analyzes the evaluation of DNA analysis in criminal proceedings in relation to the right to privacy and the evaluation of remote interrogation in criminal proceedings in relation to the right to a fair trial.

It also analyzes restorative justice and mediation in criminal proceedings, international standards for damages compensation and compensation experience in Turkey and Germany. The article deals with the issue of civil action and compensation in criminal proceedings in the Republic of Azerbaijan and mediation in the criminal process in the Republic of Azerbaijan.

Xanlar BAYRAMZADƏ,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CİNAYƏT PROSESİNDƏ MƏHKƏMƏ NƏZARƏTİNİN PREDMETİNİN GENİŞLƏŞLƏNDİRİLMƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: cinayət prosesi, məhkəmə nəzarəti, funksiya, predmet, şikayət, hərəkət, hərəkətsizlik, genişləndirmə.

Key words: criminal process, judicial control, function, subject, complaint, action, inaction, extension.

Ключевые слова: уголовный процесс, судебный контроль, функция, предмет, жалоба, действие, бездействие, расширение.

Məhkəmə nəzarəti institutu cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzarətdə tutulmuş yeniliklərdən biridir. Məhkəmə nəzarəti mahiyyətə əməliyyat-axtarış, təhqiqat və istintaq orqanları üzərində məhkəmənin həyata keçirdiyi nəzarət funksiyasıdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CPM) 442.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə nəzarətinin obyektləri hər kəsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, şəxsi sirlərinin (o cümlədən ailə həyatının, yazışmaların, telefon danışqlarının, poçt, teleqraf və başqa məlumatların) saxlanması hüququnu məhdudlaşdıran, habelə dövlət, peşə və ya kommersiya sirlərini özündə əks etdirən məlumatları ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılmasına, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair vəsatət və təqdimatlar və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosesual hərəkətlərinə və ya qərarlarına dair şikayətlərdir.

Məhkəmə nəzarətinin predmetini nəzarət obyektlərində əks olunan məsələlər təşkil edir.

Məhkəmə nəzarətinin hədləri bu funksiyanın həyata keçirilməsi zamanı məhkəmədə həll edilən məsələlərin dairəsini müəyyən edən anlayışdır. Məhz bu institut vasitəsilə məhkəmənin nəzarət funksiyasını onun digər bir vacib funksiyası

olan ədalət mühakiməsi, yəni işi həll etmə funksiyasından fərqləndirmək olar. Məhkəmələr nəzarət funksiyasını həyata keçirərkən yalnız məhkəmə nəzarəti predmetinə aid olan məsələləri həll etməli və insan hüquq və azadlıqlarının qanunsuz və əsassız məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyini təmin etməlidirlər. Həmçinin hesab edirik ki, AR CPM-də təhqiqatçının, müstəntiqin, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun hərəkət və hərəkətsizliyi nəticəsində onlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarlardan da məhkəmə nəzarəti qaydasında şikayət verilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Belə ki, məhkəmə nəzarəti institutunun normativ qaydada tənzim edilməsi konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi üçün AR CPM-in 449-cu maddəsinin də təhlil edilməsinə ehtiyac duyulduğunu hesab edirik. Həmin norma cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosesual hərəkətlərindən və ya qərarlarından məhkəməyə şikayət verilməsinin prosesual qaydasını müəyyən edir. Bu normada problemlə hesab etliyimiz məqamlara nəzər salmaq.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosesual hərəkətlərinə və ya qərarlarına dair məhkəməyə verilən şikayətlər də məhkəmə nəzarətinin obyektidir. AR CPM-in 7.0.5-ci maddəsinə görə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar icraatında cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar olan təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və ya məhkəmələrdir. Eyni zamanda AR CPM-in cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosesual hərəkətlərindən və ya qərarlarından şikayət vermək hüququnu təsbit edən 122.2.3-cü maddəsinə görə, “məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəməyə AR CPM-in 449.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş təhqiqatçının, müstəntiqin və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən proku-

rorun hərəkətlərindən və ya qərarlarından şikayət verilə bilər”.

F.Y. Xəlilov göstərir ki, AR CPM-in 449.3-cü maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanların barəsində şikayət verilməsi mümkün olan hərəkət və qərarlarının dairəsi qəti müəyyənləşdirilmişdir. O, həmçinin qeyd edir ki, AR CPM-nin 119.3.1, 123.4-cü maddələri ilə hüquqları pozulmuş şəxslər 449.3-cü maddə ilə şikayət vermək hüququna malikdirlər [1, s. 183]. Lakin biz həmin maddənin dairəsinin bir qədər də genişləndirilməli olmasını nəzərdə tuturuq.

Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” 30 sentyabr 2015-ci il tarixli Qanununun 12.1-ci maddəsində göstərilir ki, müraciətə baxan subyektlər və onların vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilən və təminat verilən qaydada vətəndaşların yazılı və şifahi formada təkliflər vermək, ərizə ilə müraciət etmək, vəzifəli şəxslərin qanunazidd hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət etmək hüquqlarının sərbəst həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasını təmin etməlidirlər. Qanunun bu normasından görüldüyü kimi vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkət və hərəkətsizliyindən şikayət etmə hüququ verilir.

Ümumiyyətlə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların hərəkət və qərarlarından məhkəməyə şikayət verilməsi institutu hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı hüququ ilə şərtlənir. Bu hüququ nəzərdə tutan beynəlxalq hüquqi prinsip də (10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsi), Konstitusiyamız da (12 noyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsi), milli qanunlarımız da (Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanunun 1-ci maddəsi) barəsində şikayət verilə biləcək dövlət orqanlarının və ya belə orqanların haqqında şikayət verilə biləcək hərəkətlərinin (hərəkətsizliklərinin) dairəsinin məhdudlaşdırmır. Belə demək olarsa, AR CPM-in 449.3-cü maddəsi, barəsində şikayət verilə bilən qərar və hərəkətlərin dairəsinin qəti müəyyən etməklə AR Konstitusiyasının tələbləri-

ni pozmuş olur.

Nəzarət olunmalı qərar və hərəkətlər dairəsinin müəyyən edilməsi dedikdə, məhz prosesual orqanların, məhkəmə nəzarəti əhatəsinə düşə bilən (mümkün ola biləcək), qərar və hərəkətlər dairəsinin təyin edilməsi nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, bu məsələyə dair fərqli mövqelərin və fikir müxtəlifliklərinin hamısını aşağıdakı yanaşmalarda sistemləşdirmək mümkündür.

Belə ki, birinci qrup müəlliflər ümumiyyətlə, məhkəmə nəzarətindən iş üzrə məhkəməyədək mərhələdə imtina edilməsini məqsədəuyğun sayırlar, çünki onların fikrincə, məhkəmə tərəfindən bu funksiyanın həyata keçirilməsi, prinsip etibarilə hüquqi dövlətdə məhkəmənin rolu ilə uyğunluq təşkil etmir və (məhkəmənin fəaliyyətində) ittiham, işin mahiyyət üzrə həll edilməsi, prokuror nəzarəti, məhkəmə və təşkilati nəzarət və s. funksiyaların gedişatında qarışıqlıqla nəticələnəcək. Bu yanaşmada məhkəməyədək icraatda məhkəmə nəzarəti funksiyasının əleyhinə aşağıdakı arqumentlərə də yer verilir:

- məhkəmə nəzarətinin bu formada həyata keçirilməsi nəticəsində məhkəmə sübutların qiymətləndirilməsindən yayına bilməz. Nəticə etibarilə (məhkəmənin əvvəlcədən qərəzliliyi nəticəsində) bu cür qiymətləndirmə, çıxarılaacaq qərarı qabaqcadan müəyyən edir və buna da, heç cür yol verilə bilməz;

- şikayət vermə zamanı iş üzrə icraatı təxirə salmaq lazım gələcək, bu da öz növbəsində istintaq müddətinin uzadılmasını qaçılmaz edəcəkdir;

- iş üzrə məlumatların qabaqcadan yayılması heç bir qərarın çıxarılmamasına maneə törədəcəkdir;

- nəzarətin məhkəmə formasının hər hansı bir ciddi üstünlüklərinin qeyd edilmədiyi halda, onun həyata keçirilməsi, təhlükəli cinayətkarların effektiv və tez zərərsizləşdirilməsinə obyektiv olaraq maneə törədəcəkdir və s. [4, s.15-20; 6, s.46-48]

Fikrimizcə, belə yanaşma Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müddəalarına və insan hüquqlarına dair bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlara uyğun deyildir. Fikrimizcə, məhkəmə nəzarəti institutunun əleyhinə sadalanan əks-arqumentlərdən heç biri nə mövcud qanunvericiliyə, nə də onun tətbiqi praktikasına əsaslanır. Məhkəmə nəzarəti ideyası konstitusion bir reallıqdır, in-

san haqları üçün bir zəmanətdir.

İkinci qrup müəlliflər isə, əksinə, belə hesab edirlər ki, məhkəmə nəzarəti institutunun təsir dairəsində “ağ ləkələr” mövcud olmamalıdır, yəni məhkəməyədək icraat zamanı istintaq orqanlarının istənilən prosesual qərarından və prosesual hərəkətdən məhkəməyə şikayət vermək imkanı mövcud olmalıdır. Bu yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, dövlət istənilən hakimiyyət orqanının istisnasız olaraq bütün hərəkət və qərarlarına dair məhkəməyə şikayət etmək zəmanətini verir.

Zahirən cəlbədedici olan bu yanaşmanın həqiqətdə nə cinayət mühakimə icraatı ilə, nə də cinayət prosesində şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin real maraqları ilə bir əlaqəsi var. Çünki belə qaydanın normativ təsbit edilməsi, məhkəməyədək və məhkəmə dövrü mərhələsində istintaq prosesinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salacaqdır. A.V. Solodilov qeyd edir ki, nəticə etibarilə bu qaydanın normativ təsbit edilməsi nəzarət həddlərinin dəyişilməsinə səbəb olacaq. Çünki, bir tərəfdən, məhkəmələr istər-istəməz, ibtidai istintaq orqanlarının və prokurorun hər bir hərəkət və qərarının sonsuz yoxlama prosedurlarına cəlb ediləcəkdir. Bu da müəyyən vaxtdan sonra, ədalət mühakiməsi konstitusion funksiyasının mahiyyətini obyektiv olaraq məhkəməbazlıqla əvəz edəcək, bununla da o, öz obyektiv əsasında məhrum olacaqdır. Digər tərəfdən isə, faktiki olaraq müstəqilliklərini itirən müstəntiqlər cinayət üzərində daha tam və hərtərəfli istintaq aparmaq əvəzinə, daha çox, onların qəbul etdiyi qərarın və ya etdiyi hər hansı bir hərəkətin qanuniliyini və əsaslılığını sübuta yetirən formal cavablar (materiallar) hazırlamaqla məşğul olacaqlar. Üçüncüsü, cinayət mühakimə icraatı iştirakçısı olan və prosesdə öz pozulmuş hüquqlarını müdafiə edənlər, təcili və ədalətli məhkəmə əvəzinə, ya rəşional mövqelərdən çətin izah edilən konqlomerat, ya istintaq, yaxud da ikinci dərəcəli prosedur məsələlərinə dair sonsuz sayda məhkəmə iclasları ilə qarışlaşacaqlar. Bu da öz növbəsində, yalnız hüquqi kazuistikada tərcübə yığılmış və prosesi məharətlə (və ya süni surətdə) uzadan vəkillərə sərf edir. Belə ki, onlar mübahisənin mövzu mahiyyətini təfərrüatlar, prosedurlar və formal xətlər mahiyyəti ilə əvəzləyirlər [5].

Məhkəmə tərcübəsində belə hallar olur ki, ibtidai istintaq orqanlarının vətəndaşların konstitusiyalı hüquqlarının bilavasitə pozulması və məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan hərəkət və qərarlarına verilən şikayətlərə baxmaqdan imtina edirlər. Buna görə də, biz o alim və praktiklərin fikirləri ilə razılaşıırıq ki, onlar nəzarət prosedurunun məhkəməyədək mərhələdə həyata keçirilməsini mümkün və obyektiv zərurət hesab edirlər. Özü də yalnız o hərəkət və qərarlara ki, şəxsiyyətin konstitusiyalı hüquqlarını məhdudlaşdırmış olsun: mənzil, şəxsiyyət, azad hərəkət etmə, ədalət mühakiməsinin əlçatanlığı, yazışma sirri, telefon və digər danışıqlar və s. toxunulmazlığı hüququ və s. [7, s. 21-24; 8, s. 57-60]

Məhkəmə nəzarətinin istənilən formasının bilavasitə həyata keçirilməsi çərçivəsində iş üzrə halların dərkedilməsi həddlərinə dair suallar, heç də az diskussiya mövzusunda çevrilmir. Məhkəmə nəzarətinin hər hansı bir formasının həyata keçirilməsi çərçivəsində, məhkəmənin yalnız, prosesual orqanların mübahisə edilən prosesual hərəkət və qərarlarının qanuniliyini və əsaslılığını yoxlamağa borclu olması haqqında qanunun tələbi, elə ümumi xarakter daşıyır ki, bu cür prosesdə məhkəmənin aktivliyi və yol verilən fəaliyyət həddləri haqqında həqiqi təsəvvür yaratmır. Bundan əlavə, qanunun həmin tələbi, daha çox məhkəmənin çıxması qadağan olunan sərhədlərin göstərilməsi ilə məhdudlaşır, nəinki, adı çəkilən fəaliyyətin mahiyyətinə tətbiq edilən “sübut etmə həddləri” kateqoriyasının mahiyyətinin həqiqi açıqlanması ilə.

Çıxarılan qərarın qanuniliyi dedikdə, vətəndaşların konstitusiyalı hüquqlarını məhdudlaşdıran hər hansı bir prosesual məcburet tədbirləri tətbiqini nizama və qaydaya salan, cinayət-prosesual qanunvericiliyin bütün normalarına riayət edilməsi kimi başa düşülməlidir (yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir). Öz növbəsində, çıxarılan qərarın və ya mübahisə edilən prosesual hərəkətin yoxlanılması, adı çəkilən prosesual məcburet mənbəsinin həmin konkret şəraitdə tətbiq edilməsi zəruriliyini (və mümkünlüyünü) təsdiq edən (ki-fayət qədər) məlumatların mövcudluğunun yoxlanılması və qiymətləndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, məhkəmə nəzarətinin bilavasitə hü-

dudları, hər şeydən əvvəl, məhkəmə tərəfindən, hər hansı bir qərarın qanuni olaraq çıxarılmasını və yaxud prosessual hərəkətinin yerinə yetirilməsini mümkün edən bütün normalar məcmusu tələblərinə istintaq orqanları tərəfindən dəqiq riayət olunmasının yoxlanılmasını və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Öz növbəsində, belə qərarın (hərəkətin) çıxarılması və ya icraatının əsaslığı, məhkəmə tərəfindən sübut etmə bazasının (faktiki əsasların) yoxlanılması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Çünki, məhz sübutlar hər hansı bir qərarın faktiki əsasını təşkil edir, onu nəinki tək-cə mümkün edir, habelə onun qanunilik və əsaslılıq tələblərinə cavab verməsini şərtləndirir.

Bununla əlaqədar olaraq, N.A.Kolokolovun narahatçılığı anlaşılan deyil: "...hələ məlum deyil ki, ibtidai istintaq mərhələsində həyata keçirilən məhkəmə nəzarəti funksiyası formal yoxlama şəklinə düşəcək (yəni, hüquq-mühafizə orqanlarının icazəsi ilə məhkəməyə təqdim edilən bəzi faktların yoxlanılması), yoxsa ki, məhkəmə hakimiyyət orqanı öz qərarlarını iş üzrə toplanmış faktlar əsasında əsaslandıracaqdır" [3, s. 36].

Adı çəkilən müəllif ya, sübutların mahiyyəti kimi faktiki məlumatların olmasında müəyyənliyə çatmayıb, ya da ki, prosessual anlayışda, "məlumatlar" məfhumunu bizə məlum olmayan mənada tətbiq edir. Belə ki, deyilən fikir onsuz da başa düşülən deyil, çünki o, başqa əsərlərində bunu qəbul edir ki, adı çəkilən fəaliyyətin ana xəttini və özülünü, sübutlar məcmusunun yığılması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi təşkil edir [2, s. 162, 164].

Əlbəttə, sübutların qiymətləndirilməsinə dair sonuncu müddəa prosessual elmi nəzəriyyədə hələ ümumi qəbul olunan deyil. Məsələn, A. Çuvilev və A. Lobanov bilavasitə ona işarə edirlər ki, məhkəmə öz bitərəfliyini qorumaq üçün bu cür qiymətləndirmədən özünü saxlamalıdır [9, s. 212].

Məhkəmə nəzarəti ilə əlaqədar alimlər arasında fikir ayrılığının məntiqli olmasını nəzərə alaraq AR CPM-in 449.3-cü maddəsində qeyd olunan cinayət prosesini həyata keçirən orqanların bərsində şikayət verilməsi mümkün olan hərəkət və qərarların dairəsinin genişləndirilməsini zəruri sayırıq. Belə ki, AR CPM-in 7.0.37-ci maddəsində prosessual hərəkətlərin anlayışı verilmişdir.

AR CPM-in 1.2.3-cü maddəsində isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyi ona yönəlmişdir ki, heç kəs qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digər məhdudiyyətlərinə məruz qalmasın.

Göründüyü kimi, cinayət-prosessual qanunvericilik ona yönəlmişdir ki, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində cinayət törətməkdə təqsirli olmayan heç kəsin ittiham və ya məhkum edilməsi üçün sübutlar toplanmasın. Bu fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün məhkəmə təcrübəsini misal çəkməyi zəruri hesab edirik.

Belə ki, təcrübədə rastlaşdığımız bir işə əsasən, aparılmış istintaqla guya müəyyən edilmişdir ki, Əlizadə Ceyhun Hızbulla oğlu vəzifə səlahiyyətlərini aşmaqla, yəni xidməti səlahiyyətlərinin həddlərindən açıq-aşkar surətdə kənara çıxan hərəkətlər etməklə hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafelərinə mühüm zərər vurmuş, öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs halında etibardan sui-istifadə etmə və aldatma yolu ilə özgələmə məxsus əmlakı xeyli və külli miqdarda ziyan vurmaqla ələ keçirərək təkrarən dələduzluq etmişdir. 29 iyul 2021-ci il tarixdə əməl Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CM) 178.3.2-ci maddəsi ilə təsvif edilmişdir.

Ə.C. ona görə təqsirləndirilir ki, cinayət işində zərərçəkmiş qismində tanınan T.A. oğlunun nəqliyyat vasitəsi almaq niyyətində olmasını bilmiş və T.A.-in ümumilikdə 18.000 manat məbləğində pulunu alıb şəxsi məqsədlərinə sərf etməklə ələ keçirmiş, "JAGUAR F PACE R" markalı, 99-PG-760 dövlət qeydiyyat nişanlı avtomobili guya ilkin ödəniş kimi 16.000 manat məbləğində pulun müqabilində, 36 aylıq ödəniş cədvəli əsasında hər ay 2.750 manat ödəniş şərtləri ilə rəsmi müqavilə ilə T.A.-nın qanuni istifadəsinə verəcəyinə dair yalandan vəd verərək aldatmış, bir neçə gün sonra T.A. istifadəsinə verilmiş "JAGUAR F PACE R" markalı, 99-PG-760 dövlət qeydiyyat nişanlı avtomobilin adına rəsmiləşdirilmədiyini əsas götürüb ona AR CM-in 178-ci maddəsi ilə ittiham verilmişdir.

Təqsirləndirilən Ə.C. isə öz ifadəsində göstərmişdir ki, T.A. “JAGUAR F PACE R” markalı, 99-PG-760 dövlət qeydiyyat nişanlı avtomobili Z.C. tərəfindən verilmiş etibarnamə əsasında idarə etmiş və həmin avtomobili digər şəxsə satmışdır. Ə.C. öz təqsirsizliyini sübut etmək üçün istintaq orqanına T.A.-in adına verilmiş etibarnaməni təqdim etmişdir.

Bununla belə, müstəntiq AR CPM-in normalarında nəzərdə tutulmayan hərəkət etməklə, başqa sözlə qeyri-prosessual hərəkətə yol verərək, proses iştirakçısı ilə qeyri-prosessual münasibət yaratmaqla (həlbuki, AR CPM-in 31-ci maddəsi qeyri-prosessual münasibətlərin yolverilməzliyini bir prinsip kimi təsbit edir), C.Z-a zəng etmiş, qanunsuz və qeyri-prosessual hərəkət etməklə T.A.-ə verilmiş etibarnamənin saxtallığını **“görək həmin etibarnaməyə necə don geyindiririk”** sözləri ilə sübut etməyə cəhd göstərmiş və C.Z himayədarlığı etmişdir.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq, AR CM-in 178.3-cü maddəsi ilə təqsirləndirilən Ə.C.-nin seçdiyi mövqeyinin hüquqi nəticələrini bilmək hüququ mövcuddur.

Vəkillər tərəfindən istintaq dövründə təqdim edilmiş səs yazılarından isə məlum olmuşdur ki, həmin qeydlər müstəntiq E.M ona sifariş verən şəxs C.Z arasında olan telefon danışıqı zamanı yazılmışdır. Danışıqlardan bəlli olmuşdur ki, müstəntiq hər vasitə ilə C.Z-u himayə etmiş, onun qanunsuz əməllərini ört-basdır etmiş, əvəzində isə C.Ə-ni əsassız olaraq məsuliyyətə cəlb etmişdir. Danışıqların məzmunundan aydın olmuşdur ki, C.Z müstəntiqə sifarişlər vermiş, müstəntiq isə həmin sifarişlər üzrə hərəkət etmişdir. İş üzrə çox vacib əhəmiyyət daşıyan zərərçəkmiş şəxs T.A.-ya verilmiş etibarnamə barədə obyektiv araşdırma aparmaq əvəzinə müstəntiq danışıq zamanı C.Z-a demişdir ki, “görək həmin etibarnaməyə necə don geyindiririk”. Göründüyü kimi, istintaqın əvvəlindən kimlərsə sifarişini yerinə yetirmişdir.

AR CPM-in 122.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərdən və ya qərarlarından cinayət prosesinin iştirakçıları, habelə bu Məcəllədə nəzərdə

tutulmuş hallarda və qaydada cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslər tərəfindən şikayət verilə bilər. Həmin Məcəllənin 122.2-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərindən və ya qərarlarından: təhqiqatçının və ya müstəntiqin hərəkətindən və ya qərarından – ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun hərəkətindən və ya qərarından – yuxarı prokurora, bu Məcəllənin 449.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş təhqiqatçının, müstəntiqin və ya ibtidai araşdırmaya prosessual cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərdən və ya qərarından cinayət prosesinin iştirakçıları, habelə bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət prosesində ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun hərəkətlərindən və ya qərarlarından – məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəməyə və bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda məhkəmənin hərəkətlərindən və ya qərarlarından – yuxarı məhkəməyə şikayət verilir.

Təcrübədən seçilmiş iş üzrə də qanunun məhz bu normaları əsas götürülüb müstəntiqin qanunsuz yolla sübut toplamaq kimi hərəkətlərindən məhkəməyə şikayət edilmişdi.

Məhkəmədə dindirilən müstəntiq bildirmişdir ki, şikayətdə qeyd olunan telefon danışıqından ibarət səs yazıları onunla şirkətin rəhbəri C.Z arasında baş tutmuşdur və həqiqətən, onunla “BTB Leasing” şirkətinin rəhbəri C.Z arasında telefon danışıqı olmuşdur. Müstəntiq bildirmişdir ki, həmin telefon danışıqı zamanı “BTB Leasing” şirkəti tərəfindən T.A verilmiş etibarnaməni müzakirə etmiş və həmin səs yazısında olan **“görək həmin etibarnaməyə necə don geyindiririk”** sözləri ona məxsusdur. O, hesab etmişdir ki, bu sözləri deməklə AR CPM-nin tələblərini pozmamışdır.

Məhkəmədə həmçinin məlum olmuşdur ki, Ə.C. tərəfindən müstəntiqə verilmiş verilmiş etiraz və digər vəsatətlərə qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq cavab verilməmişdir.

Lakin məhkəmə qərarında göstərilmişdir ki, AR CPM-in 8.0.3-cü maddəsinə əsasən, cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı bütün

halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq cinayət mühakimə icraatının vəzifəsidir. Eyni Məcəllənin 449.3-cü maddəsinə görə cinayət haqqında ərizənin qəbul edilməsindən imtina edilməsi, tutma və həbsdə saxlanması, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin hüquqlarının pozulması, həbs edilmiş şəxsin istintaq təcridxanasından müvəqqəti saxlama yerinə keçirilməsi, həbsdə saxlanılan şəxsə işgəncə verilməsi və ya digər amansız rəftar edilməsi, cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi, cinayət işi üzrə icraatın dayandırılması və ya ona xitam verilməsi, məhkəmənin qərarı olmadan istintaq hərəkətinin məcburi aparılması, prosessual məcburiyyət tədbirinin tətbiq edilməsi və ya əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin müdafiəçisinin cinayət prosesindən kənarlaşdırılması ilə bağlı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərindən və ya qərarlarından məhkəməyə şikayət vermək hüququna malikdirlər. Qeyd edilən maddələrin məzmunundan göründüyü kimi, şikayətdə qeyd olunan hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət vermək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, AR CPM-in 449.3-cü maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanın konkret olaraq hansı prosessual hərəkətlərindən və ya qərarlarından şikayət vermək hüququnun olduğu sadalanmışdır.

Hazırkı şikayət AR CPM-in 449.3-cü maddəsində sadalanan hərəkətlər və qərarlarla bağlı olmadığından, həmin şikayətə məhkəmə qaydasında baxıla bilməz.

Məhkəmənin istinad etdiyi qanunun bu normaları şikayətin predmetinə aid deyildir.

AR CPM-in 449.3.3-cü maddəsində də qeyd edildiyi kimi, həbs edilmiş şəxsin pozulmuş hüquqları onun bu barədə şikayəti olduqda, bərpa edilməlidir. Əgər müstəntiq həbs edilən şəxsin əleyhinə qanunsuz yolla sübutlar əldə etməyə cəhd edərsə, bu halda qanunsuz yolla əldə edilmiş sübutlar həbsdə olan şəxsin hüquqlarının pozulması deyildirmi? Bu, məhkəmənin gəldiyi nəticəyə əsasən təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının pozulması deyilsə, bəs müstəntiqin hərəkətlərinə necə qiymət verilməlidir? Telefon zəngi ilə alınan məlumatlar və sair məlumatlar sübut kimi

qəbul edilə bilərməyi və bu sübutlar telefon danışqları ilə qeyri-prosessual hərəkətlər nəticəsində əldə edilə bilərməyi?

Bu kimi suallara cavab verilməsi üçün qeyri-qanuni yollar ilə sübut toplamağa cəhd göstərən müstəntiqin hərəkətlərindən şikayət verilməsi AR CPM-də öz əksini tapmamışdır və məhkəmə haqlı olaraq AR CPM-də müstəntiqin bu formada qeyri-prosessual hərəkətlərə yol verdiyini nəzərə alıb, şikayəti təmin etməmişdir.

Ona görə də hesab edirik ki, AR CPM-in 449.3-cü maddəsinə müstəntiqin hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyindən məhkəmə nəzarəti qaydasında şikayət verilməsi nəzərdə tutulmalıdır. AR CPM-in 125.2, 125.2.1 və 125.2.7-ci maddələrində göstərilir ki, aşağıdakı hallarda əldə edilmiş məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların cinayət işi üzrə sübut kimi qəbul edilməsinə yol verilmir: insan və vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının və azadlıqlarının, yaxud bu Məcəllənin digər tələblərinin pozulması ilə cinayət prosesi iştirakçılarının qanunla təminat verilən hüquqlarından məhrum etmə və ya onları məhdudlaşdırmaqla bu sübutların həqiqiliyinə hər hansı yolla təsir göstərəcəyi və ya göstərə biləcəyi halda; istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin icraatı qaydaları kobud pozuntularla aparıldıqda.

Qanunun bu normalarından göründüyü kimi prokurorluğun müstəntiqi X. adlı şəxs qanunun normalarına zidd olaraq sübutlar topladığı üçün onun hərəkətləri qanunsuz hesab edilməli və əldə edilmiş bu sübutlar təqsirləndirilən şəxsə ittiham verilməsi üçün əsas ola bilməz.

Qanunun bu tələbinə uyğun olaraq, hesab edirik ki, müstəntiq X. adlı şəxsin qanunazidd hərəkətləri qeyri-prosessual olduğu üçün cinayət-prosessual qanunvericiliyə cinayət prosesini həyata keçirən orqanların, o cümlədən müstəntiqin prosessual hərəkətlərindən və qərarlarından başqa, məhkəmə nəzarəti qaydasında qeyri-prosessual hərəkət və hərəkətsizliyindən şikayət etmək hüququ da mütləq gələcəkdə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi qaydasında məhkəmə nəzarətinin predmetinə daxil edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Xəlilov F.Y. İbtidai araşdırmada ittiham tərəfi. Bakı: Təknur, 2011, 216 s.
2. Колоколов Н.А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования. Учебное пособие для студентов вузов. М.: Закон и право, Юнити-Дана, 2004, 303 с.
3. Колоколов Н.А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования: реальность, перспективы // Государство и право, 1998, № 11, с. 32-36.
4. Россинский С.Б. Нужен ли предварительный судебный контроль за производством следственных действий в жилище? // Российский судья, 2009, № 8, с. 15-22.
5. Солодилов А.В. Судебный контроль за проведением следственных действий и решениями прокурора и органов расследования, ограничивающими конституционные права и свободы граждан, в уголовном процессе России. Дисс.канд. юрид. наук. Томск, 1999, 310 с.
6. Филиппов И.А. предварительный судебный контроль за производством следственных действий: необходимость или формальная излишность? // Юриспруденция в теории и на практике: актуальные вопросы и современные аспекты. Сборник статей X Международной научно-практической конференции. Пенза, 2021 г., с. 46-48.
7. Францифорова С.Ю. Судебный контроль – гарантия обеспечения прав участников процесса в уголовном судопроизводстве // Уголовное судопроизводство, 2008, № 4, с. 21-24.
8. Хрепков А.Н. Роль судебного контроля в обеспечении прав и свобод граждан в уголовном судопроизводстве // Права человека и деятельность правоохранительных органов. Сборник научных трудов. Барнаул: Изд-во БЮИ МВД России, 2002, с. 57-65.
9. Чувилев А., Лобанов А. Судебный контроль за законностью и обоснованностью ареста и продления срока содержания под стражей // Российская юстиция, 1993, №6, с. 212.

Ханлар Байрамзаде

О расширении предмета судебного контроля в уголовном процессе

Судебный контроль на этапе досудебного производства является относительно новым институтом в уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики. В отличие от прокурорского надзора, судебный контроль направлен на предотвращение незаконного вмешательства в права и свободы человека деятельностью и субъектов предварительного расследования на этапе досудебного производства. В то время как прокурорский надзор в целом направлен на проверку соблюдения законности в деятельности органов дознания и оперативно-розыскных органов, судебный контроль носит функцию проверки, того как со стороны субъектов оперативно-розыскной деятельности соблюдается законность, обоснованность, пропорциональность, целесообразность и неотложность ограничения прав и свобод человека. В статье автор попытался обосновать тезис о том, что предмет судебного контроля должен быть расширен.

Khanlar Bayramzade

On expanding the subject of judicial control in criminal proceedings

Judicial control at the stage of pre-trial proceedings is a relatively new institution in the criminal procedure legislation of the Republic of Azerbaijan. Unlike prosecutorial supervision, judicial control is aimed at preventing unlawful interference with human rights and freedoms, activities and subjects of preliminary investigation at the stage of pre-trial proceedings. While prosecutorial supervision is generally aimed at verifying compliance with the law in the activities of bodies of inquiry and operational-search bodies, judicial control has the function of verifying that legality, validity, proportionality, expediency and urgency of restricting rights are observed by the subjects of operational-search activities and human freedoms. In the article, the author tried to substantiate the thesis that the subject of judicial control should be expanded.

Fuad BABAŞOV,

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü,
Milli Aviasiya Akademiyasının doktorantı

babashov.f@mail.ru

Mob.: (050) 433-77-53

DÖVLƏT ÇEVRİLİŞİNƏ CƏHD VƏ ONUN QARŞISININ ALINMASI

Açar sözlər: dövlət çevrilişi, hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi, silahlı qiyam, təxribat, əməliyyat axtarış fəaliyyəti

Key words: coup d'etat, seizure of power, armed uprising, provocation, operational search activity

Ключевые слова: государственный переворот, захват власти, вооруженное восстание, диверсии, оперативно-розыскная деятельность

Dövlət sinifli təşkilat olaraq cəmiyyət üzərində hakimiyyətə malik olmaqla idarəçiliyi təşkil edir və həyata keçirir. Bir sözlə dövlət cəmiyyətin əsas idarəçilik sistemidir. Dövlət hakimiyyəti hər zaman xalq amili ilə bağlı olmuşdur, yəni xalq dövlət hakimiyyətinin əsasını təşkil etmişdir və onun həyata keçirilməsində birbaşa iştirak etmişdir. Lakin, bu iştirak yalnız qanunvericiliyə əsaslanmaqla leqal yollarla, yəni ümumxalq seçkiləri vasitəsilə olmuşdur. Tarixən dövlətçiliyin meydana gəlməsi və inkişafı minilliklərlə dövrü əhatə etmişdir. Bu baxımdan Respublikamız da çətin və keşməkeşli yol keçərək hazırkı müstəqilliyə və demokratik cəmiyyətin qurulmasına nail olmuşdur. Bu uğurların qazanılmasında Ulu öndər Heydər Əliyev və onun siyasi strategiyasının layiqli davamçısı cənab Prezident İlham Əliyevin müstəsna rolu və xidmətləri vardır. Belə ki, məhz Ümumilli liderin qətiyyəti sayəsində ötən əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə baş verən dövlət çevrilişlərinin, kaos və anarxiyanın qarşısı alınmış, ölkəmiz müstəqillik və demokratik, iqtisadi və sosial inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu hadisələrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Azərbaycan Res-

publikasında dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınması və Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında 22 mart 1995-ci il tarixli 989 sayılı qərarında da hüquqi qiymət verilməmişdir [2].

Qloballaşma dövründə dövlətlərin dostları ilə bərabər düşmənləri də mövcud olur. Bu düşmənləri daxili və xarici düşmənlər kateqoriyasına ayırmağı təklif edirik. Belə ki, xarici düşmənlərə dövlətin inkişafını və çiçəklənməsini arzu etməyən, hər vəchlə onun tərəqqisinə mane olan və təxribata cəhd edən xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, terrorçu qruplar, silahlı birliklər; daxili düşmənlərə isə adıçəkilən subyektlərin ölkə daxilindəki rəsmi və ya gizli fəaliyyət göstərən agentləri, casusları, səlahiyyətli nümayəndələri aid edilir. Bir sıra hallarda müxalifət partiyalarının başçıları və üzvləri də ya aldadılaraq, ya da pulla ələ alınaraq xarici düşmənlərin “toruna” düşürlər və onların cinayətkar əməllərinə dəstək verirlər. Belə ki, bu sahədə əsasən qrant vəsaitlərindən və “maddi yardımlardan” istifadə edilir. Bu vəsait və yardımların ayrılma məqsədi “demokratiyanın inkişafı” adlandırılsa da əslində onlar dövlətçiliyə zərbə vurmağa xidmət edirlər. Qeyd etdiyimiz bu qüvvələr dövlətin inkişafına mane olmağa, onun tərəqqi yolunda atdığı addımların qarşısını almağa, dövlət və xalq arasında birliyin pozulmasına, xarici qüvvələrdən siyasi və iqtisadi asılılığın yaranmasına, dövlətçiliyin əsaslarının sarsılmasına çalışırlar. Bəzən də bu istəklərinə nail olurlar. Nəticədə dövlət çevrilişi baş verir və hakimiyyət zorla ələ keçirilir. Təxribatçı və mənfur qüvvələr xalqın iradəsi ziddinə qanunsuz olaraq hakimiyyətə yiyələnməyə və onu idarə etməyə başlayırlar. Əsasən dünya praktikasında dövlət

çevrilişinin silahlı qiyam yolu ilə həyata keçirildiyi müşahidə olunur. Çünki, bu zaman silahlı birləşmələr vasitəsilə dövlətin əsas güc dayaqlarını kökündən sarsıtmaq, hökumət binalarını, əsas strateji obyektləri, mühüm dövlət vəzifələrini ələ keçirmək daha asan olur. Nəticədə tez bir zamanda dövlət çevrilişi reallaşır və qanuni hakimiyyət zorla ələ keçirilir. Dövlət çevrilişi işinə hazırlaşmaq üçün cinayətkar qüvvələr uzun illər müxtəlif siyasi, iqtisadi, psixoloji təzyiqlərdən və təbliğat vasitələri tətbiq etmək, dövlət əleyhinə təbliğat aparmaq, əsassız olaraq dövlətin apardığı siyasəti tənqid etmək yolu ilə demokratiya pərdəsi altında müxtəlif siyasi “oyunlar” nümayiş etdirirlər. Bütün bunlara da vətəndaşlar inanır və yerli əhalidə dövlətin siyasətinə inamsızlıq yaranır, hakimiyyət barədə mənfi rəy formalaşır. Nəticədə geniş miqyaslı kütləvi mitinqlər təşkil edilir, keçirilən mitinq və nümayişlər zamanı təxribatçılar kütləvi ixtişaşlar törədir, paralel olaraq dövlət və hökumətin inzibati binalarına hücum edilir. Əsas hərbi və strateji obyektləri ələ keçirdikdən, dövlət başçısı və hökumət üzvlərini girov götürdükdən və ya öldürdükdən (həyatlarına sui-qəsd etdikdən) sonra qanunsuz hökumət özünü qanuni hakimiyyət kimi elan edir və ya qələmə verir. Təbii ki, özünü “dost” adlandıran düşmən dövlətlər istisna olmaqla qanuni və demokratik rejimə malik dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və regional birliklər qanunsuz yolla hakimiyyətə gəlmiş hərbi rejimləri və ya mülki hökumətləri tanımır və bu hərəkətin pislənməsi barədə bəyanatlar verir, çıxışlar edirlər. Bu cinayətkar rejimlər hakimiyyəti ələ keçirdikləri ilk andan dövlət vəsaitlərini və təbii sərvətləri talan etməyə, onları dəyər-dəyməzinə satmağa, habelə digər mənfur qüvvələrə xidmət etməyə başlayırlar. Ölkədə hərbi xunta hakimiyyəti idarə etməyə başlayır. Sivil yolla yaradılmış hökumət buraxılır və məcburi şəkildə istefaya göndərilir. Ölkədə işsizlik, aclıq və səfalət başlayır. Əhali də hər zaman hakimiyyət tərəfindən əzab və işgəncələrə məruz qaldığından öz ölkəsindən didərgin düşərək qaçqına çevrilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin illeqal hakimiyyətin nümayəndələri tərəfindən ələ keçirilməsi səbəbindən dezinformasiya məkanı formalaşmağa başlayır. Ədalət mühakiməsi adı altında qanunsuz

rejimin əleyhinə çıxan şəxslər edam edilir. Bütün bunlar mövcud durumu ən kritik həddə çatdırır və sosial partlayışa səbəb olur. Onu da bildirmək ki, dövlət çevrilişinə cəhd etməyə çalışan qüvvələr öz təbliğat maşınlarını təhsil vasitəsilə gənclərin beyninə yeridirlər və özlərinə tərəfdar yığırlar. Həmçinin silahlı qiyam zamanı xalqın əsgər və zabidləri onlara təhkim edilmiş odlu və kütləvi qırğın silahlarını qorumalı olduğu öz ölkəsinin əhalisinə və vətəndaşına qarşı tətbiq edirlər. Bununla da vətəndaş müharibəsi törədilir və insanlar kütləvi şəkildə qətlə yetirilirlər. Xalqın ziyalı oğul və qızları repressiyaya məruz qalır.

Dövlət çevrilişindən bəhs edərkən ölkədaxili qanunvericilikdə onun hüquqi əsası barədə müddəaları qeyd etmək zəruridir. Belə ki, xalq hakimiyyəti barədə müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının I fəslində, xüsusən xalqın dövlət hakimiyyətinin əsasını təşkil etməsi və hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi barədə normalar isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1-ci və 6-cı maddələrində ifadə olunmuşdur. Konstitusiyanın 1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Konstitusiyanın 6-cı maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan xalqının heç bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya heç bir şəxs hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətini mənimsəyə bilməz. Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayətdir [1].

01 sentyabr 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin XI bölməsinin 31-ci fəslində dövlətin konstitusiya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərlə bağlı müddəalar ifadə edilmişdir. Həmin fəsilə xüsusilə cinayət hüquq norması və müvafiq sanksiya birbaşa olaraq Məcəllənin 278 və 280-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Belə ki, Məcəllənin 278-ci maddəsinə əsasən hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi və ya onu zorla saxlama dedikdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olaraq hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə, yaxud hakimiyyətin zorla saxlanılmasına, habelə dövlətin konstitusiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə yönələn hərəkətlər nəzərdə tutulur [3].

Cinayət Məcəlləsinin 280-ci maddəsinə əsasən

silahlı qiyam dedikdə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədilə silahlı qiyam təşkil etmə və ya qiyamda fəal iştirak etmə başa düşülür [3].

Hesab edirik ki, dövlət çevrilişi anlayışı hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi və ya onun zorla saxlanılmasını özündə ehtiva etdiyindən və bu çevriliş prosesi silahlı qiyam vasitəsilə həyata keçirildiyindən məhz AR.CM-in 278 və 280-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayət əməllərinin tərkibi bu anlayışı bütövlükdə əhatə edir.

İndi isə həmin cinayətlərin hüquqi xarakteristikası haqda məlumat verək. Hakimiyyəti zorla ələ keçirmə və ya onu zorla saxlama cinayəti Respublikanın konstitusiyaya quruluşunun əsaslarına qəsd edir. Şərh edilən cinayətin obyektini Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyidir. Bu cinayətin törədilməsi zamanı zorakılığın istənilən formasından-qəsdən adamöldürmədən, sağlamlığa zərər vurmada, qanunsuz həbslərdən və saxlamalardan, işgəncələrdən və digər fiziki zorakılıq aktlarından və psixi zorakılıqdan istifadə olunur. Cinayət subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilir [4, səh. 786, 787].

Silahlı qiyam təşkil etmə dedikdə, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədi ilə bir və ya bir neçə silahlı birləşmələr (qruplaşmalar) formasında cinayətkar birləşmənin yaradılması başa düşülür. Qeyd edilən cinayət subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilir [4, səh. 790-792].

Dövlət çevrilişinin, yəni hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi və saxlanılmasının, habelə silahlı qiyam cinayətinin qarşısını almaqdan ötrü dövlət tərəfindən hər zaman qabaqlayıcı profilaktik-preventiv tədbirlərin görülməsi zəruridir. Əsasən təhsil müəssisələri və təhsil ocaqları diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki dövlət əleyhinə təbliğat bu müəssisələrdə artıq gənclərin beyninə yeridilməyə başlanır. Dini məbədlər və dini təhsil müəssisələri də bu sıraya daxildir. Xarici ölkələrə təhsil almağa gedən gənclərin kənar cərəyanlara və qüvvələrə qoşulmayaraq yalnız təhsilə vaxt sərf etməsi təmin edilməlidir. Hər zaman əhali, xüsusən gənclərlə demokratik və hüquqi dövlətin,

dövlətçiliyin və demokratiyanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəal təbliğat və maarifləndirmə işi aparılmalıdır. Ordu sağlam gənclərdən və ali təhsilli, vətənpərvər zabitlərdən ibarət olmalıdır, bununla bağlı orduda sağlam mühit formalaşdırılmalı və vətənpərvərlik ruhu gücləndirilməlidir. Silahlı qüvvələrdə aktiv nəzarətin və profilaktik-tərbiyə işinin düzgün təşkili orduda radikal dini və digər təxribatçı meyillərin qarşısının alınmasına səbəb olar. Hesab edirik ki, silahlı qüvvələr və hüquq-mühafizə orqanlarının silah arsenalında saxlanılan silahların kənar şəxslərin əlinə keçməməsi üçün xüsusi mühafizə və nəzarət sistemi qurulmalıdır. Mühüm dövlət postları və vəzifələrinə ölkə siyasətinə sadıq və inanılmış, layiqli və peşəkar şəxslər təyin edilməlidir. Ölkənin əməliyyat-axtarış və xüsusi xidmət orqanlarının işi peşəkar qaydada və qanunvericiliyə uyğun qaydada qurulmalı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, əməliyyat-axtarış və əməliyyat-agentur fəaliyyəti daim gücləndirilməli və təkmilləşdirilməli, hər bir əməliyyat məlumatı və siqnalı yüksək dəqiqlik və peşəkarlıqla analiz edilərək operativ reaksiyanın verilməsi təmin edilməlidir. Elektron təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyəti modernizə edilməli, kibertəhlükəsizliklə bağlı islahatlar aparılmalı, bununla bağlı hüquq-mühafizə və dövlət qurumları tərkibində xüsusi strukturlar yaradılmalıdır. Xarici ölkələrin dövlət barədə apardığı siyasəti və alınmış məlumatlar təhlil edilməli, bu yollarla düşmən qüvvələrin provokasiya və diversiya cəhdlərinin qarşısı alınmalıdır. Dövlət sirrinin qorunması təmin edilməli və məlumat sızmasının qarşısı alınmalıdır. Düşmən qüvvələrə xidmət edən şəxslər və casuslar ifşa edilərək cəzalandırılmalıdır. Terrorçu təşkilatlara, habelə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə və cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına qarşı çox ciddi şəkildə mübarizə tədbirləri aparılmalıdır. Hər zaman dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması, iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafı, habelə bu sahədəki ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların və aidiyyəti dövlət strukturlarının işinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Daim dövlət orqanlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti yoxlanılmalıdır. Siyasi partiya və ictimai təş-

kilatların, xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların ölkə ərazisində yerləşən nümayəndəliklərinin fəaliyyətinə, habelə bu təşkilatların ölkə xaricindən əldə etdikləri qrant və maddi yardımların təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarət edilməlidir. Ölkədəki siyasi və iqtisadi mühit dərin təhlil edilərək öyrənilməli, bu sahədə mütəmadi olaraq monitorinqlər aparılmalıdır. Ölkələrdə vətəndaşların iqtisadi və sosial rifahının yüksək olması təmin edilməli, yaşayış və həyat səviyyəsi daim yüksəldilməli, yoxsulluq aradan qaldırılmalıdır. Adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun və aylıq gəlirin, sosial müavinət və pensiyaların, yardımların məbləği yüksəldilməlidir. Son nəticədə xalq həmişə dövlət başçısı və onun apardığı siyasəti dəstəkləməli, daxili və xarici düşmənlərə qarşı onun ətrafında sıx birləşməlidir. Bir sözlə xalq dövlətə dayaq olmalı, dövlət hakimiyyəti də xalqın rifahı qayğısına qalmalıdır. Hər zaman iqtisadi və sosial dayaqları güclü olan, demokratiyanın və hüququn aliliyinin qorunduğu dövlətdə dövlət və xalq birliyi əbədi olur. Məhz belə birlik sayəsində dövlət çevrilişi, hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi və saxlanması, həmçinin silahlı qiyamların qarşısı alınır.

Təəssüf ki, məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi Respublikamız da sovetlər imperiyasının əsarətindən xilas olduğu və yenidən müstəqillik qazandığı illərdə ölkədəxilində xarici düşmənlərin diktəsi və əmri ilə hərəkət edən qiyamçı silahlı qruplar 1993-cü ilin iyun, 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə və silahlı qiyama cəhd etdilər, lakin xalqın

təkidi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və müdrik strategiyası nəticəsində bu cəhdlərin də qarşısı alınaraq təqsirli şəxslər tərksilah edilərək məsuliyyətə cəlb edildilər və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş cəzalara məruz qaldılar. Beləliklə, ölkəmizdə əmin-amanlıq, siyasi və iqtisadi sabitlik bərpa edildi, ölkəmiz tərəqqi və inkişaf dövrünə qədəm qoydu [7].

15 iyul 2016-cı il tarixdə qardaş Türkiyə Respublikasında xalqın və dövlət başçısının birliyi və qətiyyəti sayəsində dövlət çevrilişinə cəhd və silahlı qiyamın qarşısı alındı, qanunvericilik çərçivəsində bu əməlin törədilməsində iştirak edən şəxslər öz layiqli cəzalarını aldılar. Həmin vaxt ölkə başçımız İlham Əliyev dərhal Azərbaycan xalqı adından bu hərəkətləri pisləyən bəyanat verdi. Hətta Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə İstintaq İdarəsində Türkiyədə dövlət çevrilişinə cəhdə ittiham edilən FƏTÖ terror təşkilatı ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə cinayət işi qaldırılaraq ibtidai istintaq aparılmış, istintaq çərçivəsində bir sıra şəxslər həbs edilərək məsuliyyətə cəlb edilmişlər [5, 6].

Beləliklə, sonda qeyd edək ki, dövlət çevrilişi və nəticədə hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi cinayəti xüsusilə dövlət təhlükəsizliyinə qarşı ən ciddi təhdiddir və onun baş verməsinin qarşısını almaq üçün hər zaman dövlətlər tərəfindən yuxarıda qeyd etdiyimiz profilaktik-preventiv tədbirlər görülməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>.
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınması və Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 22 mart 1995-ci il 989 sayılı Qərarı. <http://www.e-qanun.az/framework/9205/>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. "Digesta" nəşriyyatı. Bakı-2006. 960 səh.
5. Azərbaycanda Fətullah Gülənin tərəfdarları ilə bağlı cinayət işi başlanıb. http://www.apa.az/daxili_siyaset/azerbaycanda-fetullah-gulenin-terefdarlari-ile-bagli-cinayet-isi-baslanib.html

6. Azərbaycan tutulan FETÖ-çülərlə bağlı Türkiyə baş prokuroru qarşısında vəsatət qaldırıb. <http://report.az/hadise/azerbaycanda-tutulan-feto-culerle-bagli-turkiye-bas-prokuroru-qarsisinda-vesatet-qaldirilib/>

7. 1995-ci ilin mart hadisələri müstəqilliyimizə qəsd edənlər üçün ibrətamiz bir dərs oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev müdrikliklə çevriliş cəhdinin qarşısını aldı. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/mart/298639.htm>

Fuad Babashov

Attempted coup and its prevention

This article examines the basics of legislation from the point of view of a coup d'etat, its understanding and causes. At the end of the article, preventive measures are given to prevent an attempted coup.

Фуад Бабашов

Попытка государственного переворота и его предотвращение

В этой статье исследуются Основы законодательства с точки зрения государственного переворота, его понимания и причин возникновения. В конце статьи приводятся превентивные меры по предотвращению попытки государственного переворота.

UOT:343.4

Nuridə ƏLİZADƏ,

Ədliyyə Akademiyasının baş məsləhətçisi,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı
I dərəcəli ədliyyə qulluqçusu
alizadenuride91@gmail.com
055-772-70-81

YAZIŞMA, TELEFON DANIŞIQLARI, POÇT, TELEQRAF VƏ DİGƏR MƏLUMATLARIN SİRRİNİNİN POZULMASINA GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ

Açar sözlər: yazışma sirri, poçt, teleqraf və digər məlumatlar, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, cinayət məsuliyyəti.

Key words: privacy of correspondence, mail, telegraph and other information, the right to respect for private and family life, criminal liability.

Ключевые слова: тайны переписки, почтовых, телеграфных или иных сообщений, право на уважение частной и семейной жизни, уголовная ответственность.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Şəxsi toxunulmazlıq hüququ” adlanan 32-ci maddəsinin IV bəndinə əsasən “hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər”.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququna aid olan bu təminat yalnız Konstitusiyada deyil, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə də nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə əsasən yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirrini pozma cinayət məsuliyyəti yaradır. Göstərilən cinayətin obyektinə və təndəşin yazışma, telefon danışqları, poçt teleqraf və digər məlumatların sirrini pozmada ifadə olunur. Bu cinayət min manatdan iki min manata-

dək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.

Əvvəla Cinayət Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə nəzərdə tutulan anlayışları izah etmək zəruridir. Yazışma dedikdə, şəxsin yazdığı məktub, sms, elektron poçt yazışmaları, vatsap yazışmaları, sosial şəbəkələrdə ismaric bölməsi vasitəsilə yazışmaları və digər formada şəxsi yazışmaları nəzərdə tutulur. Lakin sosial şəbəkələrdə hər kəsin görə biləcəyi formada olan yazılar yazışma sirrinin əhatəsi dairəsinə daxil olmur. Hər hansı yazışma formasının təminat altına alınması üçün həmin yazışmanın gizlin formada olması və başqaları tərəfindən oxuna bilinməməsi əsas göstəricidir. Yazışma dedikdə əsasən iki şəxs arasında olan yazışma – məlumat mübadiləsi nəzərdə tutulsa da, şəxsin özünün yazaraq heç kimə göstərmədiyi hər hansı məktub və yazı da yazışma sirri ilə qorunur. Yəni, yazışma anlayışında heç də həmişə ikinci tərəfin olması vacib deyil. Həmçinin qrup şəklində də yazışma ola bilər, yəni ikidən çox şəxs arasında da mövcud ola bilər. Göstərilən bütün hallarda yazışmanın məzmununun heç bir əhəmiyyəti yoxdur, şəxsin yazısının gizli şəkildə olması istəyi kifayətdir.

Telefon danışqları dedikdə mobil və şəhərlərə-rası telefon aparatı vasitəsilə aparılan telefon danışqları nəzərdə tutulur. Bu telefon danışqları ailə üzvləri və ya digər şəxslər arasında aparıla bilər.

Poçt, teleqraf vasitəsilə ötürülən məlumatlar dedikdə, poçt rabitəsi vasitəsilə ötürülən məlumatlar başa düşülür, yəni poçt göndərişlərinin qə-

bulunu, çeşidlənməsini, daşınmasını, ünvan sahibinə çatdırılmasını təmin edən obyektlərin və nəqliyyat vasitələrinin vahid texnoloji sistemi vasitəsilə. Poçt göndərişi - poçt rabitəsi operatoru tərəfindən müəyyən ünvana çatdırılmaq üçün qəbul edilmiş poçt kartları, məktublar, teleqramlar, pul baratları, banderollar, kiçik paketlər, sekoqramlar, xüsusi "M" kisələri, bağlamalardır [10, m. 1.0.8]. Poçt göndərişindəki bağlamada hansı əşyanın və ya hansı məzmununda məktubun olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Poçt göndərişləri ilə verilən məlumatlar haqqında informasiyalar, habelə bu göndərişlər və məlumatlar yalnız onları göndərənə və ünvan sahiblərinə verilə bilər.

Digər məlumatlar dedikdə, faks, teletayp və digər telekommunikasiya vasitələri (poçt və teleqraf istisna olmaqla) və s. ilə ötürülən məlumatlar başa düşülür.

Pozma dedikdə, telefon danışıqlarına qulaq asma, elektrik rabitə məlumatları ilə tanış olma, poçt göndərişlərini və bağlamaları açma və götürmə, onlar haqqında məlumatları əldə etmə və yayma, habelə yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərini hər hansı başqa şəkildə pozma başa düşülür [3, s. 359].

Xüsusi dövlət mühafizə xidmətinin əməkdaşı tərəfindən çatdırılan korrespondensiyalar və digər göndərişlər istisna olmaqla üzərinə həbs qoyula bilən poçt, teleqraf və digər göndərişlərə aşağıdakılar aiddir:

bütün növlərdən olan məktublar; teleqramlar; radioqramlar; banderollar; sovqatlar; poçt konteynerləri; pul baratları [4, m. 255].

Maddədə nəzərdə tutulan anlayışları açıqladıqdan sonra, məzmunu nəzər yetirmək lazımdır.

Sözgedən cinayətin obyektini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 4-cü hissəsində nəzərdə tutulmuş konstitusiyaya hüququnun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərdir. Obyektiv cəhətdən yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərini pozmada ifadə olunur.

Bu cinayət subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilir. Cinayətin motivi müxtəlif ola bilər və onlar cinayət tərkibinin zəruri əlaməti sayılmır. Bu cinayətin subyektini 16 yaşına çatmış anlaşıq fiziki şəxs ola bilər. Yazışma, telefon danışıqları,

poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərinin pozulması vəzifəli şəxsin öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməsi nəticəsində baş vermişdirsə, təqsirkarın əməli Cinayət Məcəlləsinin 155-ci və 308-ci maddələri ilə cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsiyə olunacaqdır [3, s.359].

Qeyd edək ki, müasir dövrdə texniki avadanlıqların köməyi ilə aparılmış yazışmaları əldə etmək xüsusi xacker proqramlarının vasitəsilə daha rahat olmuşdur. Həmçinin mobil tətbiqlər vasitəsilə də danışıqlar aparılarkən xüsusi səs yazma proqramlarını işə salmaq mümkündür. Nəticədə səs yazılmış şəxsin danışıqları və ya mobil tətbiqlər vasitəsilə başqasına göndərdiyi audio yazısı onun xəbəri olmadan yayıla bilər, bu halda qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tamamilə hüquq pozuntusudur və Cinayət Məcəlləsinin 155-ci maddəsilə cinayət hesab olunur. Hal-hazırda şəxsi məlumatların hər hansı bir daşıyıcıda saxlanması da ehtiyatlı olmaq lazımdır. Lakin bu halların qarşısını almaq üçün əsas vasitə nəzərdə tutulmuş sanksiyaların artırılması ola bilər.

Bəzən insanlar hüquqi savadsızlıq ucubətindən mobil telefon və s. vasitəsilə onun hüququnu pozduğunu iddia etdiyi şəxsin səs yazısını gizlicə yazaraq dəlil yığımaq qərarına gəlir. Həmin gizli yazılmış səs yazısını hüquq mühafizə orqanlarına təqdim edərək qarşı tərəfin cəzalanmasını tələb edir. Lakin qanunvericiliyə əsasən qanunu pozmaqla əldə olunmuş dəlillər sübut kimi istifadə oluna bilməz. Belə ki ali qanunvericilik aktı olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 63-cü maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz.

Hansı hallarda qanun telefon danışıqlarının, yazışmaların, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ötürülən məlumatların istifadə olunmasına icazə verir? Hansı halda sözgedən hüquq məhdudlaşdırıla bilər? Belə hallara poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyulması, onların baxışı, götürülməsi və yoxlanılması, telefon danışıqlarına qulaq asılması, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması, məhkumların məktublarının yoxlanılması kimi əməliyyat-axtarış və prosessu-

al tədbirlər aiddir. Göstərilən hərəkətlər istintaq, təhqiqat və məhkəmə orqanlarının əsaslandırılmış qərarı əsasında aparılmalıdır. Belə qərar olmadan həmin hərəkətlərin həyata keçirilməsi yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və məlumatların sirtini pozmuşdursa, şərh olunan cinayətin tərkibi yaranır. Bu cinayət təqsirkarın özünün və ya onun qəsdən edilmiş qanunsuz hərəkətləri nəticəsində digər şəxslərin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların məzmunu ilə tanış olduğu andan başa çatmış hesab olunur.

Cinayət təqibi gedişində heç kəsin şəxsi (özünün və ailəsinin) həyatın sirtininin, yazışma, telefon danışıqları, poçt-teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların sirtininin saxlanması hüququ Cinayət Prosesual Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallardan başqa məhdudlaşdırıla bilməz. Poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və götürmə, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların və başqa rabitə və texniki kanallar vasitəsi ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların tutulması Cinayət Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 442.2-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və başqa məlumatların saxlanması hüququnu məhdudlaşdıran məlumatları ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılmasına, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair məsələlərlə bağlı vəsatət və təqdimatlarla məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında məhkəmə baxır.

Poçt, teleqraf və digər göndərişlər üzərinə həbs qoyulması, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi istintaq hərəkətləri hesab olunur və bu istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılması üçün bir qayda olaraq məhkəmə qərarının alınması tələb olunur. Sözügedən istintaq hərəkətləri müvafiq məhkəmə qərarı olmadan müstəntiq tərəfindən o halda öz qərarı əsasında aparıla bilər ki, şəxsiyyət və ya

dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər üzrə sübutların müəyyən edilməsi üçün təxirə salına bilməyən hallar yaranmış olsun.

Bəs poçt, teleqraf və digər göndəriş üzərinə həbs qoyulması qaydası necə tənzimlənir? Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 257-ci maddəsinə əsasən əvvəla müstəntiq poçt, teleqraf və digər göndəriş üzərinə həbs qoyulması haqqında qərarı müvafiq rabitə idarəsinin rəisinə göndərir. Rabitə idarəsinin rəisi bu barədə müstəntiqə dərhal məlumat verməklə müvafiq qərarı göstərilən poçt, teleqraf və digər göndərişləri saxlayır. Poçt, teleqraf və digər göndəriş üzərinə həbs qoyulması ilə əlaqədar müstəntiq müvafiq qərarı göstərilən poçt, teleqraf və digər göndərişin saxlanması barədə rabitə idarəsinin rəisindən məlumat aldıqda, rabitə idarəsinə gəlir və həmin idarənin işçilərinin iştirakı ilə müvafiq göndərişə baxış keçirir, poçt, teleqraf və digər göndəriş üzərinə həbs qoyulması barədə qərar əsasında rabitə idarəsinin rəisini həmin qərarın götürülməyə dair hissəsi ilə imza etdirməklə tanış edir və müvafiq göndərişi götürür.

Əgər müstəntiq poçt, teleqraf və digər göndərişdə iş üçün əhəmiyyətli ola biləcək sənəd və əşyaları aşkar edibse müvafiq göndərişi götürə və ya onların surətini çıxarmaqla kifayətlənə bilər. İş üçün əhəmiyyətli ola biləcək məlumatlar olmadıqda isə müstəntiq baxılmış göndərişin ünvanı üzrə verilməsi və ya onun müəyyən etdiyi müddətə saxlanması barədə göstəriş verir.

Müstəntiq poçt, teleqraf və digər göndəriş üzərinə həbs qoyulması, onun baxışı və götürülməsi zamanı foto, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edə bilər.

Telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki, vasitələrlə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi də eyni qaydada məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə digər şəxslər arasında ötürülən məlumatlarda cinayət təqibi üzrə sübut əhəmiyyətinə malik olan məlumatların olmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda müstəntiqin əsaslandırılmış vəsatəti və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun təqdimatı üzrə, məhkəmə telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, ra-

bitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatın ələ keçirilməsi haqqında qərar çıxarır.

Səlahiyyətli şəxslər tərəfindən ələ keçirilən telefon və digər qurğularla aparılan danışıqlar, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatlar və ya başqa məlumatlar kağız, yaxud maqnit daşıyıcılarda əks etdirilir, onları ələ keçirmiş şəxsin imzası ilə təsdiq olunur və müstəntiqə verilir. Bu barədə qısa məzmunlu protokol tərtib olunur və cinayət işinin materiallarına əlavə edilir. İşə aid olmayan əldə edilmiş məlumatlar isə dərhal ləğv olunur.

Sözügedən istintaq hərəkətləri altı aydan artıq davam edə bilməz.

Şəxsi yazışma məlumatları, həmçinin şəxsi xarakterli məlumat daşıyan səs və video yazıları yalnız onların ünvanlandığı şəxslərin razılığı ilə açıq məhkəmə iclasında açıqlana bilər. Əgər belə razılıq olmazsa həmin sübutların elan və tədqiq edildiyi məhkəmə iclasları qapalı keçirilir.

Elektron və digər daşıyıcılar üzərində səs yazılarını təqdim edən və ya onların tələb olunması barədə vəsatət qaldıran şəxslər həmin yazıların nə vaxt, kim tərəfindən və hansı şəraitdə yazılmasını göstərməyə borcludur. Qanunla icazə verilən hallar istisna olmaqla, gizli yolla əldə edilmiş səs yazılardan sübut kimi istifadə oluna bilməz [5, m. 95.1].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanuna əsasən poçt göndərişlərinin, teleqraf və digər məlumatların yoxlanılması, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq rabitə xidmətləri göstərən, rabitə vasitələri təqdim edən idarə, müəssisə və təşkilatların, fiziki və hüquqi şəxslərin stansiya avadanlığına qoşulmaqla telefon danışıqlarının qulaqasma, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması ilə bağlı əməliyyat-axtarış tədbirləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və ya korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində ixtisaslaşmış prokurorluq orqanı tərəfindən tətbiq edilir. Maddədə qeyd olunan müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Ədliyyə Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Xarici Kəşfiyyat Xidməti, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti və Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Telefon danışıqlarına qulaqasma; poçt, teleq-

raf və digər göndərişlərin yoxlanılması; texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması; və məhkumların məktublarının yoxlanılması; əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən tətbiq olunan tədbirlərə aiddir.

Qeyd etdiyimiz ilk üç əməliyyat-axtarış tədbiri məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilməlidir. Lakin qanunda nəzərdə tutulmuş istisna hallar mövcuddur. Belə ki, şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin və ya xüsusi təhlükəli dövlət cinayətlərinin qarşısının alınması üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri hakim qərarı olmadan telefon danışıqlarına qulaq asa, poçt, teleqraf və digər göndərişlərini yoxlaya, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanı çıxara bilərlər [8, m.10].

Həmçinin hansısa bir şəxsə qarşı zor işlədilməsi, hədə-qorxu ilə tələb etmə və ya hüquqazidd digər hərəkətlər tətbiq edilmək təhlükəsi varsa həmin şəxsin ərizəsi əsasında əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektinin onun telefonu və ya digər danışıq cihazları ilə aparılan danışıqlarına qulaq asa bilər.

Sözügedən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün qanunla müəyyən edilən səbəblər və əsaslar olmalıdır. Həmin səbəblərə aşağıdakılar aiddir:

- 1) fiziki şəxslərin ərizələri;
- 2) müəssisə, idarə, təşkilatların vəzifəli şəxslərinin müraciətləri;
- 3) kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmuş məlumatlar;
- 4) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin bilavasitə əldə etdikləri məlumatlar;
- 5) əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin digər subyektlərinin yazılı sorğuları;
- 6) Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanlarını və xüsusi obyektlərini mühafizə edən orqanlarının yazılı sorğuları;
- 7) cinayət işləri üzrə təhqiqatı və ya istintaqı aparan şəxslərin yazılı tapşırıqları;
- 8) xarici dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının və ya müvafiq beynəlxalq təşkilatlarının rəsmi sorğuları.
- 9) kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinin yazılı sorğuları.

Əsaslara isə aiddir:

- 1) məhkəmənin (hakimin) qərarları;
- 2) istintaq orqanlarının qərarları;
- 3) əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin qərarları [8,m.11]

Poçt göndərişlərindəki yazışmanın, poçt göndərişlərinə dair məlumatların məxfiliyi “Poçt haqqında” Qanunla da qorunur. Belə ki, poçt rabitəsi sahəsində işləyən şəxslər poçt göndərişlərindəki yazışmanın və poçt göndərişlərinə dair məlumatların məxfiliyini qorumaqlıdır [10, m. 20].

Yazışma sirri həmçinin İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası ilə mühafizə altına alınır. Belə ki, Konvensiyasının Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ adlanan 8-ci maddəsində şəxsi həyat anlayışına yazışma sirri də daxil edilir. Qeyd olunur ki, “Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirrinə hörmət hüququna malikdir”. Yazışma hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmağa yol verilmir, lakin maddənin 2-ci hissəsində yazışma sirrinin məhdudlaşdırılmasında aşağıdakı istisna hallar öz əksini tapır:

- 1) milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş,
- 2) ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə,
- 3) iğtişəşin və ya cinayətin qarşısını almaq üçün
- 4) sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti mühafizə etmək üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün
- 5) qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan digər hallar.

Avropa Məhkəməsinin praktikasına da bir qədər müraciət etmək lazımdır. A Fransaya qarşı işdə (23 noyabr 1993) qeyd olunur ki, “Telefon danışıqlarının məzmunundan asılı olamayaraq şəxsin telefon danışıqlarının dinlənilməsi 8-ci maddənin təsir dairəsinə düşür”.

Helford Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (25 İyun 1997) qeyd olunur ki, “Danışıqların məzmunun ictimai xarakter daşması, onların şəxsi xarakter daşması faktını dəyişir”.

Bu maddədə nəzərdə tutulmuş yazışmaların konfidensiallığı şəxsi xarakterli və peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məktubları (məktubu göndərəninin və alanın məhbus olduğu hallar da aiddir), gömrük əməkdaşları tərəfindən müsadirə edilən

bağlamaları, ailə üzvləri və digər şəxslər arasında olan telefon danışıqlarını, şəxsi evlərdən, müəssisələrdən, həmçinin həbsxanalardan edilən telefon zənglərini, habelə bu cür telefon danışıqları ilə bağlı məlumatların ələ keçirilməsi hallarını əhatə edir. Həmçinin elektron ismarıclar, internetdən istifadə və kompüter serverlərində, o cümlədən kompüterlərin sərt disklərində və daşına bilən disklərdə qorunan məlumatlar 8-ci maddənin tətbiq dairəsinə düşür. Lakin ictimai dalğalarda yayımlanan və beləliklə, digər auditoriyalar üçün də əlçatan olan yayımlar buraya daxil deyil.

Yazışmanın məzmunu və forması heç bir əhəmiyyət daşımır, sadəcə məktubun açılması faktı müdaxilənin baş vermiş sayılması üçün kifayətdir.

Aşağıdakı halları da yazışma hüququna müdaxilə kimi qiymətləndirmək olar:

- şəxsin elektron yazışmalarının üçüncü şəxsə göndərilməsi
 - elektron faylların sürətlərinin götürülməsi
 - bank məlumatlarının yer aldığı sənədlərin sürətlərinin dövlət orqanları tərəfindən çıxarılması və saxlanması
 - gizli müşahidə tədbirləri.
- Yazışmaların toxunulmazlığına hörmət hüququ ilə bağlı Avropa Məhkəməsi müəyyən pozitiv öhdəliklər müəyyən edib:
- şəxsi söhbətlərin ictimaiyyətə açıqlanmasının qarşısını almaq
 - məhkəmə ilə yazışmaları üçün məhbusları zəruri materiallarla təmin etmək
 - vəkil ilə müştəri arasında olan telefon danışıqlarının audiokasetlərinin məhv edilməsi
 - yazışma hüququ ilə ifadə azadlığı arasında ədalətli balansı riayət etmək.

Yazışmaların toxunulmazlığına hörmət hüququ şəxsi və ailə həyatını, həm də peşə həyatını əhatə edir. Marqareta və Rocer Andersson İsveçə qarşı məhkəmə işində Məhkəmə ana ilə sosial xidmətlərin himasında olan övladı arasında məktub və telefonla əlaqə saxlanılmasına məhdudiyət qoyulması ilə əlaqədar olaraq pozuntu aşkar etdi [7, s.159].

Gizli müşahidə ilə bağlı ilk iş olan Klass və başqaları Almaniya qarşı məhkəmə işi üzrə qərarında Məhkəmə bildirdi: “bu gün demokratik

cəmiyyətlər casusluğun və terrorizmin yüksək dərəcədə təkmilləşmiş formalarının yaratdığı təhlükə ilə üzləşirlər, nəticədə dövlət bu təhlükələrlə səmərəli mübarizə aparmaq üçün yurisdiksiyası daxilində fəaliyyət göstərən təxribatçı elementlərin gizli müşahidəsini həyata keçirə bilməlidir. Buna görə də Məhkəmə qəbul edir ki, yazışmaların, poçt göndərişlərinin və telekommunikasiyaların izlənilməsi səlahiyyətlərini verən müəyyən qanunvericiliyin mövcudluğu müstəsna hallarda milli təhlükəsizlik maraqları və (və ya) iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün demokratik cəmiyyətdə zəruridir” [9].

Yəni şəxsin gizli müşahidəsinə bu tədbir qanunla nəzərdə tutulmuş olduqda, 8-ci maddənin 2-ci bəndində qeyd edilən qanuni məqsədlərdən birini və ya bir neçəsini daşıdıqda və həmin məqsədlərə nail olmaq üçün demokratik cəmiyyətdə zəruri olduqda haqq qazandırıla bilər.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə əsasən, yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərini pozma - min manatdan

iki min manatadək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır. Göstərilən maddənin sanksiyası bir neçə dəyişiklik nəticəsində artırılaraq bu həddə çatmışdır. Lakin hələ də sözügedən maddənin pozulması hallarına çox rast gəlinir. Xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının bu qədər inkişaf etdiyi müasir dövrdə sözügedən hüququn mühafizəsi daha da çətinləşib. Bu cinayətin qarşısının alınması üçün kütləvi informasiya vasitələrində, insanlar arasında təbliğat aparılmalı, mütəmadi olaraq bu mövzu işıqlandırılmalı və sadə vətəndaşların hüquqi maarifləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Belə ki, Konstitusiyanın 72-ci maddəsinə əsasən qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir. Həmçinin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərinin pozulmasına görə nəzərdə tutulmuş sanksiyanın həddi artırılmalı, maddənin mətnində belə bir qayda nəzərdə tutulmalıdır ki, sözügedən hərəkətlər xüsusilə ağır nəticələrə səbəb olduqda azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırınsın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46947>
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı-2008. 1006 səh.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46950>
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosesual Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46945>
6. Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası <https://www.coe.int/az/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
7. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi üzrə təlimat. Avropa Şurası, Azərbaycan dilində nəşr, 2018. 212 səh.
8. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - http://www.e-qanun.az/framework/2938#_edn22
9. Klass and Others v. Germany (Klass və başqaları Almaniyaya qarşı), 6 sentyabr 1978-ci il, A seriyaları, № 28
10. Poçt haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/5457>

Nurida Alizade

Criminal liability for violation of confidentiality of correspondence, telephone conversations, mail, telegraph, and other information

In this article, the protection of the privacy of correspondence by the legislative acts of the Republic of Azerbaijan has been extensively studied, the concepts provided for in Article 155 of the Criminal Code have been explained, and the cases in which this right can be limited have been studied, in order to prevent the violation of the confidentiality of correspondence, telephone conversations, mail, telegraph, and other information solutions have been suggested.

Нурида Ализаде

Уголовная ответственность за нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений

В статье подробно исследован вопрос защиты неприкосновенности тайны переписки законодательными актами Азербайджанской Республики, дано объяснение понятиям, использованным в статье 155 Уголовного Кодекса, исследованы случаи, когда возможно ограничение упомянутого права, предложены пути предотвращения нарушения тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сведений.

Səkinəxanım RZAYEVA,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının
dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
sakinaxanim_rzayeva@mail.ru

Vüqar SADIQLI,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının
“Transmilli cinayət hüququ” ixtisası üzrə
I kurs magistrantı
woogalle@gmail.com

CİNAYƏTİN KİBER ÜSULLA TÖRƏDİLMƏSİ – CƏZANI AĞIRLAŞDIRAN HAL KİMİ

Açar sözlər: kiber üsul, kiber mühit, kiber cinayət, informasiya texnologiyaları, ağırlaşdırıcı hal, cinayət tərkibi.

Key words: cyber way, cyber environment, cybercrime, information technology, aggravating circumstance, criminal composition.

Ключевые слова: киберспособ, кибер-среда, киберпреступление, информационные технологии, отягчающее обстоятельство, состав преступления.

Mühafizəedici tənzimləmə mexanizminə malik olan cinayət qanunvericiliyinin müddələrinin müasir dövrün obyektiv gerçəkliyinə uyğunlaşdırılması cinayətkarlıqla hərtərəfli və daha səmərəli mübarizə aparılması, törədilən əməllərə tam və düzgün hüquqi qiymətin verilməsi, habelə ədalətli və humanist cəza siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə vacib əhəmiyyət daşıyır.

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi tək cə fəaliyyətimizin müxtəlif sahələrində yox, həm də cinayətkar məqsədlər üçün ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsində “səmərə” verdiyindən, bu istifadənin cinayət-hüquqi münasibətlər ilə tənzimlənməsi qaçılmazdır. Daim inkişaf edib təkmilləşməkdə olan informasiya texnologiyalarının hər keçən gün həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi hüquq elminin bütün sahələ-

rinə (mülki hüquq, əmək hüququ və s.), xüsusən də, cinayət hüququna təsirsiz ötürür. Təəssüf hissə ilə bildirməliyik ki, müasir dövrün texnologiyaları özlüyündə böyük elmi-texnoloji və tibbi nailiyyətlərə səbəb olsa da, həm də şəxsiyyətə, cəmiyyətə, habelə dövlətə qarşı qanunla qadağan olunan əməllərin törədilməsində böyük ölçüdə istifadə edilir.

XX əsrin sonlarından və XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq “İnternet” qlobal şəbəkəsinin dünya miqyasında əlçatanlığının artması [14,s.6] və “yeni ictimai münasibətlər” kimi qiymət-ləndirilməsi ilk vaxtlar milli hüquq sistemlərini formalaşdırmaqda olan ölkələrdə tənzim edilməz bir hal kimi səciyyələndirilirdi. Məhz milli hüquq sistemləri üçün “boşluq” sayılan bu halların birbaşa və ya dolay yolla ictimai təhlükəli əməllər və nəticələr doğurması cinayət hüququnda “klassik yanaşma və prinsipləri” sorğu altına almış oldu.

Günümüzdə hələ də beynəlxalq-hüquqi (mühafizəedici) tənzimlənməsi mövcud olmayan, yalnız ayrı-ayrı qitə, region, siyasi-iqtisadi və s. təşkilatlar (Afrika Birliyi Təşkilatı, Avropa Şurası, “Şanxay” ƏT və s.) səviyyəsindəki aktlarda işlənib hazırlanan və kiber mühitdə törədilən cinayətlərin (kibercinayətlərin) transmilli xarakteri onlara spesifik yanaşmanı məcburi edir.

Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanu-nu-

nun 20-ci maddəsinin məzmununa əsasən, kiber mühitdə törədilən hüquq pozuntularına milli təhlükəsizlik kontekstindən yanaşan dövlətimiz [3, m.20] kibercinayətlərə qarşı hüquqi mübarizədə hazırkı dövr üçün müfəssəl akt hesab olunan və kibercinayətləri əsas təsnifat kimi beş növə ayıraraq hüquqi təsbitini üzv dövlətlərə tövsiyyə edən Avropa Şurasının 23 noyabr 2001-ci il tarixli “Kiber-cinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyasını 30 iyun 2008-ci il tarixində imzalayıb, 30 sentyabr 2009-cu il tarixində ratifikasiya etmiş və 29 iyun 2012-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə dəyişiklik edilməsi haqqında” Qanunun qəbulu ilə Cinayət Məcəlləsinin XXX fəslində kibercinayətləri əhatə edən yeni müddəaları təsbit etmişdir.

Milli qanunvericiliyimiz Cinayət Məcəlləsinin XXX fəslə üzrə “Budapeşt” Konvensiyasının maddi cinayət hüququna dair müddəalarını özünəməxsus tərzdə – yalnız bu Konvensiyanın I Altfəslini (normaları) müstəqil və birləşdirici (iki ayrı növdən əməli bir maddə üzrə) tərkibdə tam (konvensiyanın müddəaları bütöv həcmdə), II Fəslini (normaları) isə müstəqil tərkibdə qismən (konvensiyanın müddəaları məhdud həcmdə) təsbit etmişdir.

Ancaq qeyd etməliyik ki, “Budapeşt” Konvensiyasının qəbul edilməsindən keçən onilliklər ərzində kiber mühitdə törədilən cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi olduqca artmış [9, s.70], bu qəbildən olan cinayətlər yönəldiyi qəsd obyektləri təyinatını böyük ölçüdə dəyişmiş (ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektləri və d.) və onların mürəkkəb törədilmə formaları çoxsaylı dəyişikliyə məruz qalaraq yeni növlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, kiber mühitdə törədilən cinayətləri iki kateqoriya üzrə təsnifləşdirə bilərik: a) ictimai təhlükəli əməlin yönəldiyi qəsd obyektinə və b) obyektiv cəhətin elementlərinə görə – kibercinayətlər və kiberləşən (kiber xarakterli) cinayətlər.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kibercinayətlər dedikdə, Cinayət Məcəlləsinin XXX fəslində təsbit edilən və cinayətin bilavasitə obyektinə görə beş növdə müəyyən edilən cinayətlər başa düşülür. Buraya: kom-

püter sisteminə qanunsuz daxil olma; kompüter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirmə; kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə; kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi və kompüter məlumatlarının saxtalaşdırılması aid edilir [7, s.282-293].

Kiber xarakterli cinayətlər dedikdə isə, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin ayrı-ayrı fəslələrində nəzərdə tutulan cinayət növləri üzrə kiberləşmə əlamətinə malik olan cinayətlər başa düşülür. Burada kiberləşmə (yaxud bu və ya digər cinayətin kiberləşməyə aid edilməsi) dedikdə, insan və cəmiyyətin kiber mühitdə sosial və psixoloji təbiət qanunayğunluqlarının və kriminoloji ünsürlərin qarşılıqlı təsiri ilə hüquqazidd ictimai təhlükəli əməllərin müstəqil formalaşması imkanı nəzərdə tutulur.

Kibercinayətlər ilə kiber xarakterli cinayətlərin ictimai təhlükəlilik meyarlarını müqayisə etsək, deyə bilərik ki, kibercinayətlər bu və ya digər formada kompüter sistemi, məlumatları və bu sahədəki texniki vasitələrin təyinatı ilə bağlı (ümumi) kiber təhlükəsizlik, habelə, ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinə münasibətdə (xüsusi) təhlükəsizliklə bağlı ictimai münasibətlərə qəsd etsə də, kiber xarakterli cinayətlərin törədilməsi ilə cinsi obyekt daxilində istənilən ictimai münasibətlər qəsd obyektinə çevrilə bilər.

Hazırda Cinayət Məcəlləsində kiber xarakterli cinayətlər kiberləşmə əlaməti üzrə əməlin ictimai təhlükəliliyinin dərəcəsi ilə müəyyən edilən əsas tərkiblərdə və cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran və xüsusilə ağırlaşdıran halı ehtiva edən tərkiblər kimi təsbit olunur. Bu spesifik əlamət, bir qayda olaraq, cinayətin törədilmə üsulu ilə müşayiət olunur ki, bu da “adi” növdən olan eyni cinayət əməlini onun kiber xarakterli növündən fərqləndirmədə əsas kimi çıxış edir.

Əvvəlki məqaləmizdə də qeyd etdiyimiz kimi, əməllə sıx surətdə əlaqəli olan və onun tərkib hissəsini əmələ gətirən üsul çox vaxt törədilən əməlin ictimai təhlükəli xarakterinə və dərəcəsinə o qədər əhəmiyyətli təsir göstərir ki, o, hətta bir çox cinayətlərin əsas və ya tövsiyəçi tərkiblərinə də zəruri əlamət kimi daxil edilir. Əksər hallarda məhz cinayətin edilmə üsulu bütövlükdə

həmin cinayətin mahiyyətini ifadə edir [8, s.96].

Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 5 iyun 2003-cü il tarixli "Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında" Plenum Qərarında göstərilir ki, cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi onun törədilmə hallarına (məsələn, cinayətkar niyyətin həyata keçirilmə dərəcəsi, üsulu, vurulmuş zərərin həcmi və baş vermiş nəticələrin ağırlığı, iştirakçılıqla törədilmiş cinayətlərdə təqsirli şəxslərin rolu və s.) əsasən müəyyən edilir [5, s.231].

Məhz yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən hesab edirik ki, kiberləşmə əlaməti obyektiv cəhətin bir elementi kimi cinayətin edilmə üsulunu təşkil edib müvafiq cinayət tərkibinin tövsifedici əlaməti qismində təsbit edildikdə, törədilmiş əmələ cinayət-hüquqi qiymətin verilmə əsası kimi çıxış edir. Ancaq bu əsasın müvafiq cinayət-hüquq normasında obyektiv cəhətin zəruri əlaməti kimi və ya cinayət tərkibinin tövsifedici və ya xüsusilə tövsifedici əlamətləri kimi təsbit edilməməsi, lakin cinayətin törədilməsində bilavasitə mövcud olması onun cəza təyin etmədə ağırlaşdırıcı hal qismində nəzərə alınmasını istisna etməməlidir.

Çünki, hər bir halda cinayətin edilmə üsulu cinayətkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyinə qiymət verilməsi, habelə cinayət məsuliyyətinin və cəzanın diferensiallaşdırılması nöqtəyi-nəzərdən vacib əhəmiyyətə malikdir [10, s.189]. Bu qeyd edilənlər isə ümumilikdə Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsinin göstərişindən irəli gəlir. Həmin maddədə deyilir ki, cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır [1, s.62].

Cinayət Məcəlləsinin ayrı-ayrı ictimai münasibətləri mühafizə edən bir sıra normalarında informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ictimai təhlükəli əməllərin kiber mühitdə törədilməsinin əsas tərkiblərdə təsbit edilməsi həyata keçirilmişdir. Bura Cinayət Məcəlləsinin 147.1, 148, 148-1, 323.1, 323.1-1-ci və s. maddələrində nəzərdə tutulan alternativ cinayət tərkibləri daxildir.

Cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həya-

ta keçirilən Cinayət Məcəlləsinin 147 (Böhtan) və 148-ci (Təhqir) maddələri, habelə, bu maddələrə münasibətdə xüsusi norma kimi çıxış edən 148-1-ci maddəsində [4, s.518-523] (İnternet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə edərək böhtan atma və ya təhqir etmə) nəzərdə tutulan cinayət əməllərinin kiberləşmə əlaməti obyektiv cəhətdən sadalanan hərəkətlərin "internet informasiya ehtiyatı"nda törədilməsini ehtiva edir. İlk baxışda bu əlamət cinayətin törədilmə yerinə bənzəsə də, bu belə deyildir, çünki cinayət qanunvericiliyimizdə cinayətin törədilmə yeri dedikdə, konkret coğrafi (məkan) anlayışlar (qitə şelfi, atmosfer və s.) başa düşülür. Belə olan halda isə, bu anlayış cinayətin törədilmə üsulunu əhatə edir, yəni əməlin "internet informasiya ehtiyatında" törədilməsi elə cinayətin informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilmə üsulunu bildirir. Qeyd edilən məsələ indi də cinayət hüquq nəzəriyyəsində öz problematikliyini qoruyur. Belə ki, klassik cinayət hüquq nəzəriyyəçilərinə münasibətdə yeni nəsil (kiber) hüquqşünaslar məhz kiber mühiti cinayətin edildiyi yerə aid digər komponentlərlə bərabərləşdirirlər [15, s. 211].

Cinayət Məcəlləsinin 148-1-ci maddəsinin qeyd hissəsində "saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablar" a anlayış verilməmişdir. Burada deyilir ki, "saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablar" dedikdə, internet informasiya ehtiyatlarında, o cümlədən sosial şəbəkələrdə istifadəçinin şəxsiyyətini eyniləşdirməyə imkan verməyən, yəni ad, soyad və ya ata adına dair yalan məlumat yerləşdirilmiş və ya belə məlumatlar gizlədilmiş, habelə digər şəxsə aid məlumatlardan onun razılığı olmadan istifadə edilməklə yaradılmış istifadəçi adlar, profil və ya hesablar başa düşülür [13, s.378-379]. Qeyd hissənin təhlilinə əsasən ilkin olaraq hesab edirik ki, "internet informasiya ehtiyatı" termini "informasiya texnologiyaları" termininin alt kateqoriyasını təşkil etdiyindən, həm qeyd hissə, həm də obyektiv cəhətdə sadalanan əməllər məhz sonuncu terminlə müsbət edilmiş olsa, daha məqsədamüvafiq olardı. Çünki "informasiya texnologiyaları" dedikdə, informasiyanın yaradılması, emalı, saxlanması, istifadəsi, ötürülməsi və idarə olunması ilə bağlı texnologiyaları

(həm kompüter texnikasını, həm də proqramlaşdırmanı ehtiva edən) adlandırmaq üçün istifadə olunan ümumi termin başa düşülür [6, s.397]. Normativ mövqe olaraq bunu da qeyd etməliyə ki, 3 aprel 1998-ci il tarixli “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində informasiya texnologiyalarına anlayış verilmişdir. Burada deyilir ki, informasiya prosesləri zamanı, o cümlədən hesablama və rabitə texnikasının tətbiqi ilə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemi başa düşülür. Qanunun həmin maddəsində həmçinin “internet informasiya ehtiyatı” termininə də qanunverici anlayış verərək bildirmişdir ki, bu termin internet şəbəkəsində yaradılan, informasiyanın yayılması üçün istifadə olunan, müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatını ehtiva edir [2, m.1]

Digər tərəfdən hesab edirik ki, internet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə etməni (xüsusi kiberləşmə əlamətinin) həm böhtan, həm də təhqir cinayəti üzrə xüsusi törədilmə üsulu kimi ayrıca normada təsbit edilməsi hüquqi texnika baxımından Cinayət Məcəlləsinə əlavə yüklülük gətirir. Yaxşı olardı ki, qanunverici “elektron informasiya mühiti”ndə saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə etməni tövsifedici və ya xüsusilə tövsifedici hal kimi həm böhtan, həm də təhqir cinayəti üzrə onların təsbit olunduğu cinayət tərkiblərinin tövsifedici halı kimi təsbit etsin.

Yuxarıda təklifini verdiyimiz nüans, bir maddə üzrə ancaq iki əsas tərkibdə Cinayət Məcəlləsinin 323-cü maddəsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, qanunverici 323.1-ci maddə üzrə Azərbaycan dövlətinin başçısının-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şərəf və layaqətini kütləvi çıxışda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında ləkələmə və ya alçaltma əməlini əsas tərkibdə kriminallaşdırmışdır. Xüsusi kiberləşmə əlaməti isə Cinayət Məcəlləsinin 323.1-1-ci maddəsi üzrə birinci əsas tərkibdə nəzərdə tutulmuş əməllərin internet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi

adlar, profil və ya hesablardan istifadə edərək kütləvi nümayiş etdirməklə törədilmə halını ehtiva edir. Bu cinayət-hüquq normasının təhlilindən də bu qənaətə gəlirik ki, qanunvericinin 323.1-1-ci maddədə təsbit etdiyi cinayət tərkibinin əsas tərkib kimi yox, tövsifedici hal kimi nəzərdə tutulması daha məqsədəuyğun olardı. Çünki, hüquqi texnika baxımından qanunverici, bir qayda olaraq, əsas tərkibdə nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməllərin sosial təhlükəliliyini artıran və əsas tərkiblə müqayisədə daha ağır nəticələrə səbəb olan halları tövsifedici əlamət kimi qiymətləndirir (məsələn, 120.1. və 120.2.11.mad.). Burada nəzərdə tutulan xüsusi kiberləşmə əlamətinin (saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan) cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini artırması (bunu deməyə CM-nin həm 323.1-1-in, həm də 148-1-ci maddəsinin sanksiyası əsas verir.) bu mövqeni haqlı hesab etməyə imkan yaradır.

Bunu da xüsusi olaraq qeyd etməliyə ki, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyimiz üzrə kiberləşmə əlaməti əməlin tək cə “elektron informasiya mühiti”ndə törədilməsini yox, həm də müvafiq (kiber) qurğularla törədilməsini ehtiva edir. Bu əlamətə Cinayət Məcəlləsində həm əsas tərkiblərdə (CM-nin 233-4.1-ci maddəsi – telekommunikasiya operatorunun və ya provayderinin telekommunikasiya şəbəkəsinə müvafiq qurğu vasitəsilə qoşulmaqla qanunsuz beynəlxalq telekommunikasiya xidmətlərinin təşkil edilməsi əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda), həm tövsifedici (CM-nin 302.2-ci maddəsi – gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrdən istifadə edilməklə törədildikdə), həm də xüsusilə tövsifedici (CM-nin 234.4.4-kütləvi informasiya vasitələrindən, o cümlədən internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədildikdə) tərkiblərdə rast gəlmək mümkündür. Burada da, yenə hesab edirik ki, qanunverici “müvafiq qurğu”, yaxud “texniki vasitələr” termininə münasibətdə informasiya texnologiyaları” terminindən istifadə etmiş olsa, eyni məzmunu ifadə edən fərqli anlayışlara ehtiyac qalmaz.

Kiberləşmə əlaməti qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin ayrı-ayrı normalarında tövsifedici hal

kimi də nəzərdə tutulmuşdur. Burada əsas problemlə məsələ müxtəlif cinayət hüquq normalarında məsuliyyəti ağırlaşdıran kiberləşmə əlamətlərinin müxtəlif adlarla təsbit olunmasıdır. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 177.2.3-1-ci maddəsində özgə əmlakını gizli talamanın (oğurluq) elektron məlumat daşıyıcılarından, yaxud informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilmə forması təsbit edilmişdir. Eyni məzmununda Cinayət Məcəlləsinin 244-1.2.2-ci maddəsində qumar oyunlarının təşkili və ya keçirilməsinin internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilməsi öz əksini tapmışdır. Hər iki cinayət-hüquq normasında ağırlaşdırıcı halı ehtiva edən, məzmunca eyni kiberləşmə əlamətinin müxtəlif formalarda təsbit edilməsini hüquqi müəyyənlik prinsipi baxımdan məqsədəmüvafiq hesab etmirik. Yaxşı olardı ki, qanunverici istər əsas tərkiblər, istərsə də tövsifedici tərkiblərdə təsbit edilən ümumi kiberləşmə və ya xüsusi kiberləşmə əlamətlərini eyni məzmununda müəyyən etsin. Cinayət Məcəlləsinin 244-1.2.2-ci maddəsində təsbit olunan “informasiya-telekommunikasiya şəbəkələri” termini xüsusi bir termin kimi “informasiya texnologiyaları (IT)” termininin genişlənməsini bildirir [6, s.383]. Hesab edirik ki, müvafiq norma üzrə cinayətin törədilmə üsulunda bu qədər texniki xüsusiləşməyə ehtiyac yoxdur. Bu halda təklif edirik ki, qanunvericinin Cinayət Məcəlləsinin 244-1.2.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət hüquq normasını həmin Məcəlləsinin 177.2.3-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan kiberləşmə əlamətinə uyğun şəkildə təsbit etməsi daha məqsədə-müvafiq olardı.

Cinayətin kiber üsulla törədilməsi ilə bağlı digər bir məsələ isə, bəzi cinayətlərin bu üsulla törədilməsində yüksək göstəricilərin olmasına baxmayaraq, hələ də konkret cinayət-hüquq normalarında kiberləşmə əlamətlərinin təsbit olunmamasıdır. Buna misal olaraq, mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər sırasında “dələduzluq” cinayətini xüsusi vurğulamalıyıq. Son vaxtlar ictimaiyyətdə və KİV-də “kiber dələduzluq”, “kiber dələduzlar” ifadələrinə tez-tez rast gəlinməsi məhz dələduzluq cinayətinin törədilməsində kiber üsulların geniş istifadəsini sübut edir. AR-nin Daxili İşlər

Nazirliyinin məlumatına görə, son dövrlər dələduzluqla məşğul olan bəzi şəxslər tərəfindən vətəndaşlara xüsusilə saxta xarici nömrələrdən zənglər edilməklə, onların şəxsi bank kart məlumatlarının əldə edilməsi hallarına rast gəlinməkdədir. Həmin dələduzlar tətbiq edilən xüsusi gizli sosial kiber üsullar vasitəsilə bu haqda məlumat-sız olan, əsasən yaşlı nəslin nümayəndələrinə zəng etməklə özlərini hansısa bankın əməkdaşı kimi təqdim edirlər. Daha sonra onlar müxtəlif həvəsləndirici təkliflər vasitəsi ilə vətəndaşların bank kartlarındakı məlumatları əldə etməyə çalışırlar. Həmin məlumatları əldə edəndən sonra kiber dələduzlar tərəfindən kart sahiblərinin xəbərləri belə olmadan onların hesablarından qanunsuz olaraq onlayn ödənişlər həyata keçirilir [11]. Bu zaman dələduzluq həm də kiber üsulla törədildiyi üçün əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi də artmış olur. Daha çox yaşlı nəsilə münasibətdə törədilən və xarici ölkələrin qanunvericilik praktikasında kiber xarakterli ayrıca cinayət əməli (məs., Türkiyə Cəza Qanununun 245-ci maddəsi və s.) qəbul edilən [12, s.66] “kiber dələduzluq” cinayətinə münasibətdə milli qanunvericimizin Cinayət Məcəlləsinin 178-ci maddəsi üzrə qeyd edilən əsasda tövsifedici tərkibi qurması, həmin cinayətlərə görə məsuliyyətin dəqiq müəyyən edilməsi üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir halda qəbul ediləndir ki, cinayətin kiber üsulla törədilməsi əsası kimi çıxış edən kiberləşmə əlamətinin qısa müddət ərzində Cinayət Məcəlləsinin əksər maddələrində qurulması hüquqi və texniki cəhətdən imkansızdır. Ancaq hər bir halda Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində də müəyyən edildiyi kimi cinayət-hüquq normaları qanunla qorunan müvafiq ictimai münasibətləri cinayətkar qəsdlərdən qorumalı və cinayətlərin qarşısını almalıdır. Bu əsasda cinayətin kiber üsulla törədilməsi meyarının cəzanı ağırlaşdıran hallar sırasına daxil edilməsi qaçılmazdır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsində cinayət tərkibindən kənar qalan, ancaq bilavasitə törədilən cinayətin və cinayəti törədən şəxsiyyəti ilə bağlı olan cəzanı ağırlaşdıran hallar təsbit edilmişdir. Həmçinin, qanunverici müəyyən etmişdir ki, Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsinin müvafiq bəndlərində

göstərilməmiş hallar cəzanı ağırlaşdıran hal qismində cəza təyin etmədə nəzərə alın bilməz. Eyni zamanda cinayət qanununun Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində cinayət tərkibinin əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş cəzanı ağırlaşdıran hallar olduqda, cəza təyin edilərkən təkrarən CM-nin 61-ci maddəsinə istinad edilə bilməz. Belə olan halda hesab edirik ki, törədilən bir sıra hüquqazidd əməllərin ictimai təhlükəliliyini artıran, onun vurduğu ziyanı genişləndirib şaxələndirən kiber üsulların, yəni “cinayətin informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə, yaxud da elektron informasiya mühitində törədilməsi” halının müvafiq olaraq Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsində təsbit olunması zəruridir. Yalnız bu halda, törədilən ictimai təhlükəli əməlin təsbit olunduğu cinayət-hüquq normasında informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə, yaxud da elektron informasiya mühitində – kiber üsulla törədilmə halı birbaşa göstərilmədiyi halda, ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsinə istinad edərək əmələ tam, obyektiv və düzgün hüquqi qiymət verə bilər.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, transmilli xarakterə malik olan kibercinayətlərin və kiber xarakterli (kiberləşən) cinayətlərin Cinayət Məcəlləsində təsbit olunması Məcəllə üçün yeni olan və daha öncə istifadə edilməyən terminlərin ci-

nayət-hüquq normalarına daxil edilməsini zəruri edir. Lakin hər bir halda ümumişlək olmayan bu sözlər və terminlərin Cinayət Məcəlləsinə əlavə edilməsi Məcəlləni həm hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları, həm də cəmiyyətin digər üzvləri üçün mürəkkəb və başa düşülməyən ifadələr toplusuna çevirməməlidir. Bu səbəbdən əlavə edilən yeni terminlərin izah edilməsi və onların aydınlaşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan hesab edirik ki, CM-nin normalarında nəzərdə tutulan və ya gələcəkdə əlavə ediləcək yeni terminlərin hər biri üçün ayrıca olaraq müvafiq cinayət tərkiblərinin ehtiva olunduğu maddələrdə (ənənəvi olaraq) qeyd verilərək izah edilməsi Cinayət Məcəlləsi üçün əlavə yüklüiyə səbəb olar. Fikrimizcə, gələcəkdə həm kibercinayətlərin, həm də kiber xarakterli (kiberləşən) cinayətlərin ehtiva olunduğu dispoziyalarda işlədilən xüsusi terminlərin (yəni kiber üsula aid olan) başa düşülən olması və tövsifdə çətinlik yaratmaması üçün Cinayət Məcəlləsinin konkret fəslində (əhatə etdiyi ictimai münasibətlər baxımından XXX Fəsil daha məqsədəuyğundur) və ya Xüsusi hissənin kiber üsullarla törədilən hansısa normasından birinin Qeydində bu sahədə işlədilən konkret terminlərə sistemli anlayışın verilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı, 2021, 767
2. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/3525>
3. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/5455>
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. CM-in 1-189-1-ci maddələrinin şərh (prof. F.Y. Səməndərovun redaktorluğu ilə). “Hüquq Yayın evi” nəşriyyatı. Bakı, 2019, 704 s.
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcmuəsi, “MSV NƏŞR”, Bakı, 2017, 479 s.
6. İsmayıl Calallı, İnformatika Terminlərinin İzahlı Lüğəti, “İnformasiya Texnologiyaları” və “Bakı” nəşriyyatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, 2017, s. 997 https://ict.az/uploads/Informasiya_terminlerinin_izahli_lugeti.pdf
7. Məcidli S.T. Kibercinayətlər. “Avropa İnteqrasiya Mərkəzi” Bakı: 2019, 315 s.
8. Rzayeva S.N. Cinayətin edilmə üsulu obyektiv cəhətin əlaməti kimi. Heydər Əliyev və Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Bakı, 2016, s.95-97.

9. Rzayeva S.N., Sadiqli V.A., Transmilli cinayət kimi kibercinayətlərin anlayışı və ictimai təhlükəliliyi, Qanun 10 (324), 2021, s.65-72.
10. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, "Hüquq Yayın Evi" nəşriyyatı, 2018, 724 s.
11. AR-nin DİN-nin məlumatı. <https://mia.gov.az/?/az/news/view/1581/>
12. Türkiye Cumhuriyeti Türk Ceza Kanunu, [https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat-Metin / 1.5.5237.pdf](https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat-Metin/1.5.5237.pdf)
13. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть в двух томах. Учебник. Баку, Айдыноглу, 2020, том I, 824 с.
14. K.G.Coffman and A.M.Odlyzko, "Growth of the Internet", July 6, 2001. P.44 <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjLtZK139L3AhVgR-PEDHZbpATcQFnoECA4QAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.dtc.umn.edu%2F~odlyzko%2Fdoc%2Foft.internet.growth.ps&usg=AOvVaw0BwC4ChJPxihsNDFaTE0mH>
15. Sunil. C. Pawar, Dr. R. S. Mente & Bapu. D. Chendage, Cyber Crime, Cyber Space and Effects of Cyber Crime, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University Solapur, Maharashtra, India. – Volume 7, Issue 1, 210-214, January-February-2021, pp.210-214. https://www.researchgate.net/publication/349352653_Cyber_Crime_Cyber_Space_and_Effects_of_Cyber_Crime

Sakinakhanum Rzayeva
Vugar Sadigli

Committing a crime in a cyber way - as an aggravating circumstance of penalty

At a time when global digitalisation trends are accelerating, the abuse of information technology for criminal purposes is becoming more widespread. In this case, it has become necessary to give a correct criminal assessment of cybercrime.

The article examines cases of cyber ways that increase the public danger of illegal actions, expand and diversify its damage, ie "crime committed using information technology or in the electronic information environment", and this feature is specified in the Special Part of the Criminal Code as a new aggravating circumstance. It is proposed to include both the criminal compositions and Article 61 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

Сакинаханум Рзаева
Вугар Садигли

Совершение преступления киберспособом - как отягчающее наказание обстоятельства

В то время, когда в мире ускоряются глобальные тенденции цифровизации, все большее распространение получает злоупотребление информационными технологиями в преступных целях. В связи с этим возникает необходимость дачи надлежащей криминальной оценки киберпреступности.

В статье рассматриваются дела о киберспособах, повышающих общественную опасность противоправных действий, расширяющих и разветвляющих его ущерб, то есть исследуются обстоятельства «совершения преступления с использованием информационных технологий или в электронной информационной среде» и предлагается включить этот признак как новое отягчающее обстоятельство в конкретные составы Особенной части Уголовного кодекса, а также в статью 61 УК Азербайджанской Республики.

Ramazan ƏSGƏRXANOV,

Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyasının
Hüquq Fakültəsinin II kurs tələbəsi,
(esgerxanovramazan@gmail.com)

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT HÜQUQİ STATUSU

Açar sözlər: Cinayət Qanunvericiliyi, hüquqi şəxs, cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər, hüququn subyekti, hüquq subyektliliyi, subyektiv təqsirləndirmə, obyektiv təqsirləndirmə.

Key words: Criminal Legislation, legal entity, measures of a criminal nature, subject of law, subjectivity of law, subjective accusation, objective accusation.

Ключевые слова: уголовное законодательство, юридическое лицо, меры уголовного характера, субъект права, субъективность закона, субъективное обвинение, объективное обвинение.

G iriş. Hüquqi şəxslər.

Müxtəlif hüquq sistemlərində hüquqi şəxsin ifadə edilməsi üçün istifadə edilən terminologiya özü kifayət qədər çoxdur: mistik şəxs, uydurma şəxs, süni şəxs, əxlaqi şəxs, lakin daha çox hüquqi şəxs adlanır. Anqlosakson hüquq sistemində şirkət, korporasiya terminləri qəbul edilib [4, s12].

Hüquqi şəxs anlayışı mülki hüquq elmində ən problemlə məsələlərdən biridir. Demək olar ki, hər bir alim hüquqi şəxslərin hüquqi statusu ilə bağlı öz nəzəriyyəsinə yazmışdır. Hüquqi şəxsin təbiətinin müəyyən edilməsində yaranan çətinlik şəxs, subyekt, subyektiv hüquq, mülkiyyət hüququ kimi mülki hüququn fundamental anlayışlarının aydınlaşdırılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır. Qeyd edilən anlayışların özünü də mövcud nəzəriyyələr kifayət qədər ziddiyyətli şəkildə müəyyən edirlər [4, s12].

Hüquqi şəxslərin meydana gəlməsi, fəaliyyət göstərməsi və ləğvi prosesini nizama salan hüquq normalarının məcmusu kimi hüquqi şəxs institutu XIX yüzilliyin ikinci yarısında Qərbi Avropa hüququnda formalaşmışdır. Bu institutun təşəkkül tapması və inkişafı qismən Roma hüququnun,

qismən xristian ilahiyyatının, daha sonralar isə obyektiv şəkildə meydana gələn iqtisadi və siyasi vəziyyəti nəzərə almaqla alman klassik fəlsəfəsinin təsiri altında baş vermişdir.

Ümumi şəkildə qəbul edilmişdir ki, hüquqi şəxs fiziki şəxs kimi hüququn subyektidir [4, s.13]. Hüquqi şəxsin real olaraq yaşayan subyekt olub-olmaması, öz iradəsinə malik hüquq münasibətlərinin müstəqil iştirakçısı kimi çıxış edib-etməsi məsələsi maraq kəsb edir. Bu baxımdan ilk növbədə “hüquq subyektliliyi” kimi universal ümumnəzəri kateqoriyanı təhlil etmək lazımdır. Burada isə, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin müddəalarına müraciət etmək lazımdır.

Hüquq ədəbiyyatlarında hüquq subyektliliyinin mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürülür. Müəlliflərdən S.P.Marvin hüquq subyektliliyi kateqoriyasının məzmununun əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir;

-hüquq subyektliliyi cəmiyyətin mənafeyinə və ictimai münasibətlərin inkişafı tələbatlarına uyğun olaraq insanlara və təşkilatlara verilən ictimai-hüquqi xassədir.

-hüquq subyektliliyi hüquqa malik olmanın ilkin şərti qismində nəzərdən keçirilməlidir.

-hüquqi kateqoriya kimi hüquq subyektliliyi hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin iştirakçıları ola biləcək subyektlərin dairəsinin müəyyən edilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Hüquq subyektliliyi şəxsin ictimai-hüquqi xüsusiyyətini ifadə edir. Onun məhz iki tərəfi vardır - ictimai və hüquqi tərəf. Hüquq subyektliliyinin ictimai tərəfi ondan ibarətdir ki, hüquq subyektlərinin əlamətlərini qanunverici öz mülahizəsinə uyğun seçə bilməz, onları həyatın özü, ictimai inkişafın tələbatları və qanunauyğunluqları diktə edir. Hüquqi tərəfi isə onu nəzərdə tutur ki, hüquq subyektlərinin əlamətləri hüquq normaları ilə

təsbit olunmalıdır [4,s14].

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43.1-ci maddəsində hüquqi şəxsə bu şəkildə leqal anlayışı “ hüquqi şəxs qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri- əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olmalıdır. Hüquqşünas alimlər hüququn subyektini kimi hüquqi şəxsin əsas əlamət və xüsusiyyətlərini göstərirlər. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin elmi-praktik Kommentariyasında hüquqi şəxsin aşağıdakı normativ əlamətləri müəyyən edilir:

1. Hüquqi şəxsin mülkiyyətində ayrıca əmlakının olması.

2. Öhdəlikləri üçün öz əmlakı ilə məsuliyyət daşması.

3. Öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etməsi, hüquqlarını həyata keçirməsi və vəzifələr daşması.

4. Məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olması.

R.A.Göyüşov kollektiv maraqların təşkilatçısı kimi hüquqi şəxsə cəmiyyətin digər oxşar qurumlarından (dövlətdən, beynəlxalq təşkilatlardan) fərqli olaraq aşağıdakı əlamətləri aid edir [12,S 112-113].

1. Təşkilati Vahidlik.

2. Əmlak ayrılığı.

3. Müstəqil əmlak məsuliyyəti.

4. Əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək, həyata keçirmək və vəzifələr daşımaq.

Ümumiyyətlə mülki hüququn digər subyektləri kimi hüquqi şəxslər də mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Lakin hüquqi şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

1. Hüquqi şəxslər mülki dövriyyənin iştirakçıları kimi qanunla müəyyən edilmiş hüquqi prosedurlara uyğun olaraq yaranır və xitam olunurlar.

2. Hüquqi şəxslər yaş, psixofizioloji proseslər və onun fəaliyyət qabiliyyətinə təsir göstərə biləcək digər faktorların təsirinə məruz qalmırlar.

3. Hüquqi şəxslərin iradəsini formalaşdıran və həyata keçirən orqanları vardır, bununla yanaşı iradə ifadəsinin keyfiyyəti normativ tədbirlər kompleksi ilə təmin olunur.

4. Hüquqi şəxslər məsələnin peşəkar həlli üçün geniş imkanlara malik olurlar.

Hüquqi şəxslərin məsuliyyəti konsepsiyası.

Öz zamanında ümumqəbul edilmiş *societas delinquere non potest* (“hüquqi şəxslər cinayət törədə bilməzlər”) prinsipindən istifadə edilirdi. Bu məsələyə dair ilk dəyişikliklər bir sıra ümumi hüquq sistemlərində nəzərdə tutulurdu. Bu gün hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti daşması ilə bağlı çoxsaylı müzakirələr gedir. Bu müzakirələrin xeyli hissəsi belə bir məsuliyyətin anlayışına və tənzimlənməsi məsələsinə aid edilir. [4,s 392].

Hüquqi şəxsin məsuliyyətin müəyyən edilməsinin iki üsulu mövcuddur: Hüquqi şəxsin ümumi heyətinin şəxsi məsuliyyəti və ya hüquqi şəxsin özünün qüsurlarının əsasında onun məsuliyyəti.

•Subyektiv təqsirləndirmə.

Subyektiv təqsirləndirmə modelində hüquqi şəxsin məsuliyyətin müvafiq şirkətdə işləyən fiziki şəxsin (subyektin) şəxsi məsuliyyətindən irəli gəlir. Fiziki və hüquqi şəxslərin korrupsiya hərəkətləri arasında əlaqənin aydınlaşdırılması üçün iki yanaşmadan istifadə edilir: ya fiziki şəxs şirkətin “ ikinci məni” kimi nəzərdən keçirilir, ya da şirkəti- onun əməkdaşının (fiziki şəxsin) hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyan sahibkar kimi gözdən keçirilir.

Birinci yanaşma. Rəhbər şirkətin ikinci məni olması.

Burada şirkət başçısının hərəkəti şirkətin özünün hərəkəti kimi hesab edilir. Bu yanaşmanın üstünlükləri məhz şirkət onun başçısının təqsirkar olduğu hallarda təqsirli hesab olunur. Amma bu yanaşmanın çatışmazlıqları vardır. Məsuliyyət rəhbərin hərəkətləri ilə məhdudlaşır. Fərdi təqsiri sübuta yetirmək lazımdır. Əks təqdirdə şirkət məsuliyyət daşımır.

İkinci yanaşma. Öz işçisinə görə “sahibinin” məsuliyyəti.

Bu yanaşmanın prinsipi ondan ibarətdir ki, “sahib” (hüquqi şəxs) öz işçisinə (heyətə) görə cavab verir. Bu yanaşmanın üstünlükləri vardır. Belə ki, şirkət onun əməkdaşı təqsirkar olduğu

hallarda təqsirli hesab edilir. Çatışmazlıqları isə fərdi təqsiri sübuta yetirmək lazımdır. Əks təqdirdə şirkət məsuliyyət daşıyır.

•Obyektiv təqsirləndirmə.

Zəruri profilaktik tədbirlərin görülməsi pulla ələ almağa görə məsuliyyətə səbəb olur kimi prinsip öz əksini tapmışdır. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, şəxsi təqsiri müəyyən etməyə zərurət yoxdur. Çatışmazlıqları: şəxsi təqsirə əhəmiyyət verməməyə səbəb ola bilər. Anonim cinayət məsuliyyətinin olması. Şirkət tərəfindən zəruri profilaktik tədbirlərin görülməməsi faktını sübuta yetirmək zərurəti vardır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində hüquqi şəxslərin məsuliyyəti institutunun təşəkkül tapması.

2012-ci il 7 mart tarixli Qanunla Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə “Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət hüquqi tədbirlər” adlı 15-2-ci fəslə əlavə edilmiş və beləcə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin subyekt olub-olmamasına dair bütün diskusiyalara qanunvericinin rəsmi mövqeyi bildirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı il 29 noyabr tarixli Qanunla Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinə “Hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat” adlanan LVI-I fəsil və 2018-ci il 12 oktyabr tarixli Qanunla Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinə “Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət- hüquqi tədbirlərin icrasının xüsusiyyətləri” adlanan XXIII fəslə əlavə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbirlər” adlanan 15-2-ci fəslə qüvvəyə minmişdir.

Qanunvericinin mövqeyinə görə hüquqi şəxslər cinayətin subyekt deyil, cinayət məsuliyyətinin subyektidir. Cinayətin subyekt olması üçün onu şərtləndirən, səciyyələndirən əlamətlər mövcud olmalıdır. Belə ki, fiziki şəxs olmalı, anlaqlı olmalı, müəyyən yaş həddinə çatmış olmalıdır. Digər tərəfdən cinayətin subyekt cinayət qanununda nəzərdə tutulan əməli (hərəkət və hərəkətsizliyi) törədən və həmin əmələ və onun nəticəsinə qəsd və ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibət göstərən şəxsdir ki, bu qisimdə yalnız fiziki

şəxslər çıxış edir [9, s 613].

Törətdikləri cinayətə görə fiziki şəxslər barəsində cəza təyin edilə bildiyi halda, hüquqi şəxslərə cəza təyini istisna olunur: onlara cinayət- hüquqi xarakterli tədbirlər tətbiq edilə bilər. Ona görə ki, cəzanın məqsədi həm də cinayət törətmiş şəxsin islah olunması, cinayət törətmiş şəxs və başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması olduğu səbəbindən aydındır ki, hüquqi şəxslərə həmin məqsədlərlə cəza təyin etmək olmaz.

Cinayət qanununa görə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin daşıyıcısı olması törəmə xarakter daşıyır. Hüquqi şəxs barəsində cinayət- hüquqi xarakterli tədbirlər o halda tətbiq edilə bilər ki, həmin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün fiziki şəxs tərəfindən Cinayət Məcəlləsinin 99-4.6-cı maddəsində sadalanan cinayətlərdən biri və ya bir neçəsi törədilmiş olsun. Fiziki şəxs hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün deyil, başqa motivlərlə Cinayət Məcəlləsinin 99-4.6-cı maddəsində göstərilmiş cinayəti (cinayətləri) törədirsə, yaxud əksinə, həmin motivlərlə adı çəkilən maddədə əks olunan cinayəti deyil, başqa cinayəti törətmiş olarsa, hüquqi şəxsin cinayət məsuliyyətinin subyekt olmasından, yəni onun barəsində cinayət- hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqindən danışmaq olmaz.

Hüquqi şəxsin cinayət məsuliyyətinin subyekt olmasının şərtlərindən biri də cinayətin cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış istənilən anlaqlı fiziki şəxs tərəfindən deyil, Cinayət Məcəlləsinin 99-4.1.1-99 maddələrində göstərilmiş xüsusiyyətlərə malik şəxs tərəfindən törədilməsidir. Yəni həmin şəxs hüquqi şəxsi təmsil edən şəxs də ola bilər, hüquqi şəxsin adından qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti olan şəxs də ola bilər.

Hüquqi şəxsin cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün törədilən cinayətlərin dairəsi məhdud müəyyən edilmişdir. Belə cinayətlərin sırasına ekoloji cinayətlərin, iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən bəzi cinayətlərin daxil edilməməsini düzgün qəbul etmirik. Ona görə ki, qeyd olunan növdə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan bəzi maddələrin dispozisiyalarında elə

əməllər göstərilir ki, həmin əməllərin törədilməsi birbaşa iqtisadi fəaliyyətin subyektləri olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətindən doğur.

Hüquqi şəxslər sırasından dövlətin, bələdiyyələrin, və beynəlxalq təşkilatların cinayət məsuliyyəti istisna olunur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda Azərbaycan Respublikasının məqsəd və funksiyalarını həyata keçirən, qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılan və dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən dövlət orqanları, dövlət təşkilatları, diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri cinayət məsuliyyətinin subyektidir.

Cinayət qanunu hüquqi şəxslərə tətbiq edilən cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin üç növünü fərqləndirir.

Əsas. Əsas və əlavə. Əlavə tədbirlər.

Hüquqi şəxsi ləğv etmə yalnız əsas tədbir, cərimə əsas və əlavə tədbir, hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və xüsusi müsadirə isə əlavə tədbir kimi müəyyən edilmişdir.

Hüquqi şəxsə tətbiq edilən cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər cəza sayılmadığı dan hüquqi şəxsin məsuliyyətinin yaranmasının əsası kimi çıxış edən cinayətlərin təsbit olunduğu maddələrin sanksiyalarında nəzərdə tutulmur. Yalnız Cinayət Məcəlləsinin 15-1 və 15-2-ci fəsillərində öz əksini tapmışdır.

Cərimə. Cinayət Məcəlləsinin 99-6.3-cü, 99-6.4-cü və 99-8.3-cü maddələrində göstərilən hallar və hüquqi şəxsin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla 50 min manatdan iki yüz manatadək miqdarda və ya cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanının bir mislindən beş mislinədək miqdarda müəyyən olunur.

Fiziki şəxslərə təyin edilən cərimədən fərqli olaraq hüquqi şəxslərə cərimə törədilmiş cinayətlərin hər bir təsnifatına uyğun bəlli hədlərdə, yəni aşağı və yuxarı hədləri göstərilməklə müəyyən olunmuşdur. Cərimənin məbləği onun aşağı və yuxarı hədləri göstərilməklə sabit pul məbləğində və ya cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın bir mislindən beş mislinədək miqdarda Cinayət Məcəlləsinin 99-6-cı maddəsində öz əksini tapmış-

dır. Lakin təyin edilən cərimənin məbləği bütün hallarda hüquqi şəxsin əmlakının dəyərinin yarısından çox ola bilməz. Bu, o deməkdir ki, cərimə faktiki olaraq cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş aşağı həddən də az məbləğdə təyin edilə bilər.

Əsas cinayət-hüquqi tədbir kimi çəkməyə xüsusi müsadirə və hüquqi şəxsin müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növlərində əlavə cinayət-hüquqi tədbirlər qoşula bilər. Xüsusi müsadirə növündə əlavə cinayət-hüquqi tədbir cəriməyə qoşulduqda, cərimənin məbləği müsadirə edilməli əmlak çıxıldıqdan sonra hüquqi şəxsin qalan əmlakının dəyərinin yarısından çox olmamaqla müəyyən edilməlidir.

Cərimə əlavə cinayət-hüquqi tədbir kimi yalnız hüquqi şəxsi ləğv etmə növündə əsas tədbirə qoşula bilər. Bu halda cərimə işin hallarından asılı olmayaraq sabit məbləğdə (iki yüz manat) məcburi təyin edilməli olan əlavə cinayət-hüquqi tədbir qismində müəyyən olunmuşdur. (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 99-8.3-cü maddəsi).

Hüquqi şəxsi ləğv etmə hüquqi şəxsin fəaliyyətinə onun hüquq və vəzifələrinin hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsində ifadə olunduğundan müstəsna cinayət-hüquqi tədbir sayılır. Hüquqi şəxsi ləğv etmə əsas cinayət-hüquqi tədbir kimi o halda tətbiq oluna bilər ki, həmin hüquqi şəxsdən mütəmadi (ən azı 3 dəfə) olaraq hüquqi şəxsin məsuliyyətinin yaranmasının əsası kimi çıxış edən cinayətlərin törədilməsində və ya belə cinayətlərin izlərinin, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın gizlədilməsində istifadə edilsin, yaxud onun əmlakının yarısından çox hissəsi müsadirə edilməli əmlakdan çox olsun. Hüquqi şəxsdən cinayətlərin törədilməsində və ya belə cinayətlərin izlərinin, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın gizlədilməsində istifadə edilməsi sadalanan əməllərin hüquqi şəxsin adından, maliyyə, texniki, informasiya, insan resurslarından, əmlakından, binalarından, avadanlıqlarından və s istifadə olunmaqla həyata keçirilməsi anlamını verir [9, s 619].

Hüquqi şəxsi ləğv etmə tədbiri tətbiq edildikdə cərimə növündə əlavə tədbir məcburi təyin olun-

malıdır. Buna əsaslar olduqda hüquqi şəxsi ləğv etmə tədbirinə xüsusi müsadirə növündə əlavə tədbirlər də qoşula bilər. Hüquqi şəxsi ləğv etmə qismində əsas cinayət-hüquqi tədbirə hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə əlavə tədbirin qoşulması belə hesab edirik ki, mənasızdır. Ona görə ki, ləğv edilən hüquqi şəxsin fəaliyyətinə, ümumiyyətlə xitam verilir.

Hüquqi şəxsin müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə əlavə cinayət-hüquqi tədbiri: 1) sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növünü həyata keçməyə icazə verən xüsusi razılığın və ya xüsusi icazənin ləğv edilməsində; 2) müəyyən əqdlərin bağlanması, səhm və ya digər qiymətli kağızların buraxılmasının, dövlətdən subsidiyaların və ya başqa güzəştlərin əldə edilməsinin və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmanın qadağan edilməsində ifadə olunur. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2 sentyabr 2022-ci il tarixli, 782 sayılı Fərmanını misal olaraq göstərmək olar. “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman.

Hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə tədbiri o halda tətbiq edilir ki, məhkəmə cinayətin ictimai təhlükəliliyini və xarakterini, hüquqi şəxsi xarakterizə edən halları, habelə Cinayət Məcəlləsinin 99-5.3-cü maddəsində göstərilən halları nəzərə almaqla belə hüququn saxlanılmasını qeyri-mümkün hesab etsin. Hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cinayətlərin təsnifatına uyğun olaraq differensial müddətlərdə – böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə görə 1 ildən 2 ilədək, az ağır cinayətlər üçün 2 ildən 3 ilədək, ağır cinayətlər üçün 3 ildən 4 ilədək, xüsusilə ağır cinayətlər üçün isə 4 ildən 5 ilədək müddətə təyin edilir.

Hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə tədbiri cərimə növündə əlavə tədbirə qoşula bilər.

Cinayət qanunu hüquqi şəxsə təyin olunacaq cinayət-hüquqi tədbirin növünü və həddini müəyyən olunarkən nəzərə alınan halları da müəyyən etmişdir.

1. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi.

2. Cinayət nəticəsində hüquqi şəxsin əldə etdiyi xeyrin həcmi və ya onun maraqlarının təmin edilməsinin xarakteri və dərəcəsi.

3. Cinayətlərin sayı və onun nəticələrinin ağırlığı.

4. Cinayətin açılması, onun iştirakçılarının ifşa edilməsi, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışı və tapılmasında kömək etmə.

5. Cinayət nəticəsində dəymiş Maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş hüququ şəxs tərəfindən görülən digər tədbirlər.

6. Hüquqi şəxsi xarakterizə edən hallar. O cümlədən əvvəllər onun barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi, yaxud xeyriyyəçilik və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə məşğul olması.

Sadalanan halların pozitiv xarakterli olması nisbətən yüngül və aşağı hədlərdə, neqativ xarakterli olması isə daha sərt və yuxarı hədlərdə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin seçilməsinə zəmin olur.

Hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin həllinin prosessual qaydaları, habelə tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbirlərin icrasına dair müddəalar Azərbaycan Respublikasının Cinayət-prosessual və Cəzaların İcrası məəcəllələrində müəyyən edilmişdir.

Nəticə.

Fiziki şəxslər barəsində cəza təyin etmənin qaydalarından fərqli olaraq hüquqi şəxslər barəsində cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş aşağı həddən də az cinayət-hüquqi tədbir tətbiq etməyə, yaxud təyin edilməsi məcburi olan cinayət-hüquqi tədbiri tətbiq etməməyə dair hər hansı müddəa qanunda nəzərdə tutulmamışdır. Digər tərəfdən hüquqi şəxslərin məsuliyyətinin yaranması üçün əsas olan cinayətlərdən bir neçəsinin törədildiyi hallarda tədbirlərin məcmusu üzrə qəti cinayət-hüquqi tədbirin tətbiqi barədə də cinayət qanununda heç nə deyilmir. Düşünürəm ki, bu kimi problemlə məsələlər qanunvericilikdə tədbirini tapmalıdır. Bu mövzu ilə bağlı araşdırmalar davam etdirilməli, hüququ baza daha da inkişaf et-

dirilməlidir. Bu mövzu ilə bağlı əlavə olaraq məhkəmə təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir. Həmçinin Publik hüquqi şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş statusu nəzərə alınmaqla, onların

inzibati və Cinayət məsuliyyəti məsələsini bilavasitə tənzimləyən Normaların qanunvericiliyə daxil edilməsi təklif olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun nəşriyyatı. Bakı. 2021.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq yayın evi. Bakı. 2021.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Hüquq yayın evi. Bakı. 2021.
4. Hüquqi şəxsin cinayət hüquqi statusu. Dərs vəsaiti. Bakı. 2019. Mithəd Qəfərov. Rəsul Rüstəmov. Hikmət Eyvazov. Elsevər Muradov. İncilab Şahbazov.
5. Hüquqi şəxslər haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu.
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası – United Nations Convention against corruption.
7. Publik hüquqi şəxslər haqqında // Azərbaycan Respublikası Qanunu.
8. Lisenziyalar və icazələr haqqında // Azərbaycan Respublikası Qanunu.
9. Firudin Səməndərov. Cinayət hüququ. Dərslik. Ümumi hissə. 2013.
10. Hüquqi şəxslərin cinayət hüquqi statusu. Baş Prokurorluq. Rəsmi internet saytı.
11. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi.
12. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası.
13. R.Göyüşov. Mülki hüquq. Dərslik. Ümumi hissə. Qanun nəşriyyatı.

Ramazan Asgharxanov

Criminal status of legal entities

In this article, the author discusses issues of legal significance related to whether legal entities are the subject of a crime. The Criminal Legislation of the Republic of Azerbaijan comparatively analyzes the criminal legislation of other countries. The article also provides information on criminal measures taken against legal entities.

Рамазан Аскерханов

Уголовный статус юридических лиц

Уголовное законодательство, юридическое лицо, меры уголовного характера, субъект права, субъективность закона, субъективное обвинение, объективное обвинение.

Seyfulla ASLANOV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının müəllimi,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: aslanovseyfulla@gmail.com

KORRUPSIYA CİNAYƏTLƏRİNDƏ “VƏZİFƏLİ ŞƏXS”İN HÜQUQİ STATUSUNU TƏNZİMLƏYƏN BEYNƏLXALQ NORMALARIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNƏ İMPLEMENTASIYASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: vəzifəli şəxs, beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq, konvensiya, implementasiya, cinayətin xüsusi subyekti, cinayət məsuliyyəti, cinayət hüququ, hüququn tarixi

Key words: executive, international and national law, convention, implementation, special subject of crime, criminal liability, criminal law, legal history

Ключевые слова: должностное лицо, международное и национальное право, конвенция, имплементация, специальный субъект преступления, уголовная ответственность, уголовное право, история права

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 4 aprel tarixli Sərəncamı ilə “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022–2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair bu çoxşaxəli Milli Fəaliyyət Planı fərqli fəaliyyət istiqamətləri olan müxtəlif qurumların korrupsiyaya qarşı mübarizə səylərini birləşdirməyə xidmət edir, eləcə də korrupsiyaya qarşı mübarizənin bütün dövlət strukturları və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə birgə sistemli və əlaqəli şəkildə gerçəkləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ölkəmizdə korrupsiyaya qarşı mübarizə təcrübəsi sistemli, kompleks və innovativ xarakteri ilə seçilir. Bu sahədə əldə edilmiş müvəffəqiyyətlə-

rin əsasını və milli strategiyanın səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətini qüvvətli siyasi iradənin olması təşkil edir. Məhz qeyd olunan qüvvətli siyasi iradənin olması Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin, o cümlədən ASAN, DOST və digər nümunəvi dövlət xidmətlərinin müsbət milli təcrübə qismində beynəlxalq səviyyədə birmənalı etiraf olunması, bəyənilməsi və təqdir olunması, ikili standartların hakim olduğu müasir dünyada, şübhəsiz ki, böyük uğurdur, doğruluğunun isbata ehtiyacı olmayan aksiomdur.

Ümumbəşəri sosial bəla olan korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində tarixi əhəmiyyət kəsb edən ilk inamlı addım Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən hələ Sovetlər İttifaqı dövründə atılmış və böyük prinsipiallıqla həyata keçirilmişdir. Belə ki, Sovet dövründə ideoloji mübarizə nöqtəyi-nəzərindən korrupsiya burjua cəmiyyətinin, kapitalizmin çıxırdaşı olması, sosializm cəmiyyətinə yad ünsür kimi xarakterizə olunması barədə hakim mövqenin əleyhinə çıxaraq, cəmiyyətdə korrupsiyanın olduğunu bütün kəskinliyi ilə açıq bəyan edən Heydər Əliyev ona qarşı ciddi mübarizə apardı. Ümummilli liderin vaxtilə “Lit.qazeta”da dərc olunmuş və hüquqşünas ixtisası üzrə yeganə təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinin qapılarını istedadlı gənclərin üzünə “taybatay” açan “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsi, şübhəsiz

ki, hamının xatirindədir. O dövrdə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Respublikada BDU-nun hüquq fakültəsinə qəbulla bağlı aparılan islahat nəticəsində sadə ailələrdən çıxan bilikli və istedadlı gənclər hüquqşünas ixtisasına yiyələnməklə hüquq mühafizə sistemində, o cümlədən xüsusi xidmət orqanlarında işləməyə başlamış, yüksək vəzifələrə irəli çəkilmişlər.

35 il prokurorluq orqanlarında müxtəlif məsul vəzifələrdə işləmiş şəxs kimi mən bu hadisələrin canlı şahidi, iştirakçısı olmuşam, bununla həmişə fəxr etmişəm və bu gün də qürur hissi ilə yad edirəm. Hüquq fakültəsinə qəbul imtahanında mənə “yaxşı” qiymət yazılanda, tam əminliklə və qətiyyətlə kəskin etirazımı bildirərək “komissiya” ilə təkrar imtahan verib “əla” qiymət aldım. Çünki mən savadımdan daha çox Heydər Əliyev siyasətinə inanırdım, həm də bütün varlığım ilə inanırdım, bütün həyatım boyu inandığım kimi. Buna görə imtahanda soyuqqanlı və arxayın idim. Bu da, şübhəsiz ki, müvəffəq qiymət almağım ilə nəticələndi.

Ümummilli lider həmin hüquqşünasların müstəqil dövlətçiliyimizə ləyaqətlə xidmət etməsi faktına sonralar münasibətini belə bildirmişdir: “Mən xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, 1960, 1970, 1980-ci illərdə Azərbaycanda milli prokuror kadrları hazırlandı, yetişdi və bu gün Azərbaycan prokurorluğunun əsasını təşkil edən kadrlar yüksək peşəkarlığa, hüquqi təhsilə malik olan və öz vəzifələrini yerinə yetirə bilən kadrlardan ibarətdir. Bunlar hamısı bir gündə, bir ildə hazırlana bilməzdi. Azərbaycanda prokurorluq orqanları on illər ərzində təşkil olunmuş, formalaşmış, inkişaf etmiş və bugünkü yüksək peşəkar səviyyəyə çatmışdır”.

Ümummilli liderin xilaskarı olduğu müstəqil Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edərək onun ideya və əməllərini davam etdirən, yarımçıq qalmış arzuları ilə bağlı vəsiyyətlərini gerçəkləşdirən Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə 44 gündə son qoyulmaqla şanlı tariximizə əbədi həkk olunan möhtəşəm zəfər səlnaməsinin yazdı. Vətən müharibəsi nəticəsində işğal altında olan ərazilərin azad edilməsi ilə ölkəmiz üçün yeni inkişaf mərhələsi açıldı. Xarici və yerli investorların həmin ərazilərdə inf-

rastruktur layihələrinin icrasına cəlb edilməsi, bu torpaqlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi kimi dövlətin yeni strateji prioritetləri bölgənin gələcək inkişafının qarçısıdır. Korrupsiyadan azad mühit və şəffaflıq kimi komponentlər isə məhz bu inkişafın başlıca amili, siyasi varisiyin və siyasi iradənin bariz nümunəsidir.

2022—2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı son illərdə ölkəmizdə korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində sistemli və ardıcıl surətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlərin məntiqli nəticəsidir.

Korrupsiya cinayətkarlığına qarşı cinayət hüquqi mübarizədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, korrupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının nəzərə alınması, eləcə də, bu sahədə ictimai münasibətləri tənzimləyən cinayət qanunvericiliyində xüsusi subyekt kimi “vəzifəli şəxs”in anlayışı, hüquqi statusu və səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müqayisəli hüquqi təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Vəzifəli şəxs” anlayışının şərh olunmasında Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar mühüm hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar həmin beynəlxalq konvensiyalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İkinci tərəfdən, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində göstərilir ki, həmin Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır.

Üçüncüsü, öz hüquqi qüvvəsinə dörə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi).

Dördüncüsü, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip

və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir (“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanununun 22-ci maddəsi).

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar cəmiyyətin korrupsiyadan müdafiəsinə yönələn ümumi cinayət hüquqi siyasətinin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu sahədə inkişaf etmiş dövlətlərin, eləcə də dünya hüquq elminin və cinayət hüquqi siyasətin, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təcrübəsini öyrənməyə imkan verir. Belə ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar Avropa Birliyinin, Avropa Şurasının və Gömrük Əməkdaşlığı Şurasının, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının, Amerika Dövlətləri Təşkilatının, Afrika İttifaqının və Ərəb Dövlətləri Liqasının təcrübəsi və təklifləri nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmışdır. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyanın 2003-cü il 31 oktyabr tarixli, 57/169 nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası” özündən əvvəl işlənilib hazırlanmış korrupsiyanın qarşısının alınması və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində çoxsaylı beynəlxalq sənədlərə, o cümlədən Amerika Dövlətləri Təşkilatı tərəfindən 29 mart 1996-cı il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiya ilə mübarizəyə dair Amerika konvensiyasına, Avropa Birliyinin Şurası tərəfindən 26 may 1997-ci il tarixdə qəbul olunmuş Avropa İttifaqının vəzifəli şəxsləri və Avropa Birliyinə üzv dövlətlərin vəzifəli şəxsləri ilə bağlı korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair Konvensiyaya, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən 21 noyabr 1997-ci il tarixdə qəbul olunmuş Beynəlxalq Kommersiya əqdlərində xarici vəzifəli şəxslərin rüşvətlə ələ alınmasına qarşı mübarizəyə dair Konvensiyaya, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 27 yanvar 1999-cu il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyaya, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 4 noyabr 1999-cu il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında Konvensiyaya və Afrika İt-

tifaqı dövlət və hökumət başçıları tərəfindən 12 iyul 2003-cü il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiyanın qarşısının alınması və korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Afrika İttifaqı Konvensiyasına əsaslanmışdır və həmin hüquqi aktlardan bəhrələnməmişdir.

Bu xarakterli ilk beynəlxalq sənəd olan Amerika Dövlətləri Təşkilatı tərəfindən 29 mart 1996-cı il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiya ilə mübarizəyə dair Amerika konvensiyası korrupsiya ilə cinayət hüquqi mübarizə sahəsində xüsusi subyekt kimi “vəzifəli şəxs” ilə “dövlət qulluqçusu” arasında əhəmiyyətli fərq qoymur, istər onların səciyyəvi xarakter daşıyan fərqləndirici keyfiyyət xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsində, istərsə də vəzifədən sui-istifadə sahəsində məsuliyyət həddinin hüquqi nizamlanmasında konkret sərhədlər müəyyənləşdirmirdi [6, s.167]. Belə ki, həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, dövlət vəzifəli şəxsi, hökumət vəzifəli şəxsi və yaxud dövlət qulluqçusu dedikdə, “dövlət hakimiyyətinin təşkilati formasının istənilən səviyyəsində dövlət qulluğunda olan, təyinat və ya seçki əsasında hər hansı vəzifə tutan, yaxud dövlət adından funksiyaları və vəzifələri həyata keçirən dövlət və ya onun orqanlarının istənilən vəzifəli şəxsi və ya qulluqçusu başa düşülür.” [8, s.53]

BMT Baş Assambleyasının 1996-cı il 12 dekabr tarixli 51/59 nömrəli qətnaməsi ilə qəbul olunmuş “Dövlət vəzifəli şəxslərinin beynəlxalq davranış kodeksi”ndə dövlətin mənafeşi üçün hərəkət etmək vəzifəsinin olması vəzifəli şəxsin əsas və zəruri keyfiyyət xüsusiyyəti kimi göstərilmişdir [10]. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasının “Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” 31 may 2007-ci il tarixli qanununun 3.1-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət qulluqçusunun xidməti davranışı qanunvericiliklə ona verilmiş hüquqların həyata keçirilməsi və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətidir.

Eyni mövqedən yanaşılaraq, BMT Baş Assambleyasının 1996-cı il 16 dekabr tarixli 51/191 nömrəli qətnaməsi ilə qəbul olunmuş “Beynəlxalq Kommersiya Əməliyyatlarında korrupsiya və rüşvətخورluqla mübarizə haqqında” Bəyannamədə vəzifəli şəxslərin anlayışı ilə əlaqədar daha ge-

niş məfumdən istifadə edilərək "istənilən dövlət vəzifəli şəxsi və yaxud seçilmiş nümayəndəsi" ifadəsi işlədilmişdir [11].

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq olunmuş «Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında» Konvensiyanın 1-ci maddəsində göstərilir ki, bu Konvensiyanın məqsədləri üçün: a) «dövlət vəzifəli şəxsi» dedikdə, dövlətin milli hüququnda «dövlət qulluqçusu», «vəzifəli şəxs», «mer», «nazir» və ya «hakim» kimi müəyyən edilən və onun cinayət qanununda müəyyən edildiyi kimi, bu funksiyaları onun ərazisində həyata keçirən şəxs başa düşülür; b) yuxarıdakı (a) yarım bəndində qeyd edilən «hakim» termininə prokurorlar və məhkəmə orqanlarında vəzifə tutan şəxslər aid edilir; c) digər dövlətin hər hansı bir dövlət vəzifəli şəxsi barəsində araşdırma aparılarsa, təqibi həyata keçirən dövlət, vəzifəli şəxs anlayışını yalnız onun milli hüququna zidd olmayan həcmdə tətbiq edə bilər; d) «hüquqi şəxs» dedikdə, dövlətlər, dövlət hakimiyyətini həyata keçirən digər orqanlar, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar istisna olmaqla, qüvvədə olan milli hüquqa əsasən bu cür status almış hər bir qurum başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq olunmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Korrupsiya əleyhinə" Konvensiyasının 2-ci maddəsində göstərilir ki, bu Konvensiyanın məqsədləri üçün: a) "dövlət vəzifəli şəxs" dedikdə: 1) İştirakçı Dövlətin qanunverici, icra, inzibati və ya məhkəmə orqanlarında daimi və ya müvəqqəti əsaslarla, əmək haqqı almaqla və ya almadan, təyinetmə və ya seçki əsasında hər hansı vəzifə tutan, vəzifə səviyyəsiindən asılı olmayaraq hər hansı şəxs; 2) dövlət təsisatı və dövlət müəssisəsi də daxil olmaqla hər hansı dövlət funksiyası yerinə yetirən, yaxud İştirakçı Dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edildiyi kimi və ya qanunvericiliyin müvafiq sahəsində qəbul olunduğu kimi hər hansı dövlət xidmətləri göstərən istənilən digər şəxs; 3) İştirakçı Dövlətin daxili qanunvericiliyində "dövlət vəzifəli şəxs" kimi qəbul olunan hər hansı digər şəxs başa düşülür.

Bununla belə, bu Konvensiyanın II fəslində nəzərdə tutulmuş bəzi konkret tədbirlərin məq-

sədləri üçün "dövlət vəzifəli şəxs" dedikdə, İştirakçı Dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edildiyi kimi və ya qanunvericiliyin müvafiq sahəsində qəbul olunduğu kimi, hər hansı dövlət funksiyaları yerinə yetirən və ya hər hansı dövlət xidmətləri göstərən istənilən şəxs nəzərdə tutula bilər; b) "xarici dövlətin vəzifəli şəxsi" dedikdə, xarici dövlətin qanunvericilik, icra, inzibati və ya məhkəmə orqanlarında təyinetmə və ya seçki əsasında hər hansı vəzifə tutan hər hansı şəxs; habelə dövlət təsisatı və dövlət müəssisəsi də daxil olmaqla, xarici dövlət üçün hər hansı dövlət funksiyalarını yerinə yetirən şəxs başa düşülür; c) "dövlətlərəarası beynəlxalq təşkilatın qulluqçusu" dedikdə, bu təşkilat tərəfindən onun adından fəaliyyət göstərmək üçün icazə verilmiş beynəlxalq qulluqçu və ya istənilən digər şəxs nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq olunmuş Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 4 noyabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilmiş "Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında" Konvensiyanın 2-ci maddəsində korrupsiya anlayışı verilirərkən "hər hansı vəzifə" ifadəsindən istifadə edilmişdir. Belə ki, həmin maddədə göstərilir:

Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün «korrupsiya» dedikdə, hər hansı vəzifənin normal yerinə yetirilməsini, yaxud da rüşvəti, qeyri-qanuni üstünlüyü və ya bu barədə vədi alandan tələb edilən davranışı pozan rüşvətin və ya hər hansı digər qeyri-məqbul üstünlüyün və ya bu barədə vədin birbaşa və ya dolayısı ilə istənilməsi, təklif edilməsi, verilməsi və ya alınması başa düşülür ("Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında" Konvensiyanın 2-ci maddəsi).

«Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında» Konvensiyanın Əlavə Protokoluna qoşulmaq barədə" Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 2013-cü il tarixli Qanunu ilə həmin Konvensiyaya əlavələri nəzərdə tutan normalar da Respublikamızın ərazisində hüquqi qüvvəyə minmişdir. Həmin Protokolun 1-ci maddəsi terminlərdən istifadəyə həsr olunmuş, "arbitr", "arbitraj razılaşması" və "münsif" anlayışlarının izahları verilmişdir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar beynəlxalq konvensiyalar ratifikasiya edilərkən

Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində xüsusi subyekt kimi “vəzifəli şəxs”in anlayışı və hüquqi statusu ilə əlaqədar müvafiq qeyd-şərtlər və bəyanatlar irəli sürməmişdir. Bu məsələ Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar beynəlxalq konvensiyaların normaları tətbiq olunanda xüsusi diqqət tələb edən hal kimi nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu ilə dövlətimiz Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 27 yanvar 1999-cu il tarixdə qəbul olunmuş Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyaya qoşularkən Qeyd-şərtlər etmişdir. Azərbaycan Respublikasının həmin qanunu ilə təsdiq edilmiş Qeyd-şərtlərin 1-ci bəndinə əsasən, Konvensiyanın 37-ci maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq (İstənilən dövlət imzalayarkən və ya ratifikasiya fərmanını, qəbuletmə, təsdiqetmə və ya qoşulma haqqında sənədini saxlanca təqdim edərəkən 4, 6-8, 10 və 12-ci maddələrdə nəzərdə tutulan əməlləri və ya 5-ci maddədə müəyyən edilən passiv rüşvətlə ələ alma ilə əlaqədar hüquqpozmanı tam və ya qismən öz daxili hüququnda cinayət hüquqpozması kimi tövsif etməmək hüququnu özündə saxlaya bilər) Azərbaycan Respublikası 6, 10 və 12-ci maddələrdə qeyd olunan əməlləri, həmçinin 5-ci maddə üzrə passiv rüşvət əməlini cinayət hüquqpozması kimi tövsif etməmək hüququnu özündə saxlayır.

O da qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının 1 oktyabr 2012-ci il tarixli Qanunu ilə dövlətimiz Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyaya 30 dekabr 2003-cü il tarixdə qoşularkən həmin Konvensiyanın 5-ci, 6-cı, 10-cu və 12-ci maddələrinə Azərbaycan Respublikası tərəfindən edilmiş Qeyd-şərtləri geri götürmüşdür.

“Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyanın Əlavə Protokolu”nun 9-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, hər hansı Tərəf Konvensiyanın 37-ci maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Konvensiyanın 5-ci maddəsində müəyyən edilmiş rüşvət istənilməsinin cinayət hüquqpozması kimi tövsüf edilməsini məhdudlaşdıran qeyd-şərt irəli sürmüşdürsə, o, imzalanma zamanı, yaxud ratifikasiya, qəbul, təs-

diq və ya qoşulma sənədininin saxlamağa verilməsi zamanı bu Protokolu 4-cü (“Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyanın Əlavə Protokolu”nun 4-cü maddəsi “xarici arbitrlərin rüşvətlə ələ alınması” adlanır) və 6-cı (“Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyanın Əlavə Protokolu”nun 6-cı maddəsi “xarici münisflərin rüşvətlə ələ alınması” adlanır) maddələrinə dair də eyni qeyd-şərti irəli sürə bilər. Hər hansı Tərəf imzalanma zamanı, yaxud ratifikasiya, qəbul, təsdiq və ya qoşulma sənədininin saxlamağa verilməsi zamanı hər hansı digər bəyanat verməzsə, həmin Tərəfin Konvensiyanın 37-ci maddəsinə uyğun irəli sürdüyü digər qeyd-şərtlər bu Protokola da aid ediləcəkdir. Heç bir başqa qeyd-şərt irəli sürülə bilməz (“Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiyanın Əlavə Protokolu”nun 9-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “vəzifəli şəxs” anlayışının təfsiri məqsədilə korrupsiya ilə əlaqədar konvensiyalarda verilən geniş izahlara baxmayaraq müxtəlif ölkələrin cinayət qanunvericiliyində bu sahədə vahid təcrübənin formalaşması, təəssüf ki, mümkün olmamışdır. Belə ki, Fransa Cinayət Məcəlləsində “vəzifəli şəxs”in konkret anlayışı yoxdur. Həmin Məcəllənin vəzifəli şəxslərin cinayət məsuliyyətinin əsaslarını tənzimləyən xüsusi fəsilərində bu xüsusi subyektin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: dövlət hakimiyyəti səlahiyyətinə malik şəxslər; dövlət xidmətində vəzifələrini yerinə yetirən şəxslər; seçki mandatına malik olan şəxslər; dövlət vəzifəsi tutan şəxslər; dövlət idarəçilik orqanlarının qulluqçuları; dövlət müəssisəsinin qulluqçuları; milliləşdirilmiş müəssisələrin işçiləri; dövlət və ya dövlət təşkilatlarının ümumi kapitalının 50 faizindən artığına sahib olduğu qarışıq tip iqtisadi cəmiyyətlərin işçiləri; poçt və rabitə sahəsində dövlət xidmətinin qulluqçuları; dövlət hakimiyyət nümayəndəsi funksiyasını yerinə yetirən şəxslər; dövlət təşkilatlarının rəhbərləri və qulluqçuları; yerli özünüidarə orqanlarının qulluqçuları; dövlət mühasibləri və onların tabeliyində olan şəxslər; dövlət depozitorları və onların tabeliyində olan şəxslər [9, s.294].

Göründüyü kimi, Fransa Cinayət Məcəlləsində korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətinə nə-

nəzərdə tutulan xüsusi subyekt kimi “vəzifəli şəxs”lərin dairəsi xeyli genişdir.

Almaniya Cinayət Məcəlləsində §11-ə əsasən “vəzifəli şəxs”: a) məmur və ya hakim olan; b) vəzifəsinə görə dövlət-hüquqi münasibətlərlə sıx bağlı olan və ya; c) hakimliyə orqanında və ya digər təşkilatda, yaxud onların tapşırığı əsasında dövlət idarəçiliyi vəzifələrini yerinə yetirən şəxs hesab olunur.

ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, federal və ştatlar səviyyəsində hakimliyətin hər üç qolundan istənilən birində işləyən istənilən dövlət qulluqçusu korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətinə nəzərdə tutulan xüsusi subyekt kimi vəzifəli şəxs hesab olunur. İcra hakimliyəti sistemində buraya prezident, vitse-prezident, ştatların qubernatorları, şəhərlərin meri və onların, eləcə də istənilən dövlət orqanının əməkdaşları, qanunverici hakimliyəti sistemində konqresin və ştatların qanunverici orqanlarının üzvləri və onların əməkdaşları, məhkəmə hakimliyəti sistemində hakimlər və məhkəmə işləyən əməkdaşlar daxildir.

Yuxarıda sadalananlardan əlavə, ABŞ Konqresi üzvlüyünə namizədlər, eləcə də, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak edən digər şəxslər, məsələn, andlı iclasçılar, münisflər, müşavirlər də korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətinə nəzərdə tutulan xüsusi subyekt kimi vəzifəli şəxs hesab olunurlar [7, s.487].

Yaponiya Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsinə əsasən, vəzifəli şəxs dedikdə, deputatlar, hökumət və bələdiyyə məmurları, qanunvericiliyə uyğun olaraq xidməti vəzifələrini yerinə yetirən digər qulluqçular nəzərdə tutulur. “İcrimai qulluqçu” anlayışı özündə “istənilən dövlət qulluqçusunu və vəzifəli şəxsi, o cümlədən qanunverici və məhkəmə, eləcə də, andlı iclasçı, müşavir və yaxud məsləhətçi, ya da hər hansı bir digər şəxs qismində dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak edən istənilən şəxsləri birləşdirir” [4, s.49].

İtaliya Cinayət Məcəlləsi “vəzifəli şəxs” anlayışına qanunverici, məhkəmə və yaxud inzibati dövlət funksiyalarını yerinə yetirən şəxs kimi anlayış vermişdir.

İspaniya Cinayət Məcəlləsində cinayətin xüsusi subyektini kimi “vəzifəli şəxs” və “dövlət qulluqçusu” anlayışlarından bərabər statusda istifadə

olunmuşdur. Həmin qanunda “vəzifəli şəxs” ifadəsinin qanunvericilik qaydasında anlayışı verilməmişdir. Lakin İspaniya Cinayət Məcəlləsinin 6-cı fəslinin 25-ci maddəsində dövlət qulluqçusunun və hakimliyəti nümayəndəsinin anlayışı öz əksini tapmışdır.

İcveçrə Cinayət Məcəlləsindədə, bir sıra digər Avropa dövlətlərində olduğu kimi, cinayətin xüsusi subyektini olan “vəzifəli şəxs”in qanunvericilik qaydasında anlayışı verilməmişdir [5, s.181].

Polşa Respublikasının qanunvericiliyində “vəzifəli şəxs” və “dövlət qulluqçusu” ifadələrindən deyil, “məmur” anlayışından istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsi 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilərkən həmin Məcəllənin 308-ci maddəsinin qeyd hissəsində göstərilirdi: “1. Bu fəslin (Hazırda “Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər” adlanan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslə, ilkin redaksiyada “Dövlət hakimliyəti, dövlət qulluğu mənafeyi və yerli özünüidarə orqanlarında qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlər” adlanırdı) maddələrində (CM-nin 308 - 314-3-cü maddələri) vəzifəli şəxs dedikdə, müvəqqəti olaraq və ya xüsusi səlahiyyət üzrə hakimliyəti nümayəndəsi funksiyalarını həyata keçirən, yaxud dövlət orqanlarında, yerli özünüidarə orqanlarında, dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər başa düşülür. 2. Vəzifəli şəxslər sırasına daxil olmayan dövlət qulluqçuları və yerli özünüidarə orqanlarının qulluqçuları müvafiq maddələrlə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş hallarda bu fəslin maddələri ilə cinayət məsuliyyəti daşırırlar.”

“Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikası CM-nin 308-ci maddəsinin qeydinin 2-ci bəndində və “Korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 aprel 2006-cı il tarixli Qanunu ilə Azərbaycan

Respublikası CM-nin 308-ci maddəsinin qeydinin 1-ci bəndində dəyişikliklər edilmiş, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nin 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsi yeni redaksiyada verilmişdir. Hazırda həmin redaksiya qüvvədədir.

Göründüyü kimi, qanunverici orqan tərəfindən yeni Cinayət Məcəlləsinin qüvvədə olduğu dövr ərzində həmin Məcəllənin 308-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsində nəzərdə tutulmuş “vəzifəli şəxs” anlayışının autentik təfsirinin ilkin redaksiyasına, yuxarıda göstərilən 2 iyul 2001-ci il tarixli, 7 aprel 2006-cı il tarixli və 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunlarla 3 dəfə əlavə və dəyişikliklər edilməsi və hər dəfə korrupsiyaya cinayətləri subyektlərinin dairəsinin əvvəlkinə nisbətən genişləndirilməsi xüsusi diqqət tələb edən məsələdir.

Avropa Şurasının Korrupsiya ilə mübarizə üzrə Dövlətlər Qrupunun (GRECO) 29-cu plenar iclasında birgə birinci və ikinci dəyərləndirmə rəndlərinin Azərbaycan Respublikası üzrə dəyərləndirmə məruzəsi 19-23 iyun 2006-cı il tarixdə qəbul edilmişdir. Həmin məruzədə qrup Azərbaycanda dövlət qulluğunda vəzifə tutan (təyin edilmiş və ya seçilmiş) müxtəlif kateqoriya şəxsləri müəyyən etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edildiyi, “dövlət qulluqçuları” (dövlət sektorunda işləyən şəxslər), “dövlət vəzifəli şəxsləri” (inzibati vəzifə tutan və hakimiyyət səlahiyyətləri olan dövlət qulluqçusu) və ya “vəzifəli şəxslər” (inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçuları, dövlət orqanlarına seçilmiş və ya təyin edilmiş şəxslər) üçün müxtəlif qanunların tətbiq edildiyi, hansı hüquq və öhdəliklərin hansı dövlət sektorunun əməkdaşlarına tətbiq edilməsinin aydın olmadığı qeyd olunmuşdur. Bu tövsiyələr nəzərə alınaraq 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunla Azərbaycan Respublikasının CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsi yeni redaksiyada verilmişdir. GRECO-nun 15-19 oktyabr 2012-ci il tarixdə keçirilmiş 57-ci plenar iclasında üçüncü raund dəyərləndirmə çərçivəsində Azərbaycan Respublikası üzrə qəbul etdiyi Uyğunluq Hesabatında belə qənaətə gəlinmişdir ki, tövsiyə qənaətbəxş şəkildə icra olunmuşdur [3, s.125].

24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunla yeni redaksiyada verilmiş Azərbaycan Respublikasının CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsi GRECO tərəfindən qənaətbəxş hesab edilsə də, bəzi hüquq ədəbiyyatında və praktikada fərqli mövqe göstərilməsi ilə nəticələndi, eləcə də qüvvədə olan bəzi qanunvericilik aktları ilə əlavə uyğunsuzluqlar yarandı. Belə ki, “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 2004-cü il tarixli Qanununun 2-ci maddəsində “vəzifəli şəxs” anlayışı daha məhdud və nisbətən fərqli şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsində həyata keçirilən funksiyaların xarakteri nəzərə alınmadan istənilən “dövlət qulluqçularının və bələdiyyə qulluqçularının” hakimiyyət nümayəndəsi hesab edilməsi, təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirib-yetirməmələrindən asılı olmayaraq “dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, digər kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarının” bütün işçilərinin, eləcə də, “hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər”in “vəzifəli şəxslər” sırasına daxil edilməsi qanunvericilikdə həmin şəxslərin dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsini göstərir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “vəzifəli şəxslər” anlayışının əhatə etdiyi şəxslərin dairəsi Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində təkcə MDB dövlətlərinin deyil, bir sıra digər dünya ölkələrinə nisbətən daha geniş şəxslər qrupunu əhatə edir [6, s.143].

Praktikada da müəyyən çətinliklər yaranır, Azərbaycan Respublikası CM-in 308-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsində nəzərdə tutulan “vəzifəli şəxs” anlayışına istintaq və məhkəmə təcrübəsində birmənalı yanaşılmırdı. Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlərin xüsusi subyektinin, yəni “vəzifəli şəxs” anlayışının düzgün müəyyən edilməsi həmin cinayətlərin tövsifi və şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmişdir. Prokurorluq həmin sorğuda Azərbaycan Respub-

likası Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsində nəzərdə tutulmuş “vəzifəli şəxs” anlayışının təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirib-yetirməmələrindən asılı olmayaraq bütün dövlət qulluqçularını, bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə qulluqçularını, zabıt, gizir və ya miçman olan hərbi qulluqçuları, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsləri, dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, digər kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının işçilərini ehtiva edib-etməməsinin şərh olunmasını xahiş etmişdir. Qeyd edilən sorğu ilə əlaqədar Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin “Qeyd” hissəsində nəzərdə tutulmuş “vəzifəli şəxs” anlayışının şərh olunmasına dair” 19 iyul 2013-cü il tarixli qərarı qəbul olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun bu qərarı “vəzifəli şəxs” anlayışının meyarlarını müəyyən etməklə yanaşı onları sistem şəklində (statik və funksional) verdi. Statik meyar şəxsi hər hansı bir funksional əlamət olmadan “vəzifəli şəxs” qrupuna aid etməyə yetərli əlamətlərdən ibarətdir. Bu əlamət onların “hakimiyyət nümayəndəsi” olmalarıdır. Təbəçiliyində olan və ya olmayan şəxslər bərəsində sərəncam vermək səlahiyyətlərinə və ya hüquqi və fiziki şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququna malik olan dövlət qulluqçuları, bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə qulluqçuları, zabıt, gizir və ya miçman olan hərbi qulluqçular bu qrupa daxilirlər. Başqa sözlə, hakimiyyət nümayəndələri “vəzifəli şəxs” yalnız statuslarına görə hesab edilirlər. Funksional meyar qeyd edilən şəxslərin “hüquqi əhəmiyyət

kəsb edən, yəni başqa şəxslər üçün hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması ilə nəticələnən və ya nəticələnə bilən hərəkətlər” etmələridir. Dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, habelə digər kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının işçiləri, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər statuslarına görə vəzifəli şəxslər hesab edilmirlər. Onlar belə keyfiyyətə yalnız hüquqi əhəmiyyət kəsb edən, yəni başqa şəxslər üçün hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması ilə nəticələnən və ya nəticələnə bilən hərəkətlər etdikdə malik olurlar [2, s.41].

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və ratifikasiya etdiyi korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar beynəlxalq konvensiyalara nisbətdə hüquqi qüvvəsi və həmin beynəlxalq konvensiyaların birbaşa tətbiq edilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Buna görə də, korrupsiya cinayətlərində “vəzifəli şəxs”in hüquqi statusunu tənzimləyən beynəlxalq normaların Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası, bu sahədə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi aktual məsələ kimi səciyyələndirilir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 4 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022–2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda da “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlər” ilkin prioritet kimi gösrərilmişdir. Göründüyü kimi, təkmil hüquqi bazanın olması korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm silah, doğruluğunun isbata ehtiyacı olmayan aksiomdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, “Digesta” nəşriyyatı, 2001, səh:840.
2. Nazir Bayramov. “Vəzifəli şəxs” anlayışında proqressiv əlamətlər // “Azərbaycan Prokurorluğu” yurnalı, 2013-cü il, №4, səh:40-41.
3. Rəşad Məmmədov. Vəzifəli şəxsin anlayışı, bununla bağlı Avropa Şurasının Korrupsiya ilə mübarizə üzrə Dövlətlər Qrupunun (GRECO) tövsiyələri və Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeyi // “Antikorrupsiya qanunvericiliyi və onun tətbiqi”. Bakı, 2015, səh:125-126.

4. Басова Е.Б. Регламентация уголовной ответственности за должностные преступления: законодательный опыт России и Японии // Вестник Дальневост. Отделения РАН. 2005. № 4, с.49.
5. Блашкова Л.Л. Субъекты должностных преступлений в уголовном законодательстве зарубежных государств // «Глобализация: мифы и реальность». Материалы Международной научно-практической конференции (24 ноября 2010 г.). Тюмень, 2010. с.181-183.
6. Должностное лицо в уголовном законодательстве России и зарубежных стран: монография / А.В.Бриллиантов, Е.Ю.Четвертакова. – Москва: Проспект, 2014, с.167.
7. Курс уголовного права. Особенная часть. Том 5. Под ред. Г.И.Борзенкова и В.С.Комиссарова. – М.:ИКД «Зерцало-М», 2002, с.487.
8. Международные механизмы противодействия коррупции // Информационно-аналитический обзор. Издание Совета Федерации. 2010. С.53.
9. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть: учеб.пос./ под ред. И.Д.Козочкина. М.,2004, с.294.
10. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/int_code_of_conduct.shtml
11. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bribery.shtml

Seyfulla Aslanov

Actual tasks of implementing international norms in corruption crimes regulating the legal status of an “official” to the Criminal Legislation of the Republic of Azerbaijan

In this article, prepared in accordance with the requirements of the “National Action Plan to Strengthen the Fight against Corruption for 2022-2026 years”, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated April 04, 2022, corruption is characterized as a global problem and a crime of international character.

In the article comparatively has been analyzed the main features and the legal status of an “official” as a private entity, international conventions in this area and the criminal legislation of developed foreign countries, and has been developed proposals for improving anti-corruption legislation.

Сейфулла Асланов

Актуальные вопросы имплементации международных норм в коррупционных преступлениях, регулирующих правовой статус «должностного лица», в уголовное законодательство Республики Азербайджан

В этой статье, подготовленной в соответствии с требованиями «**Национального плана деятельности по усилению борьбы с коррупцией на 2022-2026 годы**», утвержденного Указом Президента Республики Азербайджан от 04 апреля 2022 года, коррупция охарактеризована как глобальная проблема и преступление международного характера.

В статье сравнительно анализированы основные признаки и правовой статус «должностного лица» как специального субъекта, международные конвенции в этой сфере и уголовное законодательство развитых зарубежных стран, разработаны предложения в области совершенствования антикоррупционного законодательства.

Самир ГАДИРОВ,

Диссертант Центра судебных экспертиз

Министерства юстиции Азербайджанской Республики.

«5611.01 Уголовное право и криминология; уголовное право»

Эксперт отдела баллистических и трасологических

экспертиз Центра судебных экспертиз,

судебный пристав второго уровня.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ОТЯГЧАЮЩИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ХУЛИГАНСТВО

Açar sözlər: Kvalifikasiya əlaməti, ilkin sövdələşmə, müştərək icraçı, xuliqanlıq əlaməti, xuliqanlıqın əlaməti, müştərək cinayətlər.

Keywords: qualifying feature, preliminary collusion, co-perpetrator, signs of hooliganism a cumulative offenses.

Ключевые слова: квалификационный признак, предварительный сговор, соисполнитель, признак хулиганства, совокупные правонарушения.

К квалифицированным видам хулиганства, предусмотренным в статье 221.2. УК Азербайджана относятся только два признака: совершение данного преступления группой лиц или повторно (ст.221.2.1.), а также оказание сопротивления представителю власти или иному лицу исполняющему обязанности по охране общественного порядка или пресекающему нарушение общественного порядка (ст.221.2.2.). Поскольку закон говорит о совершении данного преступления только группой лиц, не указывая как во многих других случаях преступной организации и преступного сообщества, возникает необходимость в определении этого понятия и установлении их соотношения.

По вопросу определения характерных свойств группы в уголовно-правовой литературе существуют три основные точки зрения. В соответствии с первой из них, поскольку соучастие не в состоянии вместить все случаи совместного совершения общественно опасного деяния несколькими лицами, соучастие

входит в качестве составной части такого образования как совместное преступное деяние (1, с.17).

Согласно второму из существующих мнений по данному вопросу, группа лиц и соучастие являются идентичными явлениями, которым присущи одинаковые черты, предусмотренные в уголовном законодательстве (2, с.277-286).

Третья точка зрения состоит в том, что группа лиц и соучастие представляют собой различные явления, иными словами, понятие соучастие и понятие группа по смыслу не совпадают (3, с.7). В соответствии с мнением сторонников данной позиции группа может состоять только из соисполнителей, что касается соучастия, то оно возможно с распределением ролей.

Как явствует из статьи 34.1. УК Азербайджанской Республики, преступление признается совершенным группой лиц, если в его совершении совместно участвовали два или более исполнителя без предварительного сговора (5). В теоретической литературе и правоприменительной практике такая форма соучастия признается соисполнительством.

При совершении хулиганства группой лиц квалификация действий виновного и дифференциация их ответственности должны осуществляться исходя из общих положений учения о соучастии, однако сам факт совершения хулиганства группой лиц, без учета других обстоятельств дела не является безусловным признаком данного преступления.

Речь идет о случаях квалификации по данному признаку хулиганства, совершенного группой лиц по предварительному сговору. Полагаем, что указание в законе на возможность совершения данного преступления только группой лиц необоснованно сужает рамки данного состава преступления оставляя без должной уголовно-правовой оценки случаи совершения данного преступления группой лиц по предварительному сговору и преступной организацией. В этой связи считаем необходимым дополнить данную норму соответствующим указанием.

Совершение хулиганства повторно является еще одним квалифицирующим признаком данного преступления. Согласно статье 16.1. УК Азербайджана, повторность преступлений имеет место в случае, если виновный совершает два или более деяния, предусмотренные одной статьей УК (5, с.32). При этом, совершение нескольких деяний предусмотренных различными статьями УК, только тогда могут расцениваться как повторные, если на это указано в уголовном законодательстве. Поскольку в УК Азербайджана применительно к статье о хулиганстве не предусмотрены случаи признания его повторным при совершении каких-либо однородных или разнородных преступлений после совершения хулиганства, следует сделать вывод, что повторное хулиганство образуют только случаи совершения любого вида хулиганства два или более раза, независимо от факта осуждения за ранее совершенное преступление. При этом судимость за ранее совершенное хулиганство не должна быть погашена или снята в установленном законом порядке.

Представляет интерес в этом отношении постановление Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 6 сентября 2010 года о толковании статей 18 и 83.1 УК Азербайджанской Республики. Как было установлено, приговором Хатаинского районного суда города Баку от 25 августа 2009 года М. Ибрагимов был признан виновным по статье 221.3 УК АР, с применением статьи 70 УК об условном осуждении он был приговорен к

наказанию в виде лишения свободы на три года условно с назначением двух лет испытательного срока.

До вступления приговора Хатаинского районного суда в законную силу М. Ибрагимов 8 сентября 2009 года умышленно нанес побои, за что приговором Сураханского районного суда города Баку по статье 132 УК АР 13 января 2010 года был осужден к наказанию в виде лишения свободы сроком на 5 месяцев. Совершение нового преступления М. Ибрагимовым до вступления в законную силу приговора от 25 августа 2009 года суд расценил как обстоятельство, исключающее рецидив, и при назначении наказания по ст.132, отказался учесть рецидив как отягчающее наказание обстоятельство.

Судебная коллегия по уголовным делам и делам об административных правонарушениях Бакинского Апелляционного Суда, рассмотревшая дело на основании протеста государственного обвинителя решение от 3 марта 2010 года не согласилась с позицией суда первой инстанции в вопросе связанном с рецидивом, и приняв это как обстоятельство отягчающее наказание, основываясь на ст.65 УК, установила виновному наказание в виде 6 месяцев лишения свободы и по совокупности преступлений определила ему окончательное наказание в виде лишения свободы сроком в 3 года и 1 месяц.

Верховный Суд Азербайджанской Республики обратившись в Конституционный Суд Азербайджанской Республики, просил дать толкование статьям 18 и 83.1 УК АР. Обращение было обосновано тем, что на практике положение «лицо, имеющее судимость» в одних случаях связывается со вступлением в законную силу обвинительного приговора суда, что предусмотрено в ст.83.1 УК, а в других случаях связывается со временем вынесения обвинительного приговора в соответствии с требованиями уголовно-процессуального законодательства.

Кяпязский районный суд города Гянджи, обратившись в Конституционный Суд в связи с делом, находящимся в производстве по об-

винению Н. Джафарова по статьям 221.2.1 и 221.3 УК, также просил дать толкование статьям 18 и 83.1 УК АР. Как отмечается в обращении, Н. Джафаров был привлечен к уголовной ответственности за то, что несмотря на вынесенный 20 августа 2007 года приговор Ханларского (Гейгель) районного суда, которым он был осужден по статье 221.1 УК АР к наказанию в виде одного года исправительных работ, не исправился и повторно 1 марта 2009 года совершил хулиганство.

При рассмотрении дела в суде было установлено, что Н. Джафаров по причине неимения работы фактически не понес назначенного ему по первому приговору наказания в виде исправительных работ и согласно акту об амнистии, решением группы судебных исполнителей от 6 августа 2009 года был освобожден от наказания. В связи с этим суд в своем обращении просил внести ясность в вопрос об отнесении данного деяния к разряду совершенных повторно.

Как постановил Конституционный Суд по данному вопросу, положение «осужденное лицо» по статье 18.1 УК Азербайджанской Республики, охватывает в соответствии со статьей 83.1 этого кодекса также лицо, в отношении которого имеется вступивший в законную силу обвинительный приговор суда, непогашенная или неснятая судимость. Наличие у лица непогашенной или неснятой судимости в момент совершения нового умышленного преступления в последующей стадии уголовного процесса независимо от погашения судимости не препятствует назначению этому лицу в случаях, предусмотренных законом, наказания за рецидив (4).

Еще одним квалифицирующим признаком хулиганства признается его совершение, связанное с сопротивлением представителю власти либо иному лицу, исполняющему обязанности по охране общественного порядка или пресекающему нарушение общественного порядка. Под данным видом хулиганства понимается оказание хулиганом активного противодействия выполнению своих полномочий представителем власти либо лицом, испол-

няющим обязанности по охране общественного порядка. Выразиться сопротивление может в самых различных действиях, например, ограничении свободы этих лиц, заперении, связывании либо попытке вырваться от удерживающих лиц (6, с.378-389). Помимо того, сопротивление может выражаться в применении насилия либо угрозе его применения, однако в этих случаях квалификация данного преступления меняется – в случае если такое насилие является не опасным для жизни и здоровья, то совершенное преступление в отношении представителей власти должно расцениваться как совокупность статей 221.2. и 315.1. УК АР, если же насилие является опасным для жизни и здоровья, то деяние квалифицируется по совокупности статей 221.1. и 315.2. УК АР. Если насильственное сопротивление имело место против других лиц, пресекающих хулиганские действия, то преступление квалифицируется дополнительно по статьям о посягательствах на здоровье потерпевшего – ст.126 и 127 УК АР. Не должно рассматриваться как квалифицированное хулиганство сопротивление, оказанное уже после прекращения хулиганских действий, в частности связанное с последующим задержанием хулигана.

В соответствии с примечанием к статье 308 УК АР, представители власти относятся к категории должностных лиц. В правовой литературе и судебно-следственной практике под представителями власти понимаются такие должностные лица, которые выполняют функции управления по отношению к лицам, не находящимся в их ведомственном подчинении. Это могут быть лица, в порядке, установленном Конституцией и законами Азербайджанской Республики, выбранные или назначенные в соответствующие государственные органы, либо на основании специальных полномочий в органы местного самоуправления, государственные служащие (в том числе лица, служащие в особом виде государственной службы), муниципальные служащие и члены муниципалитетов. Представителями власти признаются все должностные лица контролирующего или правоохранительного

органа, а также наделенные в установленном законом порядке распорядительными полномочиями ко всем не находящимся в служебной зависимости лицам, иные должностные лица.

Оказывая сопротивление, хулиганы затрудняют, мешают, препятствуют либо полностью лишают представителей власти, работников полиции возможности выполнять возложенные на них законом обязанности, а иных граждан, пресекающих хулиганские действия – охранять общественный порядок, осуществлять свой профессиональный и гражданский долг в поддержании и охране общественного порядка.

Отрицательно реагируя на законные требования представителей власти или общественности и граждан, хулиган тем самым демонстрирует свое явное неуважение к обществу. Чем более извращеннее и грубее он действует, тем очевиднее его пренебрежение к интересам окружающих и общества в целом. В таких случаях хулиганское поведение резко активизируется в связи с воздействием препятствующих ему факторов – просьб, замечаний, требований окружающих прекратить бесчинства. Этим объясняется нередкое перерастание хулиганства в сопротивление представителю власти.

Поскольку хулиганство, сопряженное с сопротивлением, слагается как бы из двух действий – хулиганства и сопротивления, каждое из которых составляет самостоятельное преступление, оно является составным (сложным) преступлением. По этой причине следует при решении вопроса о квалификации таких действий учитывать наличие или отсутствие между ними внутренней связи. Не внешняя последовательность противоправных действий требуется для признания хулиганских действий сопряженными с сопротивлением, необходимо их внутреннее единство, проявляющееся в том, что продолжением начавшегося и совершающегося хулиганства является сопротивление. Подобные действия образуют совокупность преступлений, если между хулиганством и сопротивлением отсутствует определенная внутренняя связь.

Иными словами, сопротивление представителю власти должно иметь место в процессе хулиганства. Поэтому сопротивление, оказанное после прекращения хулиганских действий, в частности, в связи с последующим задержанием виновного, не должно рассматриваться как квалифицирующее обстоятельство хулиганства и надлежит квалифицировать по совокупности с последним.

Сопротивление указанным в статье лицам может быть сопряжено с насилием, либо не связано с ним. Для сопротивления без насилия типичны такие действия, как стремление вырваться при удерживании либо задержании, попытка забаррикадировать помещение, чтобы не допустить туда работника полиции и др. Содеянное в данном случае охватывается диспозицией ст.221.2 и не требует дополнительной квалификации по иным статьям УК.

Сопротивление представителю власти следует отличать от злостного неповиновения, под которым понимается отказ от исполнения настойчивых, неоднократно повторяемых требований или распоряжений работника полиции или иного представителя власти. Поскольку злостное неповиновение не образует признаков данного состава преступления, оно подлежит самостоятельной дополнительной квалификации по соответствующей статье Кодекса об административных правонарушениях Азербайджанской Республики.

Применяемое при сопротивлении насилие может быть как физическим, так и психическим. Чаще всего физическое насилие выражается в нанесении побоев, легкого или менее тяжкого вреда здоровью и других физических воздействиях на телесную неприкосновенность потерпевшего. Виновный применяет психическое насилие единственно с целью лишить представителя власти желаний осуществить возложенные на него обязанности или выполнить служебный либо гражданский долг. По характеру психическое насилие должно быть достаточно действенным для того, чтобы заставить представителя власти отказаться от выполнения своих обязанностей по службе и долгу.

Под иными лицами, исполняющими обязанности по охране общественного порядка или пресекающими нарушение общественно-го порядка следует понимать любых граждан, которые предпринимают активное вмешательство для пресечения хулиганских действий. Вместе с тем, увещевания, предложения и уговоры со стороны граждан о прекращении виновным хулиганских действий не должны относиться к понятию «пресечение наруше-

ния общественного порядка».

Применение насилия не опасного и опасного для жизни и здоровья потерпевшего выходит за рамки квалифицированного вида хулиганства и всегда должно квалифицироваться по совокупности преступлений как хулиганство с сопротивлением и сопротивление или применение насилия в отношении представителя власти (ст.ст.221.2.2 и 315.1 УК АР).

Список использованной литературы:

1. Безбородов Д.А. Совместное преступное деяние как категория уголовного права // Российская юстиция. 2005. № 11.
2. Иванов Н.Г. Уголовное право России. М.: ЭКЗАМЕН. 2003.
3. Мондоходов А.И. Формы соучастия в преступной деятельности. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М. 2005.
4. Постановление Конституционного Суда Азербайджанской Республики - Вестник Конституционного суда Азербайджанской Республики за 2010 год / Режим доступа: [http://new.zakon.az/site/index/?item=1015224077 &parent=0923656769&curtree=cnt%20\(%200923656769%20\(%201281508226%20\)%20\)](http://new.zakon.az/site/index/?item=1015224077&parent=0923656769&curtree=cnt%20(%200923656769%20(%201281508226%20)%20))
5. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку. Издательство «Hüququ Yaun Evi». 2018.
6. Уголовное право России. Особенная часть: Учебник / Под ред. Ф.Р Сундурова, М.В. Талан. М.: Статут. 2012.

Samir Qadirov

Circumstances aggravating responsibility because of hooliganism

In the article the signs qualifying hooliganism provided in article 221.2 of Criminal Code of the Azerbaijan Republic are considered. According to the author, the instruction in the law on a possibility of commission of this crime only by a group of persons unreasonably narrows a framework of this corpus delicti leaving without due criminal assessment cases of commission of this crime by a group of persons by previous concert and the criminal organization. In this regard author consider it necessary to supplement this norm with the corresponding instruction.

Samir Qədirov

Xuliqanlıq cinayətlərdə məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 221.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş xuliqanlıq cinayətlərinin əlamətlərə kvalifikasiyasına baxılır. Müəllifin fikrincə, bu cinayətin yalnız bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsinin mümkünlüyünün qanunda göstərilməsi bu cinayət tərkibinin əhatə dairəsini əsassız olaraq daraldır, bu cinayətin qabaqcadan razılaşma yolu ilə bir qrup şəxs və cinayət təşkilatı tərəfindən törədilməsi lazımı cinayət – hüquqi qiymətləndirilmədən kənar qalmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq, müəllif normaya müvafiq dəyişikliklərin əlavə edilməsini zəruri hesab edir.

Səidə HƏSƏNZADƏ,

Hüquq elmləri doktoru, Hüquq və İnsan
Haqları İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
saidahasan@gmail.com

İNSAN VƏ QADIN HÜQUQLARININ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: qadın, ailə, uşaq, hüquq və azadlıqlar, hüquqi vəzifələr, beynəlxalq hüquq, dövlət-daxili hüquq, nikah hüququ, təhsil hüququ, konvensiyalar, qanunvericilik

Key words: woman, family, child, human rights and freedoms, legal obligations, international law, national legislation, the right to marry, the right to education, conventions, legislation.

Ключевые слова: женщина, семья, дети, права и свободы человека, правовые обязательства, международное право, национальное законодательство, право на вступление в брак, право на образование, конвенции, законодательство.

Bəşəriyyətin təkamülü mahiyyət etibarlı ilə azadlığın mütərəqqi inkişafını ehtiva edir. Elə buna görə də min illər boyu dövlət və ayrıca bir fərdin şəxsi münasibətləri, həqiqətən dramatik səciyyə daşmış, uzun tarixi mübarizələr yolu keçmişdir. Bununla belə, hakimiyyət faktiki olaraq, yaşamaq hüququ da daxil olmaqla insanın maraqları qarşısında tarixən baş əyməyə məcbur olmuş və onun hüquqlarını tanımaq məcburiyyətində qalmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, nəsillərin nəzəri fikri cəmiyyətdə kompromis tapmağa və insanı hakimiyyətin əsassız təhdidlərindən qorumağa, insanın təbii, ayrılmaz hüquqları vasitəsi ilə ona qarşı sədd qoymağa zaman-zaman cəhd etmişdir. İnsan hüquqlarının təbiətinə işıq salmış daha geniş yayılan baxışlar sistemi, onların ilk növbədə hər hansı tələb obyektini ehtiva edən müəyyən sosial imkan kimi başa düşülmüşdür. Buna görə də insan hüquqları, cəmiyyətin sosial fəaliyyəti, onun ictimai münasibətləri, fərdin həyat şəraiti ilə sıx bağlı bir şəraitdə təşəkkül tapmışdır. Çünki, insan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Elə buna görə də, insan hüquq-

ları və dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ideyası bu gün dünyada ictimai inkişaf prosesinə istiqamət verən mühüm ideyalardan biri kimi səciyyələndirilir və aktual mahiyyət daşıyır. Dünyanın əksər ölkələrində insan hüquqları, insanın ümumiyyətlə mövcud olmasının və milli inkişafının ən vacib şərti kimi qəbul edilir. Burada xüsusi qeyd edilməlidir ki, insanın istər cəmiyyət və istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara sahib olması ilə bağlı ideya, insan cəmiyyətinin yarandığı dövrdən meydana çıxmış, inkişaf etmiş, bu gün daha aktual bir mahiyyət kəsb etməklə sanki bəşəriyyət bu hüquqların etibarlı müdafiəsinə səfərbər edilmişdir. Bəşəriyyətin tarixi inkişafında demokratik və humanist təlimlər, ictimai-siyasi hərəkatlar və cərəyanlar, siyasi hüquqi doktrinalar və konsepsiyalar, baxışlar və nəzəriyyələr şəxsiyyətin daim yüksəldilməsinə, insan hüquqlarının və azadlıqlarının genişləndirilməsinə və onların müdafiəsinə yönəldilmişdir. Bu mənada nəzəri baxımdan insan hüquqları və azadlıqları dedikdə, əslində konkret fərdin, geniş mənada isə şəxsiyyətin cəmiyyətdə mükəmməl hüquqi imkanlarını, səlahiyyətlərini, onun statusunu ehtiva edən kompleks hüquq sistemi başa düşülür. İnsan hüquq və azadlıqları insanın, onun cəmiyyətə, dövlətə və başqalarına olan münasibətlərdə yerini və rolunu müəyyən edən təsəvvürlər sistemidir. İnsan hüquqları – şəxsiyyətin hüquq normalarında təsbit olunmuş hakimiyyətlə və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərindəki statusunu səciyyələndirən rəftar normalarının məcmusudur. Buna görə də mahiyyət etibarlı ilə o, dövlətin zorakılığından və özbaşınalığından qorunmanın üsullarının və vasitələrinin ən mühüm və müasir günlərimizdə geniş yayılmış üsullarından birinə çevrilmişdir. Bu gün insan hüquqları fenomenal və obyektiv baxışlar, təsəvvürlər, nəzəriyyələr və təlimlər sistemi kimi səciyyələndirilir və zəmanə-

mizin ən böyük uğuru hesab edilir. Daha geniş mənada isə müasir elmi baxışlarda insan hüquqları humanitar biliyin kompleks sistemi kimi özünü göstərir.

Müxtəlif nəzəri və elmi təlimlərdə, baxışlarda, nəzəriyyələrdə, tədqiqatlarda, subyektlərə münasibətdə öz mənə və məzmununa, məkan və zaman göstəricilərinə və digər xüsusiyyətlərinə görə insan hüquqlarının və azadlıqlarının ən müxtəlif təsnifatlarına rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçılar insan hüquq və azadlıqlarının inkişafına və təkamülünə tarixi baxımdan yanaşaraq onları birinci, ikinci və üçüncü nəsil insan hüquqları kimi təsnifata ayırmışlar. Burjua inqilablarının nəticəsi olaraq, birinci nəsil hüquq və azadlıqlara fikir, vicdan və din azadlığı və hər bir vətəndaşın dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak hüququ, qanun qarşısında bərabərlik, yaşamaq, azadlıq, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, əsassız həbsin və qanunsuz saxlamanın yol verilməzliyi, sürgündən azad olma, ədalətli məhkəmə hüququ, habelə digər şəxsi (mülki) və siyasi hüquqlar kompleksini daxil edirlər. İkinci nəsil insan hüquqları xalqların öz iqtisadi səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, mədəni statuslarını genişləndirmək, geniş sosial imkanlar qazanmaq, o cümlədən əmək, təhsil, sosial təminat, istirahət, mədəni həyatda iştirak etmək və sair bu kimi elementləri özündə birləşdirir. İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra isə insan hüquqlarının üçüncü nəslə formalaşdırılmağa başlandı. Bu hüquqlar mahiyyət etibarilə insanların həmrəyliyinə, kollektiv hüquqlarına, ümumilik və cəmiyyət vasitəsilə həyata keçirilən hüquq sistemini əhatə edir. (1, 148-151)

Elmi ədəbiyyatlarda mahiyyətinə, məzmununa və əhatə dairəsinə görə insan hüquq və azadlıqları “şəxsi hüquqlar və azadlıqlar”, “siyasi hüquqlar və azadlıqlar”, “sosial – iqtisadi və mədəni hüquqlar və azadlıqlar”, (2, 144-181; 3, 11) “prosessual hüquqlar və azadlıqlar”, “şəxsi, mülki hüquq və azadlıqlar” və sair bu kimi təsnifatlara ayrılır. (4, 3-19; 5, 8-12) Müxtəlif qanunvericilik aktlarında, elmi nəzəri tədqiqatlarda göstərilən təsnifatların özləri müəyyən sistemli elementlərə ayrılır. Bu barədə təsnifatları ümumiləşdirsək ondan nəticə etibarilə şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqlar – bərabərlik hüququ, yaşamaq hüququ,

azadlıq hüquq, mülkiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, fikir və söz azadlığı, nigah hüququ, vicdan azadlığı, milli mənsubiyyət hüququ, ana dilindən istifadə hüququ; siyasi hüquq və azadlıqlar – vətəndaş hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, seçki hüququ, müraciət etmək hüququ, birləşmək hüququ, sərbəst toplaşmaq hüququ, məlumat azadlığı, siyasi sığınacaq hüququ; sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar və azadlıqlar – mülkiyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, yaradıcılıq azadlığı, azad sahibkarlıq hüququ, əmək hüququ, tətillər hüququ, istirahət hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, mədəniyyət hüququ, təhsil hüququ, mənzil hüququ, zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ; prosessual hüquq və azadlıqlar – hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı, hüquqi yardım almaq hüququ, məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsi, təqsirsizlik prezumpsiyası, bir cinayətə görə təkrarən məhkum etməyə yol verilməməsi, məhkəməyə təkrar müraciət hüququ, qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol verilməməsi, tutulan, həbsə alınan və cinayətin törədilməsində ittiham edilənlərin hüquqları kimi sistemli elementləri və ya altsistemləri əhatə edir.

Cəmiyyətdə vətəndaşların vəzifələri dedikdə, onların vergilər və başqa dövlət ödənişlərini ödəmək, vətənə sədaqət göstərmək, dövlət rəmzlərinə hörmət etmək, vətəni müdafiə etmək, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasını təmin etmək, ətraf mühitin qorunmasına səy göstərmək, qanuna zidd vəzifələrin icrasına yol verilməmək kimi vəzifələri müəyyənləşdirmişdir. Müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif bölgələr əsasında təsnifatlara da rast gəlmək mümkündür. Lakin, insan hüquq və azadlıqlarının tarixinə, məzmun və mahiyyətinə, tənzimlənmə obyektinə və sair meyarlara görə təsnifatlaşdırmaq ən çox elmi tədqiqatlar üçün, problemin mahiyyətini açmaq üçün əhəmiyyətli ola bilər. Ümumiyyətlə, subyektiv xarakterli müxtəlif təsnifatlar və yanaşmalar kontekstində beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında artıq normalaşdırılmış təsnifatlara

üstünlük verilməsi tamamilə məqsədəuyğun və məntiqi hesab olunmalıdır. Buna görə də belə təsnifatlarda beynəlxalq hüquqi aktlarda ifadə edilmiş bölgülər, məsələn BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt”ında, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt”ında və digər bu kimi beynəlxalq sənədlərdə göstərilən təsnifatlara üstünlük verilməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının subyektlərə görə təsnifatı zamanı, “uşaq hüquqları”, “qadın hüquqları”, “milli azlıqların hüquqları”, “qaçqınların hüquqları”, “xarici vətəndaşların və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları” və sair bu kimi təsnifatların aparılması problemin tədqiqi və qanunvericilik normalarının tətbiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insanın və vətəndaşın geniş hüquq və azadlıqları təsbit olunsa da, lakin belə təsnifat aparılmamışdır. Bununla belə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müxtəlif mənələrə və məzmunu, tənzimətə obyektinə görə təsnifatlaşdırılması, onların tətbiqi və bu sahədə elmi tədqiqatların aparılması üçün faydalı ola bilər.

İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində təbii və pozitiv hüquq nəzəriyyələrinin yaranması və formalaşması fikri qədim tarixə malik olsa da, bununla yanaşı bu sahədə üç yüz illik mübarizə tarixi mahiyyət etibarilə liberal demokratik təlimlərə söykənir. İnsanın təbii hüquqları onun məhz insan kimi doğulması, təşəkkül tapması, şəxsiyyəti, ağılı, ləyaqəti, vicdanı ilə birlikdə məcmuu şəklində dəyərlidir. Bu hüquqlar bərabərliyə əsaslanır, alınmaz və pozulmaz hesab edilməklə, insan hüquqları ayrılmaz, ümumi, universal, bitkin və mükəmməl səciyyə daşıyırlar. (6, 13) İnsan kimi doğulmuş varlıq onun malik olduğu irqdən, cinsdən, dildən, dindən, siyasi və digər baxışlardan, milli və sosial mənşədən, mülkiyyətdən, doğum və başqa xarakterizəedici xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir. İnsan hüquqları cəmiyyət üzvü olan fərdin, geniş mənada şəxsiyyətin mükəmməliyini, bütövlüyünü səciyyələndirən ümumbəşəri mədəniyyətin əsas elementi kimi də qiymətləndirilə bilər. İnsan hüquqları cəmiyyətin özəyi-

nin möhkəmləndirilməsinə, siyasi qarşıdurmanın aradan qaldırılmasına və cəmiyyətin ahəngdar şəklə, demokratik və hüququ əsaslarla inkişafına xidmət edir, əxlaqi mahiyyət daşıyır. Buna görə də müasir dünyamızda insan hüquqları ideyası ictimai inkişaf prosesinə istiqamət və təkan verən mühüm ideyalardan biri kimi dəyərlidir. İnsan hüquqları cəmiyyətin, dövlətin, hər şeydən əvvəl isə insanın, onun şüurunun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Hakimiyyətlə münasibətdə şəxsiyyətin hüquqlarının və azadlıqlarının etiraf olunmasının və dərk edilməsinin ilkin tarixi forması təbii hüquq ideyası əsasında formalaşmış və böyük inkişaf yolu keçmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarına dair çoxsaylı nəzəriyyələr və baxışlar olmuşdur. Lakin təcrübə cəhətdən insan hüquq və azadlıqlarının son dərəcə zəruri və vacib olduğu, əsasən XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsindən sonra daha da aktuallaşmışdır. İnsan hüquqları haqqında məsələ şəxsiyyətin hüququ statusu ilə üzvü surətdə bağlıdır. Bu insanın cəmiyyətdə və dövlət həyatında yerini, hüququnu, azadlıqlarını, vəzifəsini, məsuliyyətini səciyyələndirən və özündə birləşdirən mürəkkəb elementlər sistemidir. Şəxsin hüquqi statusu cəmiyyətdə onun vəziyyətini, varlığını, tələbatlarını, maraqlarını, mənafeələrini, fəaliyyətini özündə əks etdirir. İnsan hüquqları insanlar arasında, insanla dövlət, insanla cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətləri ehtiva edir. Şəxsin hüququ statusu onun ictimai statusunun bir hissəsi kimi fərdin əsas hüquqlarını əhatə edir. Buna görə də bu problem konkret ictimai münasibətlər, sosial imkanlar və vəzifələr çərçivəsini əhatə edir. Təsadüfi deyil ki, 1945-ci il Nurnberg məhkəməsinin qərarında nasist liderlərinin ittihamının əsasında onların “insaniyyətə qarşı cinayət” kimi səciyyələndirilən əməllərinin dayandığı qeyd edilirdi. Çünki ictimai-siyasi həyatın əsasında dayanan insan bütün maddi və mənəvi nemətlərin əsas yaradıcı olmaqla həyata gəlməsi ilə əldə etdiyi təbii hüquqlar - insan-cəmiyyət və insan-dövlət münasibətlərində ən yüksək səviyyədə dayanmalıdır. Bu mənada dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərində hər bir insan, məhz ona məxsus olan əxlaqi və hüquq haqların əsl sahibi olmağa tamamilə haqlıdır. Buna görə də hər bir insan doğulduğu gündən böyük, təkrarolunmaz və qiymət-

mətli bir varlıq olmaqla onun öz muxtariyyəti, müstəqilliyi, sərbəstliyi, şərəfi və ləyaqəti vardır. Dövlətin insanın ləyaqətinə toxunaraq onun muxtariyyətinə, müstəqilliyinə müdaxilə etməyə ixtiyarı yoxdur. Bu da onu göstərir ki, hər hansı bir hakimiyyətin hüquq, vəzifə və azadlıqlarının konkret çərçivəsi, həddi və hüdudu vardır. Bu baxımdan hər kəs öz hüquqlarını qoruyaraq dövlət qarşısında müvafiq tələblər irəli sürməyə tamamilə haqlıdır. İnsan ona məxsus olan, anadan doğularaq qazandığı hüquqlarla vəhdətdədir, ondan ayrılmazdır, onunla birlikdədir. Dövlət cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində insanlar tərəfindən yaradılmış siyasi təsisat olmaqla mahiyyət etibarlı ilə onun əsas vəzifəsi insana, onun rifahına xidmət etməkdir. İnsanlar öz hüquqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə dövlətə könüllü olaraq verdikləri hüquqlar sərhəddində müstəqil hakimiyyətə sahibdir. Buna görə də heç bir qanun insan hüquqlarını kifayət qədər əsaslar və səbəblər olmadan pozmaqda və ya azaltmaqda haqlı hesab oluna bilməz.

Qlobal mahiyyət daşıyan dövlət bəşəriyyət tarixində ən aparıcı bir təsisata çevrilsə də, əslində o, insandan sonda dayanır və ona xidmət göstərməyə, onun hüquqlarını qorumağa borcludur. Ədalətli və demokratik cəmiyyətlərdə “hakimiyyət bölgüsü” prinsipinə ciddi əməl edilməklə yaradılan qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri özbaşınalığın və səlahiyyətlərin zəbt edilməsinin qarşısını almağa xidmət edir. Məhz buna görə də ölkə miqyasında yeganə suveren hakimiyyətin məhz dövlətə mənsub olması ideyası, bütün mütərəqqi təlimlərdə birmənalı şəkildə dəstəklənir. Dövlət ölkənin daxilində və xaricində tam müstəqil olmaqla heç bir qurumdan, heç bir təşkilatdan asılı ola bilməz. “Beynəlxalq Montevideo Konvensiyası” (1933) dövlət statusuna aydınlıq gətirərək onun daimi əhaliyə, əraziyə, hökumətə, suverenliyə sahib olan bir təsisat kimi keyfiyyət əlamətlərini əks etdirmişdir. (7, 40-41) Bu da hüquqi cəhətdən beynəlxalq miqyasda hər hansı bir dövlətin qanuni və suveren xüsusiyyətlərinin, onun müstəqilliyinin əsas atributu olduğunu tam təsdiq edir. Beynəlxalq hüquq, dövlətin mövcud olmasını onun suverenliyi ilə şərtləndirir. Suverenlik dövlət hakimiyyətinin konkret

ərazi daxilində müstəqilliyinin və aliliyinin keyfiyyət göstərici hesab olunur. Dövlətin daxili suverenliyi konstitusiyaya hüququ, xarici suverenliyi isə beynəlxalq hüquq elmi tərəfindən öyrənilir. (8, 49)

Suverenlik dövlətin siyasi və hüquqi keyfiyyəti olmaqla hakimiyyətin daxilində və xaricdə tam müstəqil olması ilə səciyyəvidir. Təsadüfi deyildir ki, BMT Nizamnaməsində, BMT Baş Məclisinin 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında suveren bərabərlik və suverenliyə xas olan hüquqlara hörmət etmək, müasir beynəlxalq hüququn ümumi tanınmış prinsipi kimi bəyan edilmişdir. BMT Nizamnaməsinin ikinci maddəsinin birinci bəndində göstərilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı onun bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır. (9, 8)

Dövlət suverenliyi dövlət hakimiyyətinin həmin dövlətin daxilində qeyri-məhdud üstünlüyünü, dövlət başçısının isə xarici münasibətlər sahəsində tam müstəqilliyini nəzərdə tutur. (10, 79) Buna görə də suveren bərabərlik prinsipinin məzmununu açarkən professor Lətif Hüseynov bunun əsasən iki elementdən ibarət olduğunu vurğulayır. O göstərir ki, hər bir dövlət tam suverenliyə malikdir, öz siyasi və iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz olaraq özü müəyyən edir. Hər bir dövlət bütün digər dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməlidir. Suveren bərabərlik prinsipinin məzmununa daxil olan ikinci ünsürə görə isə bütün dövlətlər ərazisinin miqyasından, əhalisinin sayından, inkişaf səviyyəsindən və hərbi-siyasi potensialından asılı olmayaraq hüququ cəhətdən bərabər olmaqla beynəlxalq təşkilatlarda hər bir dövlət bir səsə malikdir. Buna görə də beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı razılıq yolu ilə bərabər hüquqlu əsasda yaradılır. (8, 29)

İnsan hüquq və azadlıqları probleminin tədqiqində mühüm mərhələlərdən birini qadın və kişi hüquqlarının kompleks öyrənilməsi məsələsi təşkil edir. Bu problem bəşəriyyət tarixində həmişə diqqət mərkəzində olsa da, lakin onun müasir tələblər baxımından tədqiqi əsasən keçən əsrdə aktuallaşmağa başlamışdır. Problem müxtəlif ölkələrdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırıl-

masına baxmayaraq, bu məsələdə boşluqlar, ziddiyyətlər və öyrənilməli məsələlər həddindən çoxdur. Xüsusilə, Azərbaycan kimi öz müstəqilliyini, zaman etibarını ilə yeni bərpa etmiş ölkələrdə qadın hüquqlarının öyrənilməsi çox vacibdir.

Ana təbiət insanı kişi və qadın cinsi kimi iki növə ayırmaqla əslində bioloji, sosioloji və hüquqi fərqliliyin ilkin əsasını qoymuşdur. Buna görə də əsrlər boyu kişi-qadın münasibətlərində fiziki gücü ilə fərqlənən kişinin rolu həmişə üstün olmuş, cəmiyyətdə və ailədə hakim mövqeyinin üstünlüyü ilə seçilmişdir. Bütün bunlara görə də tarixin müəyyən mərhələlərində, təbii olaraq qadın hüquqları uğrunda hərəkət başlamış və bu uzun illər davam etmişdir. Etiraf edilməlidir ki, müəyyən uğurlu nəticələr əldə edilməsə də, lakin qadın hüquqlarının geniş təsbitində və real surətdə həyata keçirilməsində inqilabi dəyişikliklər, əsasən XX əsrdə baş vermişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində qadın hüquqları sahəsində böyük uğurlar əldə edilsə də, bununla belə dünyanın bəzi regionlarda qadın hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində ciddi böhran indi də qalmaqdadır. (11, 78-90)

Bu gün dünyada aparılan müxtəlif istiqamətli elmi tədqiqatlarda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması probleminə xüsusi önəm verilsə də, fəqət qadın hüquqlarının və ya kişi hüquqlarının müstəqil tədqiqat mövzusu kimi fərqli araşdırılması hallarına yalnız son illərdə rast gəlmək mümkündür. Normativ-hüquqi yaradıcılıq baxımından da qadın hüquqlarına həsr olunmuş müstəqil və ayrıca qanunların qəbul edilməsi təcrübəsi kifayət qədər yenidir. Daha geniş mənada vurğulamaq zəruridir ki, qadın hüquqları və azadlıqları ilə bağlı bir sıra beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normaları mövcud olsa da, bu gün nə milli, nə də beynəlxalq səviyyədə müstəqil olaraq "qadın hüquqları" haqqında normativ-hüquqi akt indiyə kimi hazırlanmamış və qəbul edilməmişdir.

Tarixən cəmiyyət - dövlət münasibətlərində insan amili həmişə aparıcı mahiyyət daşımışdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, bəşəriyyət tarixində bütün hadisələrin və proseslərin əsasında məhz İnsan – Fərd – Şəxsiyyət faktoru dayanır. Təsə-

düfi deyil ki, məhz insanın bir varlıq olaraq müxtəlif elm sahələri tərəfindən öyrənilməsi, tədqiq olunması zaman-zaman davam etdirilmişdir. Yer üzündəki canlıların ən yüksək və ali təbəqəsi, tarixi prosesin, maddi və mənəvi mədəniyyətin yaradıcısı və inkişafının subyektivi olan insana indiyə kimi bitkin anlayış verilməmiş, onun mahiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri sona qədər araşdırılmamışdır. Eyni zamanda, insan cinsinə məxsus olan subyektlərin – qadının və kişinin mahiyyəti, ümumi və fərdi səciyyəvi xüsusiyyətləri tam araşdırılmamış, ümumiyyətlə bu məhfuma və onun arxasında dayanan insan obrazına – kişi və qadına bioloji, sosial, hüquqi, fəlsəfi və sair mənalarda mükəmməl aydınlıq gətirilməmişdir. Tədqiqatlarda insan, qadın, kişi hüquqları, onların ümumi və fərdi cəhətləri, mahiyyəti, yeri və rolu dəqiqləşdirilməmiş, ictimai-siyasi, humanitar və təbabət elmlərinin müxtəlif sahələri tərəfindən kompleks tədqiqatlara cəlb edilməmişdir. Bu baxımdan insan və qadın hüquqlarının mahiyyətinin, hüquqi aspektlərinin və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması son dərəcə vacib və aktual mahiyyət kəsb edir. (12, 14)

İnsan-cəmiyyət-dövlət münasibətlərində hüquqi tənzimlənmə, idarəçilik sistemində istisnasız olaraq ən çox ehtiyac duyulan fəaliyyət sahələrindən biri hesab olunur. Hüquq isə cəmiyyətdə qanunauyğun olaraq meydana gələn, sosial baxımdan qarşılıqlı fəaliyyətin elə bir xüsusi formasıdır ki, onun bütün iştirakçıları qarşılıqlı, ötürücü hüquqlara və vəzifələrə sahib olur və insanın tələbatlarını, maraqlarını dövlətin qadağan etmədiyi, yaxud yaratdığı xüsusi orqanların simasında təminat verdiyi və mühafizə etdiyi xüsusi qaydada realizə edilir. Hüquq münasibəti cəmiyyətdə və dövlət həyatında tərəflərin konkret davranışını müəyyənləşdirir və ictimai təcrübəyə tənzimlənmə, qayda elementi daxil etməklə sosial-iqtisadi əsasa və özünəməxsus hüquqi xüsusiyyətlərə malik olur. Bu baxımdan son illər insan-cəmiyyət-dövlət münasibətlərində diqqəti ən çox çəkən məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi məhz insan hüquqlarının və azadlıqlarının tədqiqi, öyrənilməsi, onların etibarlı müdafiəsinin təmin olunması sahəsində səmərəli fəaliyyətin təşkilatı-hüquqi

əsaslarının təkmilləşdirilməsi problemi hesab oluna bilər. Şəxsiyyətin hüquqlarının və azadlıqlarının hüquqi baxımdan qanunvericilikdə əks olunması, həyata keçirilməsi və müdafiəsi demokratik və hüquqi dövlətin ən vacib funksiyalarından biridir. Bu hüquqların mükəmməlliyi və müdafiəsi bəşər tarixində insanlığın ən ideal arzularından biri olmaqla, müasir hüquqi dövlətlər qarşısında da duran mühüm prioritetlərdən hesab edilir. Buna görə də vaxtı ilə siyasi xadimlər, nəzəriyyələr tarixi siniflər mübarizəsi kimi səciyələndirən tədqiqatçılar, bu gün tarixi insan hüquqları və azadlıqları uğrunda mübarizə tarixi kimi xarakterizə etməkdə tamamilə haqlıdırlar. Təsədüfi deyildir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqətləri və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarını qəbul etməyi - azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün təməli olduğunu, insan hüquqlarına laqeydliyin və həqarətin bəşəriyyətin vicdanını hiddətləndirən vəhşi əməllərə gətirib çıxardığını və insanların söz və əqidə azadlığına mane olacağı qorxusu və ehtiyaclardan azad olacaq bir dünyanın yaradılmasının insanların ən ali arzusu kimi bəyan etdiyini, insanın müstəbidliyə və zülmkarlığa qarşı sonuncu vasitə kimi əl atmağa məcbur qalmasını təmin etmək məqsədi ilə insan hüquqlarının qanun hökmüylə qorunmasının zəruri olacağını, insanın əsas hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə və dəyərlərinə, kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə olan inamlarını təsdiq etdikləri və daha çox azadlıq şəraitində sosial tərəqqiyə və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərmək, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət etmək niyyətini alqışlayaraq “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”ni – insan hüquq və azadlıqlarının zəngin və mükəmməl formada ifadə edən beynəlxalq əhəmiyyətli Bəyannaməni elan etdi. Bu Bəyannamənin preambula hissəsində, insan hüquqlarına və azadlıqlarına dair yaranmış tarixi zərurətin beynəlxalq zəminləri, məqsədləri və vəzifələri mükəmməl formada öz ifadəsini tapmış və əsaslandırılmışdır (9, 51-58).

Tədqiqatlar göstərir ki, qadın və kişi – “insan” adlanan varlığın iki tərəfini, iki fərdi cinsi ehtiva etsə də, zahiri və daxili baxımdan müəyyən ox-

şarlıq elementləri mövcud olsa da, mahiyyət etibarlı ilə onlar heç də eyni deyillər. İnsan olaraq qadın və kişi, daxili və xarici bədən quruluşlarına, bioloji və fizioloji xüsusiyyətlərinə, cinsi fəaliyyətlərinə, vərdislərinə, temperamentlərinə, sinir sistemə, əqli və zehni qabiliyyətlərinə, yaddaşlarına, sosial və psixoloji davranışlarına, hadisə və proseslərə yanaşmalarına, cəmiyyətdəki və məişətdəki fərqli rollarına və digər çoxsaylı xüsusiyyətlərinə görə biri-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Nəsil artırmaq üçün kişi cinsinə mənsub olan orqanlardan fərqli olaraq, ana təbiət qadının nəsil artırmaq üçün vacib olan orqanlarını möhkəm sümük müdafiə sistemi ilə etibarlı şəkildə, hər hansı xarici təsirlərdən və zədələrdən qoruyan bir sahədə, qarın boşluğunda yerləşdirmişdir. Bu anaya olan ilahi məhəbbətin əsl təəcəssümü kimi də qiymətləndirilə bilər. Dünyaya uşaq gətirmək üçün vacib olan əlaqə zamanı kişi toxumlarının sayı bir milyon ədədi keçdiyi halda, qadın orqanizmi bütün həyatı boyu cəmi dörd yüz ədəd yumurta hüseyrəsi hasil edir. Qadın yumurta hüseyrəsi olduqca mürəkkəb quruluşa malik olmaqla, nəsillərərsi irsiyyət xüsusiyyətlərinin ötürülməsində əsas daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirir. Qadın yumurtasının yaranması və inkişafı da kifayət qədər mürəkkəb olmaqla, yalnız insan orqanizminin normal temperatur şəraitində - 36,6 dərəcədə yetişir. İnsan genomundakı 23 cüt xromosomdan 22-nin insanın cinsiyyətinə heç bir dəxli yoxdur. Yalnız 23-cü xromosomun - qadındakı “XX”, kişidəki “XY” xromosomlarının cinsiyyətlə bilavasitə əlaqəsi vardır. Kişi Y – xromosomu, qadın X-xromosomuna nisbətən olduqca az informasiya daşıyıcısıdır. Kişi toxumu yalnız eyni şansa “Y” və “X” daşıyıcısı olmaq imkanına malikdir. Əgər mayalanma zamanı yumurta hüseyrəsinə Y xromosomu keçərsə dölün cinsinin oğlan, X xromosomu keçərsə isə qız olacağı müddəası elmi cəhətdən tam təsdiq edilmişdir. Oğlanlarda Y xromosomunun genealogiyasını genetik analizlə yoxlamaq mümkün olduğu halda, qızlarda X xromosomlarının hansının atasından, hansının anadan alındığını yoxlamaq və müəyyən etmək çətindir. (13, 111-113; 14, 46-47; 15, 33-34; 16, 10-21, 17, 121-125;)

Ümumiyyətlə, qadın və kişi cinsi bioloji, fizioloji, psixioloji, genetik, sosial və bir çox digər xüsusiyyətlərinə görə fərqli mahiyyət daşıyırlar, hətta onlar vahid “insan” adı altında təmsil olunsalar da və ya ilk baxışda oxşar görünsələr də təhlillər göstərir ki, hər iki cins biri-birindən birmənalı şəkildə fərqlidirlər. Bunların hər birinə - qadına və kişiye indiyə qədər müstəqil anlayışlar verilməsi ənənəsi hələlik ki, elmə məlum deyildir və onların fərqiindən danışarkən bir qayda olaraq tədqiqatlarda çox vaxt cinsi fərqə həmişə üstünlük verilmişdir. Lakin elə ən qədim hüquq abidələri hesab edilən dini kitablarda - Zəburda, Tövratda, İncildə, Quranda qadına və kişiye fərqli münasibət az və ya çox dərəcədə əks etdirilmişdir. İncildə və dünyanın ən qədim eposu sayılan “Bilqamış” dastanında kişinin və qadının ayrı - ayrı cins olaraq Allah tərəfindən yaradıldığı, xəlq edildiyi göstərilmişdir. Orada qeyd edilmişdir ki, Adəm və Həvva ilk insanlar olaraq yaradıldıqdan sonra, onlar arasında mehr yarandı, ünsiyyətə girərək ər-arvad kimi yaşamağa başladılar. Bu da kişi - qadın münasibətlərinin başlanğıcı, məbədi hesab oluna bilər. Qədim Şumer əfsanələrinə görə Göy (An) və Yer (Ki) arasında yaranmış münasibətlərdən Engül və Enki tanrıları doğuldu və bununla da insan nəslə yaranıb inkişaf etməyə başladı. Sonralar qadağan edilmiş meyvələrə tamah gösərən Enki tanrısı günah əməlinə görə cənnətdən qovuldu. Rəvayətə görə onun bədəninə səkkiz hissəsindən, səkkiz şəfaverici vasitə, qabırğa hissəsindən isə Minti ilahəsi - həyat yoldaşı kimi yaradıldı. Bu da onu göstərir ki, kişinin qadının qabırğasından yaradılması müddəası bir ideya kimi hələ qədim şumer rəvayətlərində belə öz əksini tapmışdır. İncildə isə bundan fərqli olaraq, qadının kişinin qabırğasından yaradılması müddəası irəli sürülmüşdür. İncildə insanın iki cinsi özündə birləşdirən varlıq kimi yaradıldığı müddəası öz əksini tapmış, kişi bütün yaranışın “tac”ı kimi təqdim edilmiş və qadının onun qabırğasından yaradıldığı göstərilmişdir. İnsan adlanan bu varlıqların - qadının və kişinin fərqli yaranışı, onların heç də biri-birinin eyni olması demək deyil, fərqli və müəyyən mənada əksikliklərin vəhdəti kimi vahid bir adda, “insan” kimi ya-

radılması və təşəkkül tapması da müəyyən bir məntiqə, qanunauyğunluğa söykənmişdir. Belə ki, antik fəlsəfədə göstəriləyi kimi, dünyada hər şeyin ikili mahiyyəti olduğu kimi, qadın və kişi də fərqli mahiyyət daşıyırlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, tarixən yalnız biri-birinə zidd olan qüvvələrin yeni həyatın başlanğıcı və inkişafı üçün əsas ola bilməsi müddəası elmdə aranan mahiyyət daşımışdır. Çünki qadın və kişi fərqliliyi olmadan bu gün insan nəslinin inkişafının mümkünsüz olması müddəası artıq elm tərəfindən birmənalı şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Bu mənada dünyanın - insanlığın davamı və inkişafı, sonradan birmənalı şəkildə öz təsdiqini tapmış məntiqi mühakimələrə əsaslandığı heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, həyatın dialektik inkişafının məğzində məhz əksliklərin vəhdətinin və mübarizəsinin dayandığı, əslində bununla bir daha etiraf edilir. Bu gün müasir elmin inkişafı tam təsdiq edir ki, mayalanmış insan rüşeyminin ilkin mərhələsində faktiki olaraq cins olmur. Əslində o, cinsiz olaraq, ümumi bir insan rüşeymi kimi özünü göstərir və bu rüşeym beş həftədən sonra öz cinsi əlamətlərini, özününün ilkin elementlərini formalaşdırmağa başlayır. Doqquz həftəlik döln cəmi 2 qram çəkisi, 3 sm uzunluğu olmasına baxmayaraq, mikroskop altında gələcək kişinin və ya qadının ilkin əlamətlərini müşahidə etmək mümkündür. Artıq hamiləliyin dördüncü ayından sonra döln cinsiyyətini - qız və ya oğlan olacağını həkimlər müəyyən edə bilirlər. Hətta bu gün elmi fəaliyyət nəticəsində sübuta yetirilmişdir ki, ana bətnində olan rüşeymin inkişafının ilkin mərhələsində döln gələcəkdə qız və ya oğlan olacağına stimül vermək, istiqamətləndirmək, təsir göstərmək, tənzimləmək, necə deyərlər idarə etmək artıq reallığa çevrilmişdir. Qız doğularkən oğlana nisbətən 25 qram yüngül olur. Bu fərq sonralar da yaş nisbətinə görə davam edir. Yetkin qadının ürəyi kişinin ürəyi ilə müqayisə də həcmcə kiçik olur. Qan dövrənə miqdarca azlıq təşkil edir, nəfəs sisteminin imkanları geri qalır. Qadın orqanizminin bütün funksional sistemi, xolestrin mübadiləsi istisna olmaqla, öz zəifliyi ilə seçilir. Buna görə də kişinin qan damarlarında xolestrin daha çox yığılıb qalır və nəticədə qadınlara nisbətən

kişilərdə ürək-damar xəstəlikləri əhəmiyyətli dərəcədə çox olur. Kişilərdə sümüklərin ölçüləri və əzələ kütləsi çox olduğuna görə o, fiziki cəhətdən daha güclü olur. Qeyd edilməsi zəruridir ki, 10 yaşadək olan qızların qol qüvvəsi eyni yaşlı oğlanlara nisbətən artıq olmasına baxmayaraq, sonralar bu fərq oğlanların xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə artır və dəyişir. Statistik təhlillər göstərir ki, bütün dünya ölkələrində qadınların orta yaş ömrü kişilərə nisbətən daha çox olur. Bu da kişilərin payına düşən fiziki işin ağırlığı, spirtli içkilər, tütün qəbulu, zərərli vərdişlərin təsiri və digər bu kimi mənfi amillərlə sıx bağlıdır.

Təhlillər göstərir ki, kişinin və qadının əqli qabiliyyətlərində, başda və beyində belə aşkar fərqli cəhətlər vardır. Qadınların intuisiya imkanları geniş olur və onlar kifayət qədər emosionallıqları ilə seçilir. Qadınlar həyat münasibətlərində və əlaqələrində özləri üçün mənəvi qida almaq imkanına üstünlük verdikləri halda, kişilər maddi tərəfə daha çox diqqət yetirirlər. Onlar öz istedadlarını poeziyada və təsviri incəsənətdə reallaşdırdıqları halda, bəstəkarlıq istedadı zəif inkişaf edir, özlərinə məlum olan həqiqətləri üzə vurmağı, ailələrinin və ya münasibətlərinin korlanacağı, dağılacağı qorxusu ilə gizlətməyə meyilli olur, məkrilik, hiyləgərlik bacarığı ilə fərqlənirlər. Kişiləri pis xəbərlər, peşə uğursuzluqları, maddi çətinliklər, qadınları isə tənhalıq, ailə narazılıqları, uşaqlarla bağlı problemlər daha çox narahat edir. Qadınları sevgidə məhəbbət, nəzakət, diqqət və hörmət maraqlandırarsa, kişiləri öz vaxtlarını zövqlə keçirmək, şəhvət hissi və şöhrətpərəstlik xüsusiyyətləri daha çox cəlb edir. (18, 74)

İslam dininə görə Allah dünyanı əvvəl yaratmış, sonra isə insanı xəلق etmişdir. Bu mənada Qurani-Kərimin “əl-Hicr” surəsinin 26-cı ayəsində deyilir: “Biz insanı quru - (toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran) və qoxumuş (və ya torpaqdan dəyişib başqa şəkllə düşmüş) qara palçıqdan yaratdıq!”

“...(ya Peyğəmbər!) xatırla ki, o zaman sən Rəbbin mələklərə belə demişdir: “Mən palçıqdan bir insan (Adəmi) yaradacağam, onu tamamlayıb (insan şəklinə salıb) Öz ruhumdan (Özümün yaratdığım ruhdan) üfürən kimi ona səcdə edin” (19, əl-Hicr surəsi)

Dini kitablarda qadın kimi təqdim edilən Həvva hər şeyi bilməyə, öyrənməyə can atan varlıq kimi təsvir edilir ki, bu da qadın xislətini, onun istənilən hadisələrə və proseslərə daxilən marağını, öyrənmək və bilmək həvəsini xarakterizə edən və fərqləndirən tipik səciyyəvi keyfiyyətlərdən hesab oluna bilər. Kişi kimi təqdim edilən Adəm isə əksinə, sadələhv, çox passiv və primitiv formada – “gil-palçıq parçası” kimi təqdim edilir. Elə bunun nəticəsidir ki, ilahi qaydaları pozaraq Həvva qadağan olunmuş meyvəni dadıb yeməklə, dəyişir, Adəmi də yoldan çıxarmaqla qoyulmuş qadağaları pozur. Həvvanı çılpaq və cazibədar bir xanım kimi görən Adəm sevib-sevilmək eşqi ilə yanır, alovlanır. Nəticədə Allahın qoyduğu qaydalara əməl etməyən Həvvanın özbaşına hərəkətləri, onun bir növ şeytanın felinə uyaraq yoldan çıxması, qadın nəslinə nifrət yaradır və zaman-zaman Həvvanın irsi davamçıları olan qadınların lənətlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə bu rəvayət ilkin dövrdə qadının kişi üzərində mövqe üstünlüyünü göstərir və cəmiyyətin inkişaf tarixində qadın, “kişini yoldan çıxaran”, “qoyulmuş qaydalara əməl etməyən” varlıq təəssüratı yaradır. Buna görə də xristianlıqda qadınların hüququ həmişə məhdudlaşdırılmış və bəzən onlara şeytan münasibəti, nifrəti təlqin edilmişdir. Avropada qadınların “murdar olmaları”, onların İncilə toxunmasının qadağan edilməsi də buradan qaynaqlanır. Hələ XVIII əsrdə Fransada “Qadın insandır, yoxsa Şeytan?” mövzusunda konfransın keçirilməsi buna misal ola bilər. Elə buna görə də, XIX əsrin sonlarına qədər xristian aləmində qadınlara intensiv olaraq mənfi münasibət göstərilmiş, ona murdar varlıq kimi İncilə əl uzatmaq belə yasaq edilmişdir.

Tarixi məxəzlər və arxeoloji qazıntılar bəşəriyyətin ilkin dövründə ibtidai formada da olsa, ailənin idarə olunmasında, ərzaq təminatında, ocağın qorunmasında, nəslin artırılmasında, uşaqların böyüdülməsində hakim mövqenin anaya – mədərşaha məxsus olduğunu sübuta yetirir. Belə ki, İsveç alimi İohan Bahofen 1861-ci ildə “Ana hüququ nəzəriyyəsi” adlı əsərində arxeoloji qazıntıların və aparılan elmi tədqiqatların nəticəsində hələ patriarxal, yəni ata hökmranlığı dövründən əvvəl ana hökmranlığının, yəni mədərşahlı-

ğın mövcud olduğunu sübuta yetirmişdir. Oxsar mövqe alman alimi Fridrix Engelsin “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” əsərində də öz təsdiqini tapmışdır. Bir çox arxeoloqlar da dünyanın müxtəlif ölkələrində apardıqları qazıntılar zamanı ana hökmrənliyinin tarixən mövcud olması nəticəsinə gəlmişlər. Sonralar təbiətin və cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış əmək bölgüsünün təşəkkülü, qəbilələrarası ziddiyyətlərin və münaqişələrin, amansız təbiətlə mübarizənin kəskinləşməsi, fiziki gücün üstünlüyü hesabına əldə edilən uğur, qələbə, maddi nemətlər uğrunda mübarizə tarixi, cəmiyyətdə kişilərin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsinə stimül vermiş və sanki qadının rolu arxa cəbhəyə, ikinci sıraya keçmişdir. Bununla belə, qədim dinlərdə və rəvayətlərdə qadının rolu bir ana kimi çox vaxt müqəddəsləşdirilmiş, qədim şumerlər qadını- ananı hər şeydən - vardan, dövlətdən, övladdan belə üstün tutmuşlar. Həyatda hər şey qazanmaq, əldə etmək olar, ancaq ananı yox. Buna görə də ana müqəddəs hesab olunmuş, analıq ləyaqəti, analıq haqqı hər bir övlad üçün, hansı cinsə mənsub olmasından asılı olmayaraq əzəli və əbədi olmuşdur.

Qədim yunanlarda Fidiy, Poliket və Kresilay kimi heykəltəraşların Artemida məbədinin sütunları üzərində yaratdıqları gözəl, cazibəli qadının sağ döşü (süd vəzisi) kəsilmiş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Bu da onunla əlaqədar idi ki, antik dövrdə qız uşaqlarının sağ süd vəzisi yandırılaraq kəsilirdi ki, amansız döyüşlər zamanı oxun yayını çəkərkən döşləri ona mane olmasın. Bəlkə bu fakt cəmiyyətin bütün ağırlığını öz üzərində daşımaq missiyasının aparıcı qüvvəsi kimi ananın - mədərşahın bir varlıq olaraq, qadın təkamülünün ibrətamiz nümunəsi, olmaqla onun keşməkeşli taleyi haqqında məlumat verir.

Ümumiyyətlə qadının və kişinin genetik, bioloji, fizioloji xüsusiyyətləri, davranış və düşüncə tərzləri, intellektuallıq əmsalları, əqli kamillik səviyyəsi, sosial təyinatı əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Qadın məntiqi, kişi məntiqindən kəskin surətdə seçilir. Öz fəaliyyətində qadın həmişə nə istədiyini bilir. Qadın düşüncəsinə görə əgər məqsədə çatmaq qarşıya qoyulmuşdursa, o zaman

məqsədə çatmaq yolları ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün feminizim ictimai hərəkəti qadınların cəmiyyətdə rolu, hüquqları və vəzifələri ilə məşğul olan bir fəlsəfi təlim, hərəkət kimi müəyyən uğurlara nail olsa da, müxtəlif mənfi təzahürlərində meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. İnsanlar cinsi həyatın təbii gedisinə ən müxtəlif üsullarla və vasitələrlə müdaxilə etmək imkanlarına sahib olmuşlar. Qadınlar hamiləliyin qarşısını müxtəlif üsullarla almağa çalışır, rüseymin hansı cinsə mənsub olmasını bildikdən sonra müəyyən istiqamətlər seçir, ona daha çox sərf edən oğlanı və ya qızı seçim edərək saxlamaq imkanı və ya əksinə, məhv etmək imkanı əldə edir. Qadın orqanizmi heç nəyə baxmadan hormon ifraz etmək keyfiyyətini saxlayır və o bu fəaliyyətini müəyyən yaşa qədər davam etdirir. Belə əməliyyatların və müdaxilələrin nəticəsində cinsi əlaqənin intensivliyinə baxmayaraq, hamiləlik baş vermir və populyasiyada gender disbalansı yaranır. Seksual aktiv qadınların sayı çoxalır, onların cinsi cüt tapmaq şansı azalır. Qadın aqressivləşir və bu aqressivlik kişiyyə yönəlir. Bu zaman qadının cinsi instinkti nə baş verdiyini “anlamır”, nəticədə cinsi meyil öz cinsindən olan fərdlərə doğru yönəldilir və beləliklə, lesbiyanlıq kimi xoşagəlməz təzahürlər yaranır. Cinsi cəhətdən fəal qadınların çox olması kişilərdə cinsi toxluğun yaranmasına gətirib çıxarır, onlar passivləşir və oyanma vəziyyətinə gəlmək üçün müxtəlif dərman vasitələrindən, preparatlardan istifadə etmək zorunda qalır. Bu zaman qadın aqressivliyinin yaratdığı qorxu hissi kişiyyə öz zəifləmiş cinsi meylini başqa səmtə yönəltməyə təhrik edir. Bütün bunların nəticəsində də qadınlar və kişilər arasında müxtəlif cinsi pozğunluqlar və anomal hadisələr baş verir. Yaxud uşaq doğumunu tənzim etmək üçün qadınlar müxtəlif vasitələrdən istifadə edir, doğuşun qarşısını alır, uşaqların sayını və cinsini tənzim edir və bəzən də genetik cəhətdən qüsurlu doğulan zəif fərdlər nəsil törətmədən tələf olurlar. Öz körpəsini itirən ana ruhi sarsıntılar keçirir və bu sarsıntıının təsiri altında yenidən uşaq doğmağa həvəs qalmır. Dünyaya qüsurlu gələn körpələrin yaşamaq imkanları müasir tibbi texnologiyalardan istifadə etməklə genişlə-

nir və qüsurlu doğulan uşaqların sayı çoxalmağa başlayır. Bu gün seksual pozğunluqlar kontekstində və qüsurlu yanaşmalar nəticəsində təəssüf ki, homoseksualizm yanlış olaraq orqanizmin xüsusiyyəti kimi təqdim edilir. Son illər feministlər kişinin və qadının xarici görünən fərqlərinin aradan qaldırılmasını vacib hesab edir və bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Bəzi kişilər özlərini “üçüncü cins”in nümayəndələri kimi aparmağa xüsusi meyl göstərirlər. Uniseks geyim qaydasının və geyim paltarlarının təbliğinə geniş yer ayrılır. Homoseksualizmdən başqa uniseksin ən pozğun təzahür formalarından biri kimi özünü göstərən karnaval mədəniyyəti mahiyyət etibarlı ilə transvestizm fenomeninin artmasına səbəb olur. Bu fenomenin əsas mahiyyəti fiziki cinsin xarici əlamətlərini minimum səviyyədə aşağı salmaqla qadın və kişi arasındakı fərqi aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişdir. Bu günkü meyillər və reallıqlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dünyamız feminizasiyalaşmaqdadır. Bu baxımdan Məhəmməd peyğəmbərin - “özünü qadına oxşadan kişini və özünü kişiyə oxşadan qadını lənətləməsi” tamamilə haqlı hesab edilməlidir. Xristianlıqdan fərqli olaraq islam qadın və kişinin Allah qarşısında bərabər olduğunu və bərabər hüquqlu yaradıldığını təsbit edir. “Mömin olub yaxşı işlər görən – Allaha itaət edən kişi və qadına (dünyada və axirətdə) xoş həyat nəsim edəcək və etdikləri ən yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcək” kimi müddəalar islamın son dərəcə mütərəqqiliyini və müasirliyini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, qız cinsinə mənsub olaraq doğulmuş körpələrini ən amansız üsullarla qətlə yetirən ərəb dünyasında Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s) tanrıdan daxil olan müqəddəs kəlamların təsiri altında birdən-birə kəskin surətdə dəyişməsi islam dininin dünyəvi və fəlsəfi mahiyyətini və əhəmiyyətini dərindən başa düşmək üçün olduqca ibrətamizdir. Məhz İslam dini qadına və anaya ən yüksək dəyər və hörmət təcəssüm etdirərək, “cənnətin anaların ayağı altında olması” kimi böyük bir qiymət vermiş, ana, qadın, qız ictimai mühitdə və ailədə verilən yüksək dəyəri ilə seçilmişdir.

Aparılan təhlillər qadın və kişi münasibətlərini ən müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq və təhlili təsdiq

edir ki, onlar fərqli bioloji varlıq olmaqla yanaşı cəmiyyətdə və ictimai siyasi proseslərdə fərqli mövqeləri ilə seçilirlər. Qadının cəmiyyətdəki rolu haqqında danışarkən xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu gün bəşəriyyət insan cinsinin mövcudluğunda, artmasında, təşəkkülündə və təkamülündə qadına - anaya minnətdar olmalıdır. Qadın anadır, bacıdır, həyat yoldaşdır, cəmiyyətin üzvüdür, maddi nemətlərin istehsalçısıdır, odun və ocağın keşikçisidir. Qadın – ana, kişilərdən fərqli olaraq dünyaya insan – övlad, nəsil gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Ailənin qorunub saxlanması, dünyaya uşaq gətirilməsi, ona süd verilməsi, böyüdülməsi, inkişaf etdirilməsi, tərbiyə olunması, insan cinsinin bioloji fərqliliyinin qorunub saxlanması məhz ananın, qadının adı ilə bağlıdır.

Təbiətdə və cəmiyyətdə qadın cinsinə mənsub olan fərdin öz bətnində uşaq yetişdirməsi, dünyaya gətirməsi, doğması, ona döşlərindən süd verib bioloji inkişafın təmin etməsi, bir ana kimi nəvəziş və qayğı göstərməsi, tərbiyə edib yetişdirməsi, gələcək həyata hazırlaması və sair bu kimi maddi, mənəvi, bioloji və əxlaqi xüsusiyyətlərin məcmusu özündə analıq və ya ana olmaq keyfiyyətlərini ehtiva edir. Normal vəziyyətlərdə bu xüsusiyyətlərin və fəaliyyətin kişidə və ya kişi cinsli şəxsə olması mümkünsüzdür.

Tarixi proseslər və reallıqlar qadının rolunu təəssüf ki, tarixi keçmişlərdə zaman-zaman azaltmış, qadınlar ən müxtəlif mənələrdə təqib olunmuş, sıxıntılara məruz qalmış və cəmiyyətin sonrakı inkişafında həyat onları öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa vadar etmişdir. Bu proses əsrlərlə ən müxtəlif coğrafi ərazilərdə, regionlarda, ölkələrdə, ictimai-siyasi quruluşlarda az və ya çox dərəcədə təkamül yolu keçmiş, cinslər arasında günü bu gündə bərabərlik idealdə vəziyyəti təmin olmamışdır. Buna görə də bu gün qadın hüquqlarının müstəqil fenomen kimi tədqiqi son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Hüququn subyektivi kimi qadın hüquqlarının kompleks tədqiqi, hər şeydən öncə ən müxtəlif elm sahələr – biologiya, fiziologiya, genetika, antropologiya, psixologiya, təbabətin müxtəlif sahələri, fəlsəfə, hüquq, ictimai-siyasi elmlərin ən müxtəlif sahələri tərəfindən zaman-zaman əldə edilmiş elmi kəşflərə, tə-

limlərə, nəzəriyyələrə, baxışlara əsaslanaraq insana – o cümlədən kişiyyə və qadına müstəqil olaraq bir subyekt kimi, bioloji, sosial varlıq kimi konkret anlayış verilməsindən başlanmalıdır. Bu fenomenə indiyə kimi mükəmməl anlayış, definisiya verilməmişdir. Heç şübhəsiz, bu da insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən qadınla bağlı olan ən müxtəlif problemlərin, o cümlədən qadın hüquqlarının tədqiqində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Buna görə də, bizim fikrimizcə, müxtəlif elm sahələrinin apardığı tədqiqatlar, araşdırmalar, təhlillər və əldə olunmuş məlumatlar məcmuu şəklində yekunlaşdırılaraq “insan”a bir varlıq kimi, onun biri-birindən fərqli cinsləri olmaq etibarını ilə “kişi”yə və “qadın”a ayrı-ayrılıqda müstəqil olaraq aşağıdakı anlayışların verilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilməlidir:

Beləliklə, yer üzündəki canlıların ən yüksək və ali təbəqəsi, tarixi prosesin, maddi və mənəvi mədəniyyətin yaradıcısı və inkişafının subyekt, həyatın digər formaları ilə genetik cəhətdən bağlı olan, əmək alətləri və maddi nemətlər istehsal etmək qabiliyyətinə, aydın nitqə, təfəkkürə, şüura, zəkaya, cəmiyyətdə ictimai-siyasi rola malik olan, fəal hərəkətlər edən, həyatın gözəlliklərindən, təbiətin ecazkarlıqlarından zövq almağı bacaran, bioloji, fizioloji, morfoloji, genetik, anatomik əlamətlərin məcmusunu özündə birləşdirən, öz nəslini artırmaq kimi bioloji funksiyaları yerinə yetirməyə qadir olan, biososial və intellektual varlıq - insan cinsi hesab olunur. İnsan kişi - erkək, və qadın - dişi kimi iki bioloji cinsdə təmsil olunur.

Təbiətdə, ailədə və cəmiyyətdə kişi kimi sosial rolu, anatomik, genetik, fizioloji, morfoloji, emosional, psixi və fiziki xüsusiyyətləri, cinsiyyət vəzilərinin erkək histoloji quruluşu, kişi cinsinə mənsub olan hormonlar ifrazetmə qabiliyyəti, cinsi və hormonal xromosomları, tənəsül orqanları, qadının dünyaya uşaq gətirmək sahəsindəki fəaliyyətində aktiv erkək rolu olan, habelə kişi kimi səciyyəlandırilə bilən çoxsaylı digər xüsusiyyətlərin məcmusunu özündə ehtiva edən bioloji insan cinsi, kişi hesab edilir və bu kişi cinsinin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Təbiətdə, ailədə və cəmiyyətdə qadın kimi sosial rolu, anatomik, genetik, fizioloji, morfoloji, emosional, psixi, fiziki xüsusiyyətləri, cinsiyyət vəzilərinin dişi histoloji quruluşu, qadın cinsinə mənsub olan hormonlar ifrazetmə qabiliyyəti, cinsi və hormonal xromosomları, tənəsül orqanları, dünyaya uşaq gətirmək, ona süd vermək, analığın digər başqa keyfiyyətlərini özündə əks etdirən və ana kimi səciyyəlandırilə bilən kompleks xüsusiyyətlərin məcmusunu özündə ehtiva edən bioloji insan cinsi isə qadın hesab olunur. Buna görə də fərdi mahiyyət daşıyan qadın cinsi və qadına mənsub olub hüquqların və azadlıqların beynəlxalq standartlarının müəyyən edilməsi və dövlətdaxili hüquq sistemində təsbit olunması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq hüququn ən mühüm prinsiplərindən biri dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət etməsi prinsipi təşkil edir. Qadın hüquqlarının kişi hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, eyniləşdirilməsi, yaxud qadın hüquqlarının genişləndirilməsi uğrunda hərəkət, cinslərin bərabərliyinin təmin olunması sahəsində ictimai-siyasi təlimlər – feminizm və gender siyasəti bir çox ictimai-siyasi xadimləri öz ətrafında birləşdirsə də, apardığımız və yuxarıda şərh etdiyimiz müddəalar qadın və kişi bərabərliyinin bioloji, fizioloji, hüquqi, sosial və digər baxımdan bərabərliyinin mümkünsüz olduğunu tam təsdiq edir. Qadın və kişinin təbiət tərəfindən bəxş edilmiş bioloji, fizioloji, sosial, genetik, psixoloji və digər çoxsaylı cəhətlərindəki kəskin fərq feminizm və gender təlimlərinin illuziya olduğunu sübuta yetirir. Buna baxmayaraq, ailədə, cəmiyyətdə, dövlət həyatında qadının müstəsna rolu, dünyaya uşaq gətirmək kimi müstəsna yaradıcılıq fəaliyyəti, insan nəslinin inkişafında, maddi nemətlər istehsalında onun rolu qadın hüquqlarının aparıcı mahiyyətini təsdiq edir. Bu baxımdan qadın hüquqları, bütün mənalarda genişləndirilməli, cəmiyyətdə qadın, həm də ana olmaq etibarını ilə onun əvəzsiz və misilsiz xidmətləri azad və intihəsiz olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İnsan hüquqları, Bakı, 2005, s.148-151
2. İnsan hüquqları, Bakı, “Şirvanəşr”, 2005 (tərcümə: E.A.Likaşevanın rəhbərliyi ilə hazırlanmış dərslərin tərcüməsi);
3. İnsan hüquqları: bəşər rifahının təməli, Bakı, “İnam” Plüralizm Mərkəzi, 2001
4. Əliyev Q. Azərbaycan qanunvericiliyi insan hüquqları haqqında, Bakı, 2000;
5. Mehdiyev Fərhad, Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları, Bakı, 2013
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2010, “Hüquq” ədəbiyyatı
7. Ümumi hüquqi və dövlət nəzəriyyəsi, Bakı, 2006
8. Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq, Bakı, 2000
9. Beynəlxalq sənədlər toplusu, Bakı, 2005, I cild
10. Əsgərov Ə. Beynəlxalq hüquq, Bakı, 1979
11. Həsənzadə S. “Heydər Əliyevin Azərbaycan qanunvericiliyində qadın hüquqlarının təsbit olunması sahəsində rolu”, Ulu öndər Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş Konfransın materialları, Bakı, may 2013
12. Zahidov B. İntihar, Bakı, 2012
13. Кайданов Л.З. Генетика популяций. Москва, Изд-во «Высшая школа», 1996;
14. Сингер М., Берг П. Гены и геномы: В 2 т., Москва, Мир, 1998, т.1,2;
15. Льюин Б. Гены: Пер. с англ. – Москва, Мир;
16. Малахов Г. Женские тайны, мужские проблемы, Москва, 2002;
17. Айала Ф., Кайгер Дж. Современная генетика: В 3 т. М.: Мир, 1987-1988, т.1-3
18. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.Psixologiya, Bakı, 2000
19. Qurani Kərim, (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, “Qismət”, 2006

Саида Гасанзаде**Сущность человеческого и женского права**

После восстановления государственной независимости в стране были внедрены в жизнь комплексные мероприятия в области свободы и прав человека, имплементация международных правовых норм в национальные правовые нормы. Референдуму была принята Конституция Азербайджанской Республики, права и свобода человека были закреплены в нормативно-правовых актах. Преобразование внутри государственной правовой системы и формирования защитных механизмов продолжается по сей день. Видятся запланированная работа по внедрению в национальные правовые нормы в соответствии с международными нормами прав и свободы женщин. В работе ссылаясь на международные нормативно-правовые акты дана характеристика женским правам и комментируются его характерные свойства. До сих пор эта проблема не нашла своего решения и остается не достаточно изученным. Именно поэтому в статье были указаны ключевые элементы этого законопроектного и были предоставлены экспертам во время разработки проекта. В статье были разъяснены актуальные проблемы пол правам женщин и предложено решение этой проблемы. Можно с уверенностью сказать что работа является вкладом в научно-практическую разработку этой проблемы.

Saida Hasanzada**Summary of human and women rights**

Systematical and system measures carried out in our country assume exception importance in the direction of raising of the efficiency of defence of Human Rights and freedoms. Investigation of the typical features of the woman rights is quite urgent from this point of view. Therefore investigating of different peculiarities of the woman and man point of genetic, biological, physiological and legal view and determining of the woman rights system has importance today. In the article have been given the new conception to the woman use of new scientific methods and methodology. It have been shown that the biological man is woman what has the social role, anatomical, genetic, physiological, morphological, emotional, psychical, physical features, the female histology system of the sex glands, the ability of secreting hormones belonging to woman sex, the sexual and harmonic chromosomes, the qualities bring child, to give milk to child and other qualities what characterize the woman as mother. Therefore determining of the international standards of the woman rights and freedoms and reflecting their in the national right system have exceptional importance. In the article have been investigated typical features of the woman and have been applied approaches newlyly concerning to complex features of the woman.

UOT kod-32

Ülkər İMAMƏLİYEVƏ,

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun Politologiya və sosiologiya
kafedrasının baş müəllimi
imameliyeva_ulker@mail.ru

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HÜQUQİ DÖVLƏTİN ROLU

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, sosial orqanizm, təsisatlar kompleksi, demokratiya, transformasiya

Key words: civil society, legal state, social organism, complex of institutions, democracy, transformation

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, социальный организм, комплекс институтов, демократия, трансформация

Siyasi sistemin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri onun vətəndaş cəmiyyəti ilə nisbətidir. Siyasi və sosial sahələrin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənərkən “vətəndaş cəmiyyəti” kateqoriyasından istifadə edilir. “Vətəndaş cəmiyyəti” dedikdə cəmiyyətin tipi, onun sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi təbiəti, inkişaf və yetkinlik səviyyəsi nəzərdə tutulur. O həm müəyyən təsisatlar kompleksi, həm də ictimai münasibətlər sistemidir. Vətəndaş cəmiyyəti sosial orqanizmin tərkib hissəsi olub demokratiyanın başlıca şərti və onun əsas göstəricisidir. Hələ qədim zamanlardan insanlar azad olmaq və ədalətli dövlət yaratmaq arzusunda olmuşlar.

Uzun müddət “vətəndaş cəmiyyəti” və “dövlət” anlayışları eyniləşdirilmiş, onlar arasındakı fərq digər anlayışların köməyi ilə izah edilmişdir. Yunan cəmiyyətində vətəndaşlıq, idarəçilik forması, dövlət idarəçiliyinin xüsusiyyətləri “politika” adlandırılmışdır. İlk dəfə Aristotel (e.ə. 384-322) “Politika” əsərində vətəndaş cəmiyyətindən bəhs etmiş və onu xüsusi mülkiyyətlə əlaqələndirmişdir. Aristotel yazırdı: “vətəndaşların iqtisadi,

social və siyasi həyatı onların polisə tabe olmasından asılıdır”.

T.Hobbs (1588-1679) ilk dəfə “Leviafan, yaxud kilsə və vətəndaş dövlətinin materiyası, forması və hakimiyyəti” əsərində (1651) “vətəndaş cəmiyyəti” terminindən istifadə etmişdir. O, vətəndaş cəmiyyəti haqqında yeni konsepsiya irəli sürmüş və vətəndaş cəmiyyəti ilə dövləti eyniləşdirmişdir. Belə yanaşma yeni dövrə qədər davam etmişdir.

XVII əsrin ikinci yarısından etibarən sosial və siyasi sahələr arasında sərhədlər yaranmış, “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışları müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində “vətəndaş cəmiyyəti” ideyasına maraq mövcud qayda-qanunların böhran və köhnə ideyaların iflası ilə bağlı idi. Tədricən “vətəndaş cəmiyyəti” ideyası Qərbdə siyasi fikrə və azadlıq hərəkatına stimül vermişdir.

Ş.Monteskye (1689-1756) “Qanunların ruhu haqqında” əsərində (1748) vətəndaş cəmiyyətini insanın təbii halı, ailə və qəhrəmanlıq dövründən sonrakı dördüncü pilləsi hesab etmişdir. Ona görə, hər bir dövlətdə üç hakimiyyət növü vardır.

XVIII əsrin filosofları Qrotsi və Lokk ilk dəfə “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışını dövlətdən fərqləndirmişlər. C.Lokk, A.Ferqüson, J.J.Russo və başqaları vətəndaş cəmiyyətinə siyasətə qədər və siyasətdən kənar təbii qanunlarla yaşayan bir toplum kimi baxmışlar. Con Lokk (1632-1704) vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu üçün zəruri olan fərdi azadlıq və burjua liberalizmi ideyalarının müəllifidir. O, yaşamağı, azadlığı və mülkiyyətə sahib olmağı insanların təməl haqları hesab

etmişdir. Onun fikrincə, dövlət vətəndaşların təbii hüquq və azadlıqlarını qorumaq məqsədilə yaradılır. Vətəndaşlar isə dövlətə, qanunlara tabe olmaqla öz vəzifə və borclarını yerinə yetirirlər. Con lokk “Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” əsərində qeyd edirdi ki, vətəndaş cəmiyyətində yaşayan şəxs üçün qanunlarda istisna ola bilməz.

J.J.Russo (1712-1778) “İctimai müqavilə” əsərində (1761) vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən sonrakı mərhələ hesab etmişdir.

İ.Kant (1724-1804) vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını hər kəsin azadlığı ilə hamının azadlığının nisbətində müəyyənedici amil hesab etmişdir. Ona görə, vətəndaş cəmiyyəti insanların azadlığı və bərabərliyinə, cəmiyyət üvlərinin müstəqilliyinə əsaslanır.

H.Spenser (1820-1903) vətəndaş cəmiyyətini bəzən dövlətə qarşı qoymuş, P.Peyin dövləti şərq qüvvə hesab etmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının hazırlanması Hegelin (1770-1831) adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti uzun tarixi prosesdə orta əsrlərdən yeni dövrə qədərki müddətdə yaranmışdır. Hegel “Hüquq fəlsəfəsi əsərində ailə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını şəxsiyyətin azadlığının zəruri şərti hesab etmişdir. O, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin münasibətini siyasi rasionallıq baxımından müəyyənləşdirməyə üstünlük vermişdir.

Hegeldən sonra K.Marks (1818-1883) vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasını işləyib hazırlamış və bu cəmiyyəti tarixi fenomen, tarixi inkişafın nəticəsi hesab etmişdir. Marksist nəzəriyyədə dövlət ümumi, vətəndaş cəmiyyəti isə şəxsi marağı ifadə edir və o, maddi sfera kimi qəbul edilir.

A.Tokvil (1805-1859) “Amerikada demokratiya” adlı əsərində (I cild: 1835; II cild:1840) Amerika cəmiyyətinin siyasi həyatını təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ABŞ demokratiyasının uğurları ilə yanaşı, nöqsanlarını (çoğunluğun azlıqların hüquqlarını lazımi səviyyədə müdafiə etməməsi, icra aparatının böyüklüyü və ifrat dövlət məsrəfləri, qanunların tez-tez dəyişməsi və s.) da təhlil etmişdir. Tokvilə görə, vətəndaş cəmiyyəti icma münasibətlərinə əsaslanır. O da Ş.Mönteskye kimi güclü və mərkəzləşdirilmiş dövlətin mövcud olmasını, fərdlərin və ya sosial

qrupların həyatına zorakı müdaxilə təhlükəsi yaranarsa, onların siyasi azadlıqlarının qorunmasını dəstəkləmişdir. Qərbi Avropa və Amerika siyasətçiləri A.Tokvilin liberal demokratiya konsepsiyasına tərəfdar çıxmışlar[3, s.425].

Oksford universitetinin professoru L.Zidentop “Avropada demokratiya” əsərində Avropa dövlətlərində demokratiyanın inkişafında baş verən mürəkkəb proseslərin təhlilini vermişdir.

K.Popper “Açıq cəmiyyət və onların düşmənləri” (1945) və C.Soros “Dünya kapitalizminin böhranı, açıq cəmiyyət təhlükədə” əsərində vətəndaş cəmiyyəti üçün yaranmış təhlükələrdən bəhs etmişlər.

Xarici ölkələrin bir qrup alimləri (A.Cefri, D.Xelz, İ.Kravçenko və b.) vətəndaş cəmiyyətini solumun bir halı, xüsusi tipli dövlət, digər qrup (Y.Habermas, V.V.Vityuk və b.) isə onun cəmiyyətin bir sferası və dövlətsiz cəmiyyət hesab etmişlər.

Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasında A.Arato, R.Darendorf, D.Koen, F.Hayek, Y.Habermas və başqalarının xidməti olmuşdur. Onların əsərlərində vətəndaş cəmiyyəti haqqında Qərb düşüncəsi ilə bağlı təsəvvürlər öz əksini tapmış, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan vətəndaş cəmiyyətinin nailiyyətinə, bu cəmiyyətin subyektlərinin əhalinin həyatındakı roluna, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı münasibətlərə diqqət yetirilmişdir. P. Darendorfa görə, “vətəndaş cəmiyyəti imtiyazların ləğv edilməsi, habelə hamı üçün ümumi olan normaların yaradılması və saxlanması deməkdir... onun mahiyyəti aşkarlıqda, azadlıqdadır”.

A.Seliqmanın “Vətəndaş cəmiyyəti ideyası” adlı kitabda bu ideyanın yaranmasından vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına qədərki proseslər Qərb alimlərinin elmi araşdırmaları əsasında şərh edilir. Ona görə, “vətəndaş cəmiyyəti ideyası bir çoxları üçün sosial quruluşun elə etik idealını təcəssüm etdirir ki, o, fərdi mənafe və sosial xeyir arasındakı ziddiyyətləri aradan götürməyə də, heç olmasa, onları barışdırır”[5, s.13-21]. Elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti müxtəlif mövqələrdən izah olunur. O, dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla əlaqəsi olan, cəmiyyət üzvləri arasın-

da inkişaf edən iqtisadi, hüquqi, mədəni və siyasi münasibətlər kimi səciyyələndirilir.

V.P.Puqaçov və A.İ.Solovyova görə, vətəndaş cəmiyyəti azad və bərabərhüquqlu insanların bazar münasibətləri və demokratik, hüquqi dövlətçilik şəraitində dövlət tərəfindən tənzimlənən müxtəlif qarşılıqlı münasibətlərini ehtiva edir.

K.S.Hacıyev mülkiyyətin milliləşdirilməsinin vətəndaş cəmiyyətinin milliləşməsi ilə əlaqəsinə diqqət yetirmişdir.

Q.F.Slesarov vətəndaş cəmiyyətindən demokratik dövlətdə formalaşan və inkişaf edən insan birliyi kimi bəhs etmiş və onun səciyyəvi cəhətlərinə diqqət yetirmişdir:

-cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində könüllü yaranan qeyri-dövlət strukturlarına (birlik, təşkilat, assosiasiyalar, mərkəzlər, fondlar və s.) malikdir;

-iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, dini və digər qeyri-dövlət münasibətlərinin məcmusudur.

Vətəndaş cəmiyyəti ümumi anlayış olsa da, bəzi tədqiqatçılar onun ümumiliyini məhdudlaşdırırlar. Fransız politoloqu J.Kermanna görə, vətəndaş cəmiyyəti şəxsiyyətlərarası münasibətlərin və sosial qüvvələrin çoxluğunu səciyyələndirən həmin cəmiyyəti təşkil edən qadın və kişiləri dövlətin müdaxiləsi və köməyi olmadan birləşdirir. Tədqiqatlarda vətəndaş cəmiyyəti ailə-qohumluq və etnik münasibətlərdən kənar təsəvvür olunur ki, bu da "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışını məhdudlaşdırır.

Vətəndaş cəmiyyətini milli, dini və digər ənənələrdən, davranış stereotiplərindən, mənəvi, etik norma və dəyərlərdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Siyasi mühit cəmiyyət üzvlərinin həyatından kənar mövcud olmadığı kimi, vətəndaşlar da siyasi mühitə təsir göstərirlər. Vətəndaş cəmiyyətinin hakimiyyət strukturlarına və siyasətə təsiri siyasi özgələşməni məhdudlaşdırır və aradan qaldırır. Vətəndaş cəmiyyəti idealla real vəziyyətin nisbətini, cəmiyyət, hakimiyyət, siyasət və insanın daimi təkmilləşmə prosesini əks etdirir. Onun labüdlüyü tarixi zərurətdən doğur.

XX əsrin 70-80-ci illərində dünyada baş verən siyasi dəyişikliklər (Yunanistan, İspaniya və Portuqaliyada avtoritar rejimlərə son qoyulması və demokratikləşməyə meyl, Şərqi Avropada və

SSRİ-də totalitar rejimin dağılması və s.) vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün imkan yaratdı. Cəmiyyətin transformasiyası şəraitində mədəniyyətin qorunub saxlanması, şəxsiyyətin azad inkişafı keçid dövrünün və açıq cəmiyyətin əsas tələbinə çevrildi. Vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaq insanların maraq və tələbatlarının, hüquq və azadlıqlarının qorunmasını özündə ehtiva edən strategiyanın prioritet istiqaməti oldu.

Siyasi sistemin ilk əsası olan vətəndaş cəmiyyəti dövlətlə şərtlənir və müəyyən olunur. Dövlət vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi bir tərəfdən sosial-iqtisadi və mədəni sferanın, digər tərəfdən siyasi həyatın inkişafına imkan verir. Vətəndaş cəmiyyəti elə böyük ictimai qüvvədir ki, dövlət onunla hesablaşmaya bilməz. O, müstəqil fərdlərin məcmusu deyil, insanların birlik forması, müxtəlif qurumların toplusudur. Vətəndaş cəmiyyəti fərdi, qrup və regional mənafehlərin təzahür sahəsidir. Onun tələbləri dövlətin iradəsi ilə formalaşır. Dövlətin demokratikliyi vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Vətəndaş cəmiyyəti müəyyən şərtlər əsasında formalaşır:

-dövlətin demokratik və hüquqi olması;

-vətəndaş suverenliyi;

-şəxsi mülkiyyət və onun toxunulmazlığı;

-azad bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi;

-inzibati hakimiyyət və konstitusiyaya idarəçiliyi.

Vətəndaş cəmiyyətini müəyyən cəhətlər səciyyələndirir:

-legitimlik;

-siyasi, hüquqi, sosial, psixoloji münasibətlərdə cəmiyyət üzvlərinin azad iradəyə malik olması;

-demokratiyanın ümumiliyi;

-hakimiyyətin səmərəliliyi.

Vətəndaş cəmiyyətinə sosiomədəni və dini sfera, sosial təsisat və qurumlar daxildir. Burada cəmiyyət üzvlərinin və kollektiv qurumların özünü reallaşdırması təmin olunur. İctimai birliklərin yaradılması və fəaliyyətinə qanunla bəzi hallarda yol verilmir:

-məqsədi və ya fəaliyyət metodu mövcud quruluşu devirməyə, zorakılıqla dəyişməyə yönəldikdə;

-hərbiləşdirilmiş ictimai birliklər və silahlı bir-

ləşmələr yaratmağa cəhd göstərdikdə;

- müharibə, zorakılıq və qəddarlığı təbliğ etdikdə;
- sosial, irqi, milli və dini ədavəti qızışdırdıqda;
- qeyri-leqal fəaliyyət göstərdikdə;
- əhalinin sağlamlığı və mənəviyyətinə, vətəndaşların hüquq və mənafeyinə qəsd etdikdə.

Vətəndaş cəmiyyətində iqtisadiyyatın inkişafı cəmiyyətin sağlamlığı, mənəvi, etnik, sosial yönümləri və intellektual səviyyəsi ilə əlaqədardır. Müasir şəraitdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində cəmiyyət üzvlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, sağlamlığın qorunmasına, əmək haqqının kompensasiyasına təminat verilməsinə və s. xüsusi diqqət tələb olunur. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etmiş sturturu olmadan demokratiya ola bilməz.

Siyasi həyatın getdikcə mürəkkəbləşməsi, insanların azadlıq və demokratiya ideallarını həyata keçirmək tələbatı ictimai birliklərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti məhz bu birliklər əsasında qərarlaşır və insanların gündəlik həyatına dövlətin ifrat müdaxiləsinin qarşısını alır. Bu qurumlar cəmiyyət üzvlərinə daha səmərəli və inamla hərəkət etmək imkanı verir və kollektiv iradəni stimullaşdırır.

“Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda (13 iyun 2000) qeyd olunur ki, demokratik inkişaf qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyət həyatında rolunu artırır. Hazırda vətəndaş cəmiyyəti dövlətin iştirakı olmadan ictimai hiyati təşkil edən və tənzimləyən bir sahəyə çevrilmişdir. Demokratiyanın yüksək inkişaf etdiyi dövlətlərdə vətəndaş cəmiyyəti təkmil ictimai şəbəkə kimi fəaliyyət göstərir” [1, s.14].

Siyasi hüquq və azdıqlar sisteminin mühüm komponentlərindən olan birləşmək hüququ Konstitusiyanın 58-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu maddəyə görə, hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birliklər yaratmaq və ya bu birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bu, siyasi plüralizmin və çoxpartiyalılığın ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsinin göstəricisidir.

Vətəndaş cəmiyyəti mürəkkəb struktura malikdir. Onun strukturuna iqtisadi, siyasi təşkilatlar və hərəkətlər, vətəndaşların ictimai fəaliyyətinin

müxtəlif formaları: mitinq, yığıncaq, tətillər, yerlərdə və əmək kollektivlərində ictimai özünüidarə orqanları, qeyri-dövlət KİV daxildir. Bu sıraya partiyaların aid edilməsi mübahisəli məsələdir. Belə ki, dövlət strukturlarında təmsil olunmuş və hakimiyyət orqanlarına cəlb edilmiş iqtidar partiyası vətəndaş cəmiyyətinin subyekti ola bilməz. Lakin çoxpartiyalılıq şəraitində hakimiyyətdə olmayan siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətinin subyekti kimi çıxış edə bilirlər. Vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən qurumlar hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsini özünüidarəyə həvalə etməklə hakimiyyətin mərkəzləşməsinə nail olur və qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edirlər.

Elmi ədəbiyyatda ictimai birliklərlə bağlı müxtəlif adlara rast gəlmək olur:

-qeyri-hökumət təşkilatları (dövlətdən və onun strukturlarından asılı olmayan qurumlar);

-“üçüncü sektor” (cəmiyyətdə müstəqil rol oynayan qurumlar);

-ictimai təşkilatlar (vətəndaşlar tərəfindən yaradılan və cəmiyyətə məxsus qurumlar);

-“mənfəətsiz təşkilatlar” (biznes sferasına aid olmayan qurumlar).

Bu qurumlar ictimai birliklərin mahiyyətini tam ifadə etməsə də, anlayışı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bir çox dillərdə ictimai təşkilatlar üçün müəyyən olunmuş termin yoxdur (Fransada “economie sociale”; Böyük Britaniyada “public charities”; ABŞ-da “not profit organizations”, “nonqovernmental organizations”, “voluntary organizations”; Yaponiyada “koeki hojin” və s.). Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi ictimai təşkilatları xüsusi kateqoriya kimi ayırır. Siyasi partiyalar, kilsə (məscid), həmkarlar təşkilatları və məşğulluq korporasiyaları ictimai təşkilat kimi qəbul olunur. Bir sıra ölkələrdə bu qurumların yaranması və fəaliyyəti üçün qeydiyyat tələb olunmur.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən SSRİ-də gedən demokratik proseslər qeyri-formal təşkilatların, ictimai fondların və sosial hərəkətlərin yaranmasına səbəb oldu. 1987-ci ildə SSRİ-də 30 min qeyri-formal təşkilat və birlik mövcud idisə, 90-cı illərin əvvəlində onların sayı iki dəfə artmışdı. Bu dövrdə əmək qabiliyyətli əhalinin yarısından çoxu müxtəlif qeyri-formal hərəkətlərə tərəfdar olduğunu bildirmişdir.

Konstitusiyaya qəbul ediləndə Azərbaycanada yaranmış ictimai təşkilatların əksəriyyəti xeyriyyə cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri olsa da, sonralar onların fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir (1991-ci ilə qədər 15, 1999-cu ildə 1230-dan çox) 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda artıq 25 qadın, 40 gənc və 8 uşaq, 15 yaradıcılıq, 12 insan hüquqları təşkilatı, 500 humanitar, 400 digər problemlərlə məşğul olan təşkilat var idi.

Azərbaycanda ictimai birliklərin inkişafını 3 dövr üzrə (1991-ci ilə qədər; 1991-1999; 1999-2022) səciyyələndirmək olar. Uzun müddət Azərbaycanda üçüncü sektorun strukturlarının bir-biri ilə zəif əlaqəsi birgə fəaliyyət göstərməyə və proqramlar həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Bu həm də ictimai birliklərin beynəlxalq əməkdaşlığa, donor axtarışına meyl etməsi ilə bağlı olmuşdur. Hazırda ictimai birliklər dünyanın əksər ölkələrində, xüsusilə demokratiyanın təşəkkül tapdığı regionlarda geniş yayılmışdır. Avropa Birliyində üçüncü sektor cəmiyyətin 1/3-1/4 hissəsini – 100 milyondan çox vətəndaşı əhatə edir. İctimai birliklər könüllülük, hüquq bərabərliyi, özünüidarə, qanunçuluq və aşkarlıq əsasında yaradılır. Onlar öz məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün fəaliyyət göstərirlər:

-məqsədi və fəaliyyəti haqqında məlumatı sərbəst yayırlar;

-dövlət orqanlarında, siyasi və ictimai təşkilatlarda öz üzvlərinin mənafələrini təmsil edir və qoruyurlar;

-demokratik dəyərləri və mədəni irsi mühafizə edirlər;

-əhalinin sosial cəhətdə zəif təbəqəsinin problemlərini həll edir və onların hüquqlarını qoruyurlar;

-kütləvi informasiya vasitələrini təsis edirlər;

-mitinq, nümayiş, yığıncaqlar və digər kütləvi tədbirlər keçirirlər;

-hökumətin və inzibati orqanların fəaliyyətinə nəzarət edirlər;

- beynəlxalq ictimai birliklərə daxil olmaqla onlarla birbaşa əlaqə saxlayır, sazişlər bağlayırlar.

İctimai birliklər könüllülük əsasında birləşərək ittifaqlar, federasiyalar yaratmaq hüququna malikdirlər. 1999-cu ildə 95 təşkilatın iştirakı ilə Azərbaycan Milli Qeyri-hökumət Təşkilatları Fo-

rumu təsis edilmişdir. Qeyri-hökumət təşkilatları siyasi proseslərə qoşularaq əhalinin siyasi fəallığını artırır, seçkilərdə fəal iştirak edirlər. Bu qurumlar dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilmədiyi kimi, qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla onların da ictimai birliklərin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilmir. İctimai birliklərin mənafələrinə aid məsələlər yalnız onların iştirakı və razılığı əsasında dövlət və təsərrüfat orqanları tərəfindən həll edilir.

Qeyri-hökumət təşkilatları insan haqlarını, sülhü, azadlığı qorumaq və demokratiyanın mahiyyətini anlatmaqla avtoritar dövlətin demokratikləşməsinə öz təsirini göstərirlər. 2004-cü ilin yayında 20 qeyri-hökumət təşkilatı birləşdirən “Azərbaycanda Vətəndaş cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası” yaradılmışdır. Bu qurumun üzvü olan Siyasi texnologiyalar Mərkəzi 1999-cu ildə təsis edilmiş və qeydiyyatdan keçmişdir.

Bu gün demokratik hərəkatın bir dəstəsi olan qadın hərəkatı müxtəlif istiqamətlərdə (milli müstəqillik, ərazi bütövlüyü, xalq hakimiyyəti və insan hüquqları) fəaliyyət göstərir. İlk qeyri-hökumət təşkilatı olan Azərbaycan Qadın hüquqlarının Müdafiə Cəmiyyəti 1990-cı ildə qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycanda qadın problemləri ilə məşğul olan dövlət qurumu olmadığı üçün 14 yanvar 1998-ci ildə Prezident Heydər Əliyev “Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi”nin yaradılması və “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərman imzalamış və sərəncam vermişdir. Hazırda ölkədə qadın hüquqlarını qoruyan çoxlu birliklər fəaliyyət göstərir.

Ölkənin ərazi bütövlüyü, demokratiya, müstəqillik uğrunda mübarizədə gənclər hərəkatı mühüm rol oynayır. Müstəqillik dövründə gənclər mitinq, nümayiş və tətillərdən uzaqlaşaraq təşkilatmış, öz qurumlarını yaratmışlar. Lakin bu təşkilatların pərakəndə fəaliyyətinə son qoymaq, onları dövlət səviyyəsində əlaqələndirmək, formalaşması və inkişafı üçün şərait yaratmaq məqsədilə 29 iyul 1999-cu ildə “Dövlət Gənclər siyasəti haqqında” qanun qüvvəyə minmişdir. Bu qanun gənclər siyasətinin prinsip və istiqamətlərini, təşkilatı-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

QHT-lər ictimai davranış normalarını müəyyən edən və onun həyata keçirilməsini təlqin edən təsisatlardır. Vətəndaşların müxtəlif birlikləri, qrup və assosiasiyaları onların davranışının formalaşmasına və dəyərlər sisteminin qərarlaşmasına güclü təsir göstərir. Demokratik inkişaf cəmiyyət üzvlərinin özünüidarədə fəal iştirakı üçün şərait yaradır. İctimai birliklərin çoxalması və dövlətin bu sahəyə diqqəti vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesini sürətləndirir. Vətəndaşların siyasi iştirakının hüquqi bazasını demokratik idarəetmə sisteminin hakim olduğu hüquqi dövlət təşkil edir. Müxtəlif qanunvericilik aktlarının yaranması əsasında siyasi iştirakın hüquqi bazası formalaşır və vətəndaşların siyasi iştirak fəaliyyəti qanunlarla tənzimlənir. İştirak demokratiyasının siyasi mexanizminin formalaşmasında hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin yaranması, onların qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi dövlətin formalaşması prosesi ictimaiyyətin onda iştirakından, insanların siyasi və hüquqi şüur səviyyəsindən asılıdır.

Qeyri-hökumət hüquq-müdafiə təşkilatlarına əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının (əlillər, kimsəsiz uşaqlar, müharibə iştirakçıları və b.) hüquq və azadlıqlarının müdafiə edən ictimai birliklər aiddir:

-bu birliklərin məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə etməkdir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindən asılı olaraq onların müxtəlif növləri vardır;

-bu tipli birliklər fayda götürmək üçün deyil, təmənnəsiz yardım etmək üçün fəaliyyət göstərirlər;

-qeyri-siyasi ictimai birliklərin bir növü olan bu qurumlar heç bir siyasi partiyayı və ya siyasi hərəkatı dəstəkləməirlər.

Hüquq müdafiə təşkilatlarına texniki, mənəvi və humanitar yardım üçün 1998-ci ilin iyununda insan hüquqları üzrə Resurs Mərkəzi yaradılmışdır.

Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması bir-birini qarşılıqlı stimullaşdıran proseslərdir. Vətəndaş cəmiyyəti insan hüquqlarını, hüquqi dövlət isə vətəndaş hüquqlarını qoruyur. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinin fa-

siləsiz təkmilləşməsinə tələb edir"[4, s.169].

Hüquqi dövlət haqqında ilk ideyalar qədimdə yunan və Roma filosofları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dövlətin hüquqi birlik olması ideyası Mark Tulliy Siserona (e.ə. 106-43) məxsusdur. Siseron dövləti xalq işi hesab etmiş, onu hüquq və mənəfe ümumiliyi nəticəsində çoxlu insanlar arasında razılıqla yaranan birlik kimi səciyyələndirmişdir. Ona görə, dövlət xalqın rifahı üçün yaradılır və o, fərdlər, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında ahəngdarlığa nail olmaqla insanların öz tələb atlarını ödəyə bilməsinə imkan verir. Siserona görə, qanunlar ədalətli olmalı və yaşayış qayda-qanunlar əsasında müəyyənləşməlidir. Demokrat yazırdı "dövlət qayda-qanuna möhtacdır, qayda və qanun onun üçün ən böyük sərvətdir. Qanun isə öz növbəsində hüquq və gücün birləşməsidir".

Tomas Cefferson 1816-cı ildə S.Kerçevala yazdığı məktubunda bildirirdi ki, "respublika hökumətinin hüquqi əsası hər bir vətəndaşın bərabər hüquqa, bərabər şəxsiyyət və əmlak hüququna, bərabər idarə etmək hüququna malik olmasıdır".

R.Dahla görə, "Demokratiya yalnız dövləti idarə etmək üsulu deyil, O həm də hüquqlar sistemidir, belə ki, hüquqlar demokratik siyasi təsisatların ayrılmaz hissəsidir. Hüquqi azadlıqlar elə "kərpiclər" dir ki, onlardan demokratik idarəetmə prosesi "yapılır".

Con Lokk "İdarəetmə haqqında iki traktat" əsərində yazırdı: "...insanlar öz fəaliyyətlərində, heç şübhəsiz ki, qanunlara tabe olmalıdırlar. Qanunlardan başqa onların iradəsi heç nə ilə əngəllənmir".

Corc Vaşinqton qeyd edirdi ki, "Səlahiyyətlərin lazımı qaydada bölündüyü və tənzimləndiyi dövlətdə azadlıq etibarlı şəkildə qorunur. Dövlət fraksiyaçıların onu parçalamaq cəhdlərinə qarşı davam gətirmək iqtidarında olmalıdır, o hər bir vətəndaşa göstərməlidir ki, qanunların sərhədləri haradan keçir və qanun hamı üçün şəxsi hüquqların və mülkiyyətin tam və sabit riayət olunmasını təmin etməlidir"[2, s.334].

Hüquqi dövlətin formalaşması prosesi həyati tələbatdır. Məhkəmə-hüquq islahatlarının əsas məqsədi hüquqi dövləti formalaşdırmaq, müstəqil

və ədalətli məhkəmə sisteminin fəaliyyət göstər-məsini, vətəndaşların demokratik idarəetmə siste-mində iştirakını təmin etməkdir. Heydər Əliyev vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və möhkəm-

ləndirilməsini, hüquqi dövlətin qurulmasını Azər-baycanın inkişafının başlıca şərti hesab etmiş-dir. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət bir-biri-ni şərtləndirsə də, bir-birini əvəz etmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Аббасов А.Ф. Общество и государство. Баку: MBM, 2007,108
2. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. Melvil L. Urofsky. İqtisadi və siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE), 2005, 487 s.
3. Антология мировой политической мысли В 2-х т. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М: Мысль, 1997,832 с.
4. İsmayılov İ. Siyasət xalqın taleyidir. Bakı: Hüquq, 2007, 470 s.
5. Seliqman A. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası. Bakı: Nurlar, 2005, 240 s.

Ulker Imamalieva

The role of the legal state in the formation of civil society

The article considers the civil society as a complex of institutions, as well as a system of social relations. The process of formation of civil society in the conditions of democracy and market economy is analyzed as a constantly improving process of formation of a person and society. The influence of the changes taking place in the world on the formation of civil society is determined. Attention is drawn to the role of the rule of law in ensuring the activities of civil society.

Улькер Имамалиева

Роль правового государства в формировании гражданского общества

В статье рассмотрена гражданское общество как комплекс институтов, а также как системы общественных отношений. Проанализирован процесс формирования гражданского общества в условиях демократии и рыночной экономики, как постоянно совершенствующийся процесс становления человека и общества. Определено влияние изменений, происходящих в мире, на формирование гражданского общества. Обращено внимание на роль правового государства в обеспечении деятельности гражданского общества.

Ata VƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Mülki hüquq” kafedrasının baş müəllimi, Bakı Dövlət Universitetinin “Əmək və ekologiya hüququ” kafedrasının doktorantı, polis baş leytenantı

Orcid ID:0000-0002-9717-2102

e-mail: valiyevala@gmail.com.

SOSIAL XİDMƏT – SOSIAL ƏDALƏT NƏZƏRİYYƏSİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: sosial xidmət, sosial ədalət, sosial dövlət, sosial təminat

Key words: social service, social justice, social state, social security

Ключевые слова: социальная служба, социальная справедливость, социальное государство, социальная защита

Sosial xidmət dedikdə, çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər başa düşülür (3.). Başqa sözlə desək, sosial xidmət qanunla müəyyən edilmiş qaydada cəmiyyətin nisbətən zəif və müdafiəsiz üzvlərinin – qocaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, qadınların, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin, əlillərin, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların və s. hüquqlarının qorunması, onların digər insanlarla bərabər şəkildə layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri özündə ehtiva edir.

II dünya müharibəsindən sonra artıq insan hüquq və azadlıqları beynəlxalq müstəvidə daha da qabardılaraq ön plana keçirilməyə başlanmış, insan və onun hüquqları ən ali dəyər kimi qəbul edilmişdir. Məlum olduğu kimi müasir dünya dövlətlərinin demək olar ki, hər biri tərəfindən qəbul edilən və dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində təsbit edilən əsas insan hüquqları uzun sürən formalaşma mərhələləri keçərək günümüzdə-

ki səviyyəyə çatmışdır. Bu baxımdan insan hüquqları şərti olaraq “birinci, ikinci və üçüncü nəsill hüquqlar” olaraq qruplaşdırılır. Birinci nəsill hüquqları “mülki və siyasi hüquqlar”, ikinci nəsill hüquqları “sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar”, üçüncü nəsill hüquqları isə “həmrəylik (kollektiv) hüquqlar” təşkil edir (6.).

Sosial təminat və sosial xidmət sahəsində əsas hüquqlar “ikinci nəsill hüquqlar” olmaqla əsasən, erkən sənayeləşmə və işçi sinfin meydana çıxması nəticəsində formalaşmağa başlamış, bunun məntiqi davamı olaraq isə beynəlxalq normativ hüquqi-aktlarda təsbit olunmağa başlanmışdır. Bu hüquqların əks olunduğu əsas beynəlxalq sənədlərə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”ni, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixdə Nyu-York şəhərində imzalanmış Beynəlxalq paktı, 18 oktyabr 1961-ci il tarixli “Avropa Sosial Xartiyası”nı və s. misal göstərmək olar. Göstərilən beynəlxalq sənədlər sosial təminat hüququ, həmçinin sosial təminat hüququnun müstəqil institutu olan sosial xidmətin beynəlxalq səviyyədə hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş, həmçinin bu sahədə dövlətlərin üzrlərinə götürməli olduğu öhdəlikləri özündə təsbit etmişdir.

“Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”nin 25-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, hər bir insan, qida, geyim, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla onun özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanması üçün zəruri olan həyat səviyyə-

sinə malik olmaq hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq halında və ondan asılı olmayan digər səbəblərə görə dolanışiq vəsaitlərini itirdiyi halda təminat hüququna malikdir (2).

Müasir dövrümüzdə dünya dövlətləri, vətəndaş cəmiyyətləri, qeyri-hökumət təşkilatları və digər sosial yönümlü təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən sosial xidmətlər həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında təsbit edilmiş insan hüquqlarının təmin olunmasına, hər bir kəsin mənafeələrinin tam müdafiəsinə və sonda cəmiyyətdə sosial ədalətin bərpa olunmasına istiqamətlənmişdir.

İnsanlar cəmiyyətdə yaş, cins, etnik qrupa mənsubluq, sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu, fizioloji göstəricilər və s. baxımdan bir-birindən fərqlənirlər. Bu da o deməkdir ki, qanun onlara bərabər hüquq və azadlıqlar versə də, onların heç də hamısı bu hüquqlardan istifadə etməkdə bərabər imkanlara malik deyillər. Bərabər hüquqlara malik olan subyektlərin bu hüquqların həyata keçirilməsində bərabər imkanlara malik olmaması özlüyündə cəmiyyətdə bərabərsizliyin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Yəni, bütün insanlara qanunda eyni hüquq və azadlıqların verilməsi onların heç də hamısının həmin hüquq və azadlıqlardan eyni səviyyədə istifadə edə bilməsi mənasına gəlmir. Yuxarıda qeyd edilən müxtəlifliklər və ya obyektiv cəhətdən mövcud hallar səbəbindən bəzən insanlar qanunun onlara verdiyi hüquq və azadlıqlara malik olsalar da onlardan istifadə etməkdə istənilən imkanlara malik olmurlar (4, s. 255).

Sosial xidmət institutu sosial təminat sisteminə müstəqil bir institut olmaqla əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan şəxslərin, həmçinin uşaqların, qocaların, qadınların, əcnəbilərin, əlillərin, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin, müəyyən zorakılığın qurbanı olmuş şəxslərin, fiziki qüsurları səbəbindən özlərini cəmiyyətdən təcrid etmiş fərdlərin sosial müdafiəsini təmin etmək və onların digər cəmiyyət üzvləri kimi layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi sosial xidmət institutu müasir dövrümüzdə olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən, eyni zamanda cəmiyyətdə zəruri olan bir hüquq institutu, hətta belə demək mümkünsə hüquq sahəsidir.

Bəzən ailənin gəlirlərinin az olması, yəni ailə-

nin ümumi gəlirlərinin adambaşına düşən yaşayış minimumu həddindən aşağı olması ilk növbədə ailənin və həmin ailədə böyüyən uşaqların bir sıra hüquqlarını həyata keçirməsinə imkan vermir. Əvvəla aşağı gəlirli ailədə fərdlərin normal rifahını təmin edilə bilmir və bu səbəbdən də insanların “layiqli həyat səviyyəsi təmin edilməsi” hüququ pozulur (1). Bundan əlavə ailənin gəlirlərinin aşağı olması həmin ailədə böyüyən uşaqların məktəbə gedə bilməməsinə və normal təhsil ala bilməməsinə, habelə vaxtından əvvəl əmək fəaliyyətinə başlamasına gətirib çıxarır ki, bu da son nəticədə həmin uşaqların “təhsil hüququ”nu obyektiv səbəblərdən realizə edə bilməməsi deməkdir. Bundan savayı, ailənin aylıq gəlirinin ailə üzvlərinin sayına nisbətə olduqca aşağı olması həmin ailədə böyüyən uşaqların müəyyən məhrumiyətlərlə üzləşməsinə gətirib çıxarır.

Sosial xidmət institutu da məhz yuxarıda sadalanan fərqliliklərin, obyektiv halların, mövcud problemlərin səbəb olduğu bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına, insanların onlara verilmiş hüquqlardan istifadədə bərabər imkanlara malik olmasına yönəlmişdir. Yəni, bütün insanlara malik olduqları hüquqlardan istifadə üçün bərabər imkanların yaradılması, onların hüquqlarından istifadəsinin təmin edilməsi sosial xidmətin əsas məqsədlərindən hesab edilir.

Göstərilənlərlə yanaşı, cəmiyyətdə sosial xidmətin həyata keçirilməsində hüquqla yanaşı bir sıra qeyri-hüquq institutları da mühüm rol oynayır. Belə ki, bu işdə din faktorunun da rolu müəyyən mənada qeyd olunmalıdır. Məsələn, islam dini yardıma möhtac insanlara sədəqə verilməsini və maddi cəhətdən imkanı olan şəxslərin imkanı olmayanlara, yoxsullara yardım etməsini əmr edir. Dinin bu mənada göstərişi insanlar tərəfindən həyata keçirildikdə cəmiyyətdə yoxsullara müəyyən qədər köməklik və yardım göstərilmiş olur ki, bu da son nəticədə mahiyyət etibarilə sosial xidmətin həyata keçirilməsinin fərqli bir formasıdır. Eləcə də müxtəlif insan qrupları tərəfindən həyata keçirilən xeyriyyəçilik tədbirlərinin məqsədi ilə də sosial xidmət institutunun məqsədləri üst-üstə düşür – sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərə yardım etmək. Lakin, dinin və ya fərdlərin bu məsələlərə müdaxiləsi çox məhdud

mənədadır və dini göstərişlər insanların hamısına yardım göstərilməsini özündə ehtiva edə bilmir. Bu səbəbdən də hüquq sistemi dövrəyə girərək sosial müdafiəyə yardıma ehtiyacı olan insanlara kömək göstərilməsi qaydasını, bu şəxslərin dairəsini, tədbirlərin həyata keçirilməsi prosedurlarını hüquqi müstəvidə təsbit edir və bu sahədə müxtəlif mexanizmlər işləyib hazırlayır.

Yaxşı bəs sosial xidmətlə sosial ədalət institutunu birləşdirən orta qəhət nədir və onlar arasında hansı bir əlaqə mövcuddur? Suala cavab verməzdən əvvəl sosial ədalətin nə olduğunu aydınlaşdırmaq zəruridir. Dünyada mövcud olan hüquq sisteminin əsasını ədalət təşkil edir və ədalət anlayışı ilk növbədə hüququn prinsiplərini əks etdirir. Çünki, ədalət olmadan hüququn mövcudluğu və realizəsi özü də şübhə doğurur. Belə ki, hüququn əsas hədəfi ədaləti bərpa etməkdir və bunlar (hüquq və ədalət) bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olmaqla bir-birini tamamlayırlar.

“Ədalət” ərəb kəlməsi olan “ədl” sözündən götürülmüş məsdərdir və mənası “bərabərlik”, “tarazlıq” deməkdir. Beləliklə, sosial ədalət dedikdə, cəmiyyətin bütün sferalarında, xüsusilə də sosial sahədə insanlara bərabər hüquqların verilməsi, onların həmin hüquqlardan istifadəsində bərabər imkanlarının təmin olunması nəticəsində cəmiyyətdə yaranan bir vəziyyətdir.

Göstərilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, sosial xidmət institutunun yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə nail olması elə cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunması deməkdir. Yəni, sosial xidmət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sosial xidmət öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaqla yanaşı, eyni zamanda cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunmasını həyata keçirir.

Nəzəri ədəbiyyatda sosial ədalət anlayışı dövlətlə əlaqələndirilir və sosial ədalətin təmin olunmasında dövlətin rolu qeyd edilir. Belə ki, bir qrup hüquqşünaslar iddia edirlər ki, sosial ədalətin təmin olunmasında dövlətin rolu əvəzsizdir və dövlət bütün hallarda bu proseslərə müdaxilə etməlidir. Bunun əksinə olaraq ikinci qrup yanaşma tərəfdarları isə hesab edirlər ki, sosial ədalətin bərpa edilməsində dövlətsizləşdirməyə, yəni dövlətin bu proseslərdən kənarlaşdırılmasına və bu sosial ədalətin vətəndaş cəmiyyəti institutları tə-

rəfindən təmin olunması daha arzuolunandır.

Hesab edirik ki, sosial ədalət anlayışını sosial dövlətdən ayrı təsəvvür etmək olduqca çətinidir. Çünki, sosial yardıma ehtiyacı olan, cəmiyyətin nisbətən zəif və müdafiəsiz təbəqələrinin hüquqları yalnız sosial dövlətdə etibarlı təmin edilir ki, bu da son nəticədə sosial ədalətin təmin olunmasına gətirib çıxarır.

Sosial xidmətlərin həyata keçirilməsində dövlətin və digər qeyri-hökumət mexanizmlərinin rolu əvəzsizdir. Təbii ki, burada qeyri-dövlət təşkilatları ilə müqayisədə dövlət daha çox vəzifə və öhdəlikləri öz üzərinə götürərək sosial xidmətin realizəsini təmin edir. Sosial hüquqların daha çox təmin edildiyi və insanların sosial təminat sahəsində hüquq və azadlıqlarının maksimum səviyyədə təmin edildiyi sosial dövlətlərdə isə qeyri-hökumət mexanizmləri, vətəndaş cəmiyyəti institutları sürətlə inkişaf edərək artıq bütün sahələrə müdaxilə etmiş və dövlətin demək olar ki, bütün hüquq və vəzifələri öz öhdələrinə götürmüşlər. Ancaq bütün bunlar heç də dövləti tamamilə sosial xidmət institutundan uzaqlaşdırmır. Dövlət yenə də həmin institutların işinə nəzarət edir, kənarından müşahidəçi qismində həmin hadisələri izləyir, zəruri hallarda isə lazımi müdaxiləni həyata keçirir.

Sosial ədalətin təmin olunmasında iki mühüm amil rol oynayır. Birincisi fərdlərin mütləq hüquqları, yəni dövlət tərəfindən verilmiş, qanunla qorunan, hamının hörmətlə yanaşmalı və hüquqazidd qəsdlərdən çəkinməli olduğu hüquq və azadlıqları vardır. İkinci isə, həmin mütləq hüquqların realizəsində bütün fərdlərə zəruri və ədalətli imkanlar yaradılmalıdır.

Burada sosial və iqtisadi bərabərsizliklər aradan qaldırılmaqla hər kəsin öz hüquqlarını həyata keçirməsinə imkanlar və şərait yaradılmalıdır. Məsələn, əlil bir şəxsin müəssisədə işlədilməsi heç bir işəgötürən tərəfindən arzuolunan hal deyildir. Lakin, əlil olmasına baxmayaraq həmin şəxslərin də əmək hüquqları vardır və onların əmək hüquqların həyata keçirmələrinə digər şəxslər kimi zəruri imkanlar yaradılmalıdır. Bu məqsədlə dövlətlər bütün müəssisələr qarşısında işçilərin sayından asılı olaraq müəyyən kvota müəyyən edirlər və müəssisədə çalışan işçilərin sa-

yından asılı olaraq onların müəyyən hissəsinin (faizinin) əlil şəxslərdən ibarət olması tələb edilir. Beləcə əlil şəxslərin də digər şəxslərlə birgə əmək hüquqlarını realizə etməsinə imkan-şərait yaradılır. Həmin şəxslər də artıq müəyyən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, müəyyən vəzifə tutmaq kimi hüquqlarını həyata keçirə bilirlər. Bu artıq özlüyündə sosial xidmətlər vasitəsilə sosial ədalətin təmin olunmasına misal kimi göstərilə bilər.

Sosial dövlətlərdə sosial ədalətin təmin edilməsinin bəzi göstəriciləri fərqləndirilir ki, bunlara əsasən aşağıdakılar göstərə bilər:

- ümumi daxili məhsulun ədalətli bölgüsü;
- sosial təminat hüququ və sosial xidmət sahəsində tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsi;
- yoxsulluğun minimuma endirilməsi və yoxsulluğa şərait yaradan halların aradan qaldırılması;
- fərdlərin bərabər təhsil almaq hüquqlarının və imkanlarının təmin olunması;
- ədalətli vergi sisteminin formalaşdırılması

(5). Göstərilən əlamətlər sosial dövlətin sosial ədalətin təmini sahəsində əsas göstəriciləri olmaqla

sosial dövləti xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdir. Sosial ədalət mahiyyət etibarilə sosial hüquqların ön plana çıxarılmasını və dövlət tərəfindən bu hüquqların təmin edilməsinə üstünlük verilməsini zəruri edir. Sosial dövlətdə əsas məqsəd ümumdaxili məhsulun əhali arasında bərabər və ədalətli bölgüsü təmin etməklə hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərdən bu qənaətə gələ bilər ki, bərabərlik, insan hüquq və azadlıqlarının aliliyi və sosial ədalətin təmin olunması sosial xidmət institutunun təməlini təşkil edən prinsiplərdir. Sosial xidmət öz vəzifələrini həyata keçirməsi nəticəsində cəmiyyətdə sosial ədalət bərqərar olur və həmçinin sosial xidmətin bir prinsipi kimi çıxış edən "sosial ədalətin təmin olunması prinsipi" realizə edilmiş olur. Deməli, sosial xidmət və sosial ədalət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan institutlar olmaqla bir-birindən asılıdır və hər iki institut vahid məqsədə - insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi - 10 dekabr 1948-ci il tarixli https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/azb.pdf
3. Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının 30.12.2011-ci il tarixli Qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/23195>
4. Sosial Adalet, Eşitlik və Sosial Hizmet. Rabia Çoban. "Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi", № 6 (4), 2017; s. 252 – 260 - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/388862>
5. Sosial dövlət modelləri (inkışaf etmiş ölkələrin nümunəsində). S.D.Məmmədova. Bakı, 2019, "AVROPA" nəşriyyatı, 208 səh.
6. Wikipedia - https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_h%C3%BCquqlar%C4%B1

Ata Valiyev

Social service - in the context of social justice theory

The article is devoted to the study of the social service law, which is of great importance in modern times, and to the study of the relationship between social service and concepts of social justice. The article defined social service, and considered the right to social service as a human right. Also, the concept of social justice was studied and attention was drawn to its relationship with social service, to the establishment of social justice in the society as a result of the implementation of social service. Also, the concepts of social state, social service and social justice were analyzed mutually.

Ата Велиев**Социальное обслуживание - в контексте теории социальной справедливости**

Статья посвящена изучению права социального служения, имеющего большое значение в современности, и изучению соотношения между социальным служением и понятиями социальной справедливости. В статье определено социальное служение, а право на социальное служение рассмотрено как право человека. Также было изучено понятие социальной справедливости и обращено внимание на ее связь с социальным служением, на установление социальной справедливости в обществе в результате осуществления социального служения. Также взаимно анализировались понятия социального государства, социального служения и социальной справедливости.

УДК – 340.14

Ильхам АЛИЕВ,

ведущий научный сотрудник Института

Права и Прав Человека,

доктор философии по праву

ilham-aliyev0@mail.ru

НРАВСТВЕННЫЙ ХАРАКТЕР ПРАВОВЫХ ОГРАНИЧЕНИЙ НА ВОЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ

Açar sözlər: hüquq və azadlıqlar, dəyərlər, humanitar hüquq, beynəlxalq münasibətlər, müharibə, beynəlxalq cinayətlər, prinsiplər

Keywords: rights and freedoms, values, humanitarian law, international relations, war, international crimes, principles

Ключевые слова: права и свободы, ценности, гуманитарное право, международные отношения, война, международные преступления, принципы

Человечество выработало нормы, которыми люди руководствуются в своей повседневной жизни и деятельности. Это моральные, правовые, политические, эстетические, корпоративные, религиозные обычаи, традиции, привычки, нравы, обряды, ритуалы, требования этикета, корректности, приличия и др. Все они объединяются понятием социальные нормы – объективно необходимые правила совместного человеческого бытия, указатели границ должного поведения. Право сложилось намного позже других нормативных систем и главным образом на их основе. Оно стало более жестко и целенаправленно регулировать экономические и иные отношения. Равно как и вместо прежней общественной власти появилась публичная власть, уже не совпадающая с интересами всего общества и опирающаяся на особый аппарат, готовый за нарушение официально установленных и строго обязательных норм применить принуждение.

«Исторически право возникает как бы для компенсации «недостаточности» морали, ко-

торая обнаруживается с возникновением частной собственности и политической власти» (1, с.86). В последующем нормы права и морали тесно переплелись, взаимодействуя с другими средствами социальной регуляции.

Несомненно, что в каждом обществе существуют определенные стандарты поведения, т.е. нормы морального и правового характера, которыми руководствуются люди. Отклонение от этих норм, особенно массовые, способны причинить обществу серьезный урон, вплоть до полного его распада. Поэтому отклоняющееся поведение в любом обществе осуждается и наказывается (2, 196).

Права и свободы человека – единственная ценность, которая признается в государстве высшей. Ни одна другая конституционная ценность такой значимости не имеет, а следовательно, располагается по отношению к ней на более низкой ступени и не может ей противоречить (3). Права граждан пользуются приоритетом при осуществлении всей государственной деятельности. В научно-практическом комментарии к Конституции Азербайджанской Республики написанным азербайджанским ученым Ш. Алиевым, однозначно закрепляется основной принцип – «необходимость и незыблемость прав и свобод человека» – которому призваны следовать в своей нормотворческой деятельности органы исполнительной власти. Отступление от этого принципа означает утрату правового содержания нормативно-правового акта (4, 16).

Усиление правовой защиты норм морали и нравственности особенно наглядно проявля-

ется в отношениях категорий «право» – «война». По сути, все ограничения, налагаемые правом на военные действия, – это ограничения нравственного характера. Прошло более 100 лет со дня принятия первого международного акта об ограничении средств ведения войны – Гаагской конвенции 1899-го года. Женевские конвенции о защите жертв войны от 12 августа 1949-го года направлены на решение гуманной задачи – защиту самой незащитной части вольных или невольных участников вооруженных конфликтов: больных, раненых, убитых, военнопленных, мирного гражданского населения. Этим же целям посвящены Дополнительные протоколы 1977-го года и другие конвенции (5). Сегодня существует система гуманитарного права, разветвленные принципы которого в максимально возможной мере ослабляют последствия военных действий. Они противодействуют тем факторам войны, которые поражают в первую очередь нравственность людей.

Отношения в обществе регулируются различными социальными нормами, и особая роль среди них принадлежит праву и морали. Право вторгается в наиболее значимые, жизненно важные сферы общественного регулирования, со временем охватывая все больший спектр социальных связей. В то же время мораль пронизывает практически все многообразие отношений между людьми, неизбежно закрепляясь при этом во многих правовых нормах. Действенность правового регулирования во многом определяется тем, на каком уровне нормы морали закрепляются в законодательстве. Право имеет настоящую ценность лишь тогда, когда закрепляет нравственные принципы и идеи, свойственные данному обществу. Вместе с тем, в настоящее время в мире наблюдаются процессы универсализации, сближения национально-государственных систем права на основе общечивилизационных достижений. Одним из главных таких достижений является концепция глобальности, измерения в мировом масштабе естественных неотчуждаемых прав и свобод человека и гражданина как критерия для

оценки цивилизованности той или иной системы права, проявляющейся во внутригосударственных и международных отношениях.

Мораль и право неразрывно связаны как с основами мирового порядка, так и с сознанием отдельно взятой личности. Насущная потребность в понимании человеком своей роли в обществе, смысла и цели своего существования вызывает необходимость аксиологического «осмысления» проблем права. Современный человек осознает себя не только гражданином своего государства, но и жителем мирового сообщества, участником глобальных процессов и событий, происходящих во всем мире. Поэтому осмысление ценности права и морали невозможно без учета роли и соотношения данных феноменов на международном уровне.

Современное международное право рассматривает войну как исключительное состояние, на смену которому должно прийти состояние мира. В свою очередь для этого необходимо создание условий для скорого восстановления мирных отношений между воюющими государствами. Восстановлению мирных отношений предшествуют определенные стадии, имеющие функциональное назначение. Такие стадии получили международно-правовое закрепление в институте окончания войны и проявляются в двух формах: прекращение боевых действий и прекращение состояния войны.

Также, международное право способствует сокращению численности жертв войны. Намечается тенденция увеличения гибели в вооруженных конфликтах гражданского населения. Если в Первой мировой войне пропорция была: 20 комбатантов на 1 гражданское лицо, то во Второй – один к одному. В настоящее время эксперты дают цифры: 1 комбатант на 10 гражданских лиц. Примером тому, что вооруженные конфликты становятся направленными преимущественно против мирного населения, становящегося заложником военных акций, являются последние события в Украине.

Отмечается, что война формирует привычку к убийству и ведет к утрате в связи с этим

чувства милосердия, вызывает ужесточение общественных нравов, ожесточение самих солдат, не получающих социальной защиты, пополнение ими криминальных и околокриминальных охранных структур, учреждает культ силы и т.д. В советский период все это можно было воочию увидеть по результатам Афганской войны. Убивать стало морально легким делом. В современных военных действиях наибольшее число жертв происходит не в непосредственных столкновениях личного состава, а в результате применения технических средств военного нападения в том числе дистанционного действия. Нападающий не видит жертву, он не переживает, что увеличивает его готовность к войне. Этот эффект усиливается с развитием высокоточного оружия, которое создает иллюзию допустимости решения проблем военными средствами, поскольку минимизирует людские потери.

И, наконец, аморальность заключается в извращении войной права; в войне обычно оказывается правым победитель, сила, но не справедливость. Еще Уинстон Черчилль утверждал, что военные преступления — это преступления, которые совершаются побежденной стороной. И наказания, за которые выносят победители. Международное право, таким образом, вынуждено «сражаться» с нравственными последствиями войны в нескольких направлениях.

Женевские конвенции 1949 года предусматривают возможность заключения соглашений о перемирии и прекращении огня с целью транспортировки и обмена ранеными, эвакуации раненых и больных, женщин и детей, инвалидов из осажденной зоны (6).

Так как война затрагивает интересы всего международного сообщества, предложение о заключении общего перемирия может исходить и от Совета Безопасности ООН, на который Уставом ООН возложена главная ответственность за поддержание международного мира и безопасности. Нарушение условия перемирия отдельными лицами рассматривается как нарушение законов и обычаев войны и подлежит наказанию стороной, к которой

принадлежат эти лица, с обязанностью возмещения потерь другой стороне при наступлении таковых. В этом плане представляется верным о том, что соглашение о перемирии, «кладя конец определенной акции, не может создавать права, которыми не обладали подписавшие его государства к моменту ее начала. Перемирие не может создавать права на ведение войны». Вместе с тем, в случае возобновления боевых действий, квалифицируемых как акт агрессии, за пострадавшей стороной сохраняется право на индивидуальную или коллективную самооборону в соответствии со статьей 51 Устава ООН (7).

Статья 118 Третьей Женевской конвенции закрепила правило, согласно которому «военнопленные освобождаются и репатрируются тотчас же по прекращении военных действий» (6). При отсутствии каких-либо постановлений по данному вопросу, в соглашении о прекращении военных действий между сторонами конфликта, либо при отсутствии такого соглашения, держащая в плену страна сама составит и осуществит план репатриации, о чем обязательно должно быть сообщено военнопленным. Ситуации, когда в силу различных причин держащая в плену страна продолжала удерживать военнопленных длительный период после окончания вооруженного конфликта, не являются редкостью. Азербайджанская сторона в соответствии с нормами международного права, вернула всех военнопленных захваченных во время военных действий проводимых до соглашения от 9 ноября, в отличие от армянской стороны, которая вернув малую часть пленных, ничего не говорит о судьбе более 4000 человек пропавших без вести ещё со времен Первой Карабахской войны. Соответственно, в дополнение к судебному разбирательству, инициированному Азербайджаном против Армении в ЕСПЧ в январе 2021 года, в сентябре этого же года Азербайджан обратился в международные судебные органы с целью привлечь Армению к ответственности за систематические нарушения «Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискри-

минации» (МКЛРД). Согласно заявлению Азербайджана, целью и следствием реализуемой Арменией политики и практики антиазербайджанской дискриминации являются ущемления прав человека и основных свобод в отношении азербайджанцев в нарушение статей 2, 3, 4, 5, 6 и 7 указанной Конвенции (8).

Ответственность Армении за совершение международных преступлений связана с применением принципа индивидуальной ответственности за совершение международных преступлений. С этой целью, а также учитывая, что в Резолюциях Совета Безопасности ООН (822, 853, 874, 884) факты вторжения Армении на территорию Азербайджана и оккупации этих территорий оценены как угроза региональному миру и безопасности, необходимо создание Международного уголовного трибунала ad hoc в соответствии с главой VII Устава ООН. Ответственность за международные преступления в Азербайджане впервые была определена в Уголовном кодексе от 1999 года, и в соответствии со статьей 10 Уголовного кодекса преступность и наказуемость деяния определяются уголовным законом, действовавшим во время совершения этого деяния, то есть запрещается ретроактивное (обратное) применение уголовно-правовых норм. Если преступления против мира и человечности, военные преступления совершены после этой даты, национальные суды могут привлечь к ответственности (9).

Большинство международно-правовых норм о правах человека не могут непосредственно применяться национальными судами и другими компетентными государственными органами. Правда, следует отметить, что внутригосударственное применение норм международного права играет ключевую роль в реализации последних, но когда в силу ряда объективных и субъективных факторов прямое применение международно-правовых положений представляется невозможными или трудноосуществимым, «законодательный» путь становится наиболее целесообразным (10, с.27). Правовое ограничение по осуществ-

влению плана репатриации взятых в плен и удерживаемых армянских военнослужащих, обосновано тем, что они были захвачены азербайджанской стороной уже после Соглашения от 9 ноября, в активных боестолкновениях и с оружием в руках. Соответственно, не подпадая под статус военнопленных, они были преданы в Азербайджане уголовному суду в качестве диверсантов, посланных армянской стороной для совершения различных террористических актов и диверсий.

Принципы гуманитарного права обязательны для руководства воюющих сторон, в том числе для той стороны, которая ведет так называемую справедливую войну (акции по восстановлению мира, предпринимаемые ООН, операции по законной самообороне и внутренние вооруженные конфликты). В частности, запрещаются нападения неизбирательного характера, нападения, которые, как можно ожидать, вызовут потери среди гражданского населения, которые были бы чрезмерными по отношению к ожидаемому военному преимуществу; стороны обязываются проявлять заботу о защите природной среды, не применять голод среди мирного населения в качестве метода ведения войны, воздерживаться от вероломства и т.д. Закрепление в процессе правотворчества общечеловеческих моральных принципов международного права – одна из положительных тенденций в правовом регулировании общественных отношений большинства современных государств. Однако не всеми странами нормы международного морально-правового регулирования воспринимаются однозначно.

Все эти меры правового характера, несомненно, «цивилизовывают» войну, военные действия, и сводят материальный и нравственный урон к минимуму. Право существенно дополняет и компенсирует недостаток сил морального противодействия войнам как источника опасности. Таким образом, поле правовых отношений все более расширяется, оно все больше внедряется в моральное пространство. Перелив моральных норм в правовые осуществляется за счет изменения не содер-

жания этих норм, а санкции; морального при-
нуждения оказывается уже недостаточно для
соблюдения гражданами соответствующих

социальных предписаний и требуется уста-
новление за ними государственного правого
контроля.

Список использованной литературы

1. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. Москва: Наука, 1986. –260.
2. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения, Москва: Наука, 1989. –196 с.
3. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. Баку: Ганун, 2018. – 60 с.
4. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики, Баку: Юридическая литература, 2000, – 726 с.
5. <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rauoy.html>
- 6.Международные акты о правах человека.https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 7.<http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/387362/UNK-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 8.https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml
9. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку. Издательство «Hüquq Yaayın Evi». 2018.
10. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Beynəlxalq hüquq*, 1998, №1, с.16-46

İlham Əliyev

Нəрбиəмəлийəтлərə aid hüquqi məhdudийəтлərin мənəvi səciyyəsi

Şübhə yoxdur ki, hər bir cəmiyyətdə müəyyən davranış standartları mövcuddur, yəni insanlara rəhbərlik edən əxlaqi və hüquq normaları. Əxlaq və mənəviyyət normalarının hüquqi müdafiəsinin gücləndirilməsi “hüquq” – “müharibə” kateqoriyaları arasındakı münasibətlərdə xüsusilə aydın görünür. Hüquq o zaman real dəyər qazanır ki, o, müəyyən cəmiyyətə xas olan əxlaqi prinsipləri və ideyaları möhkəmləndirsin.

Əxlaq və hüquq dünya nizamının əsasları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır və beynəlxalq səviyyədə bu hadisələrin rolunu və əlaqəsini nəzərə almadan hüquq və əxlaqın dəyərini dərk etmək mümkün deyil. Müasir beynəlxalq hüquq müharibəyə müstəsna hal kimi baxır, və onu sülh vəziyyəti əvəz etməlidir.

Ilham Aliyev

The moral character of legal restrictions on military action

There is no doubt that in every society there are certain standards of behavior, i.e. moral and legal norms that guide people. The strengthening of the legal protection of the norms of morality and morality is especially evident in the relations between the categories "law" - "war". Law has real value only when it reinforces the moral principles and ideas inherent in a given society.

Morality and law are inextricably linked with the foundations of the world order, and understanding the value of law and morality is impossible without taking into account the role and correlation of these phenomena at the international level. Modern international law considers war as an exceptional state, which must be replaced by a state of peace.

Nicat CƏFƏROV,
Bakı Dövlət Universitetinin
“Beynəlxalq xüsusi hüquq”
kafedrasının doktorantı

AVROPA İTTİFAQINDA AZAD TİCARƏT ZONALARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azad ticarət zonası, Avropa İttifaqı, vergi güzəştləri, Avropa Komissiyası, rəqabət hüququ.

Key words: Free trade zone, European Union, tax incentives, European Commission, competition law.

Ключевые слова: зона свободной торговли, Европейский союз, налоговые льготы, Европейская комиссия, конкурентное право.

Avropa İttifaqının (Aİ) azad zonaları dövlət orqanlarının regionda öz biznes fəaliyyətlərini həyata keçirən şirkətlər üçün bir sıra “ad hoc” təşviqlər tətbiq etmək qərarına gəldiyi coğrafi ərazilərdən ibarətdir. Nəticədə, bu zonalar tez-tez yerləşdiyi bölgələr və bir çox hallarda da bütün ölkə üçün “böyümə qütblərinə” çevrilir. Təşviqlər müxtəlif formalarda, o cümlədən gömrük razılaşmaları üzrə azadolmalar və vergi güzəştləri formasında ola bilər. Bununla belə, azad zonalarda mövcud olan xüsusi vergi rejimləri onların Aİ-nin dövlət yardımı qaydalarına və ümumi bazar prinsiplərinə uyğunluğunu yoxlamaq üçün Avropa Komissiyasının diqqətlə yoxlanmasına məruz qalır. Bu kontekstdə ümumi bazar daxilində rəqabətin pozulmasının qarşısını almaq üçün Aİ-nin azad zonaları ilə bağlı tənzimləmə problemlərinin müzakirəsi və bu zonalarda Üzv Dövlətlərin təklif etdiyi vergi güzəştləri məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.

Aİ-də “azad zonalar” “İttifaqın gömrük ərazisi daxilində qeyri-üzv dövlətlərin mallarının idxal rüsumları, digər rüsumlar (yəni vergilər) və kommersiya siyasəti tədbirləri olmadan idxal oluna

biləcəyi qapalı ərazilər” kimi müəyyən edilir. [4] Bununla belə, bu azad zonalarda daha liberal ticarət qaydalarının tətbiq edilməsi özlüyündə əsas məqsəd deyil. Bu tədbirlər həyata keçirildiyi bölgənin iqtisadi və sosial inkişafına kömək etmək məqsədi daşıyır. [8] Bu məqsədlə gömrük tənzimləmələri ilə bağlı güzəştlərdən əlavə, azad zonalarda dövlət orqanları tərəfindən bir çox digər təşviqlər, o cümlədən vergidən azadolmalar, sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar, sadələşdirilmiş gömrük qaydaları və infrastrukturun təmin edilməsi kimi bir çox digər tədbirlər həyata keçirilir [8; s 2]. Aİ-də bir çox Üzv Dövlətlərin ərazisində azad ticarət zonaları daxil olmaqla azad zonalar mövcuddur. Məsələn, 1959-cu ildə İrlandiyada yaradılmış Şennon azad zonası, 1980-ci ildə Portuqaliyada yaradılmış Madeyra azad zonası, Polşada fəaliyyət göstərən on dörd azad zona və s.

Bir qayda olaraq, Üzv Dövlətlər özlərinin gömrük ərazisinin bir hissəsini azad zona kimi təyin etməkdə sərbəstdirlər, lakin bu zonalar əvvəlcədən təsdiq üçün Avropa Komissiyasına bildirilməlidir. Beləliklə, Aİ-də azad zonanın yaradılması Üzv dövlətlər tərəfindən diqqətli planlaşdırma tələb edir, çünki bu sahədə ən vacib aspektlərdən biri Aİ-nin qanunvericilik bazasına riayət etmək öhdəliyidir. Azad zonaların yaradılması qərarının arxasında duran səbəblər çoxsaylıdır və bu zonalar bütün mümkün regional problemlərə cavab verməyə də, Üzv Dövlətlərin inkişaf etməmiş regionlarında iqtisadi və sosial şəraitin yaxşılaşdırılmasında uğurlu ola bilər. Azad iqtisadi zonaların uğurunun göstəriciləri kimi müvafiq bölgədə daha yüksək sənaye istehsalı, artan məşğulluq səviyyəsi və yerli əhali gəlir əldə etmək imkanları

nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, azad zonalarda xüsusi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi bir sıra məhdudiyyətlərə və Aİ institutlarının davamlı tənzimləyici nəzarətinə məruz qalır. Yoxsulluğun azaldılması Avropanın müxtəlif regionlarında hələ də prioritet məsələ olsa da, Avropa səviyəsində uzunmüddətli perspektivdə bu problemin həlli üçün hansı müdaxilələrin və siyasətlərin daha uğurlu olacağına dair konsensus yoxdur.

Bundan əlavə, Aİ-nin özünəməxsus idarəetmə sistemi və tənzimləyici bazası Üzv Dövlətlərdə azad zonaların növü, sayı və müddəti ilə bağlı əlavə məhdudiyyətlər yaradır. Maddi nöqtəyi-nəzərdən Aİ və milli hüquqi mənbələr arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu, əsasən, Aİ Sazişində nəzərdə tutulmuş ilkin və ikinci dərəcəli hüquqi mənbələr sisteminə və onların Aİ qanunvericiliyinin birbaşa təsiri və üstünlüyünə dair məlum doktrinalar əsasında milli qanunla əlaqəsinə aiddir. Prosesual nöqtəyi-nəzərdən, Aİ-nin hüquqstrukturunu şaquli şəkildə inteqrasiya olunub. Müxtəlif hüquqi funksiyalar Aİ və milli səviyyə arasında bölüşdürülür. Müvafiq olaraq, həm Aİ məhkəmələrindən, həm də milli məhkəmə orqanlarından öz yurisdiksiyalarında Aİ hüquqi prinsiplərinin Üzv Dövlətlər arasında ahəngdar şəkildə şərhini və tətbiqini təmin etmələri tələb olunur. Aİ-də üzv dövlətlər arasında hüquqi və iqtisadi münasibətlərin xüsusi olaraq tənzimlənməsinin səbəbi budur. Bunun nəticəsində də, həmin ümumi qanunvericilik bazası və daha ümumən, Aİ-nin qanunvericilik prosesinin özü Üzv Dövlətlərin iqtisadi suverenliyini, ən azı, müəyyən sahələrdə məhdudlaşdırır.

Həmçinin, digər yurisdiksiyalardakı vəziyyətlə müqayisədə, Aİ-də azad zonaların mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bağlı şəffaflıq məsələləri Aİ sisteminin konstitusional əsaslarına toxunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ səlahiyyətlərinin hüdudları səlahiyyət ötürmə prinsipi ilə, onlardan istifadə isə subsidiarlıq və proporsionallıq prinsipləri ilə tənzimlənir [7]. Səlahiyyət ötürmə prinsipinə əsasən, Aİ orqanları yalnız Sazişlərdə müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Üzv Dövlətlərin onlara verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərə bilər. Sazişlərdə onlara verilməyən səlahiyyətlər Üzv Dövlətlərdə qalır.

Eyni zamanda, Aİ Sazişində açıq şəkildə qeyd olunur: “Səmimi əməkdaşlıq prinsipinə əsasən, İttifaq və Üzv Dövlətlər tam qarşılıqlı hörmətlə, Sazişlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bir-birinə kömək edəcəklər.” Bu öhdəlik ikitərəflidir. Bir tərəfdən, Üzv Dövlətlər Aİ Sazişindən irəli gələn və ya Aİ orqanlarının aktlarından yaranan öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün ümumi və ya xüsusi tədbirlər görməlidirlər. Digər tərəfdən, Üzv Dövlətlər Aİ vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kömək etməli və Aİ məqsədlərinə çatmaq üçün təhlükə yarada biləcək hər hansı tədbirdən çəkinməlidirlər. İnstitusional nöqtəyi-nəzərdən, Avropa Komissiyası Aİ çərçivəsində sazişlərə riayət edilməsinə nəzarət edir və bu rolda üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin seçilmiş sahələrdə Aİ qanunvericiliyinə uyğunluğunu təmin etməli və yoxlamalıdır. Bununla belə, azad zonalar mahiyyət etibarilə normal Aİ hüquq rejimindən bir sıra istisnalar verilmiş xüsusi ərazilərdir. Müvafiq olaraq, bu sahələrin xüsusi hüquqi statusu ümumi bazarda asimmetriyaların və disbalansların yaranmasının qarşısını almaq üçün Avropa Komissiyası üçün əlavə tənzimləmə söylərini də tələb edir. Bu kontekstdə şəffaflıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, azad iqtisadi zonalar təkə qanuni biznesi cəlb etmir, həm də qeyri-qanuni fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün imkanlar təklif edə bilər. Həmçinin, maliyyə xidmətləri və vergi güzəştlərinə gəldikdə, bu zonalar ofşor yurisdiksiyalar kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu baxımdan, azad zonaların fəaliyyətində və nəzarətində şəffaflığın olmaması Aİ-nin idarəetmə sisteminin etibarını və öz növbəsində sabitliyini sarsıtmaq potensialına malikdir ki, bu da mahiyyət etibarilə qarşılıqlı öhdəliklərə riayət edilməsindən asılıdır. Buna görə də Üzv Dövlətlər tərəfindən azad zonalarda tətbiq edilən istisnalar obyektiv meyarlar əsasında əsaslandırılmalıdır.

Azad zonalarda daha əlverişli gömrük tənzimləmələri ilə yanaşı, güzəştlər və təşviqlər müxtəlif formalarda ola bilər. Bununla belə, son illərdə Aİ qurumlarının xüsusi diqqəti bu sahələrdə Üzv Dövlətlər tərəfindən tətbiq edilən vergi güzəştlərinə yönəlmişdir.[3] Azad zonalarda mövcud olan vergi güzəştləri konkret regionu potensial inves-

torlar üçün daha cəlbedici etmək məqsədi daşıyır, lakin eyni zamanda, onlar sağlam rəqabətə zərər vura və nəticədə Aİ-nin ümumi bazarının normal fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilərlər. Aİ-də milli vergi güzəştlərinin Aİ Dövlət yardımı qaydalarına tabe olmasının əsas səbəbi budur. Məsələn, azad zonanın əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirildikdən sonra milli qurumlar Aİ Sazişinə əsasən dövlət yardımı qanunvericiliyinə uyğunluğa qiymətləndirmək üçün Avropa Komissiyasına məlumat verməlidirlər. Avropa Komissiyası açıq şəkildə etiraf edir ki, regional dövlət yardımı bir çox Üzv Dövlətlərdə regional inkişafı təşviq etmək üçün əsas alətdir. Bununla belə, regional inkişaf sahəsində dövlət yardımına nəzarətin əsas məqsədi regional yardıma imkan vermək olsa da, eyni zamanda, Komissiya “xüsusən subsidiya yarışlarının qarşısını almaqla Üzv Dövlətlər arasında bərabər oyun sahəsi yaratmaq” məqsədi güdür. Üzv dövlətlər öz fiskal siyasətlərinin formalaşdırılmasında böyük azadlığa malikdirlər, lakin vergi güzəştləri Dövlət yardımı ilə sıx bağlıdır və buna görə də, Aİ qanunvericiliyinə əsasən, onlar avtomatik olaraq qanuni qüvvəyə minmir. Dövlət orqanları tərəfindən azad zonalarda vergi güzəştlərinin mövcudluğunu əsaslandırmaq üçün müvafiq hüquqi və iqtisadi arqumentlər istənilən halda irəli sürülə bilər, çünki Aİ-nin dövlət yardımı rejimini tənzimləyən prinsiplər, əsaslı milli maraqlara əsaslanma bilər. Bununla belə, vergi güzəştlərinə qarşı mütləq qadağa olmasa da, bu tədbirlərin faktiki məzmunu, funksiyası və fəaliyyət göstərmə müddəti həmişə Avropa Komissiyasının güzəştlərin verilməsi prosesində ilkin qiymətləndirməsindən asılıdır. Bu baxımdan, Aİ-nin hüquqi bazası Aİ qərarvericilərinin Aİ-nin çoxsaylı məqsəd və siyasətlərini Üzv Dövlətlərin məqsədləri ilə balanslaşdırmağa cəhd edir. Bununla belə, Aİ Sazişi Aİ qurumları tərəfindən Üzv Dövlətlərin əsas funksiyalarına hörmət edilməsi prinsipini vurğulasa da, Aİ-nin fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişlənməsi Aİ-də müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında gərginliyi və sürtüşmələri tədricən artırmışdır [6; s. 365].

Dövlət tərəfindən görülən hər hansı tədbirin Dövlət yardımı kimi qiymətləndirilməsi onun Saziş qaydalarına uyğunluğunun qiymətləndirilmə-

sindən və onun bazara potensial müsbət təsirlərinin təhlilindən əvvəl həyata keçirilir. Avropa İttifaqının Fəaliyyəti haqqında Sazişin 107-ci maddəsi (Dövlət yardımı sahəsində Sazişin əsas müddəası) qadağan olunmuş tədbirlərin siyahısını vermir. Maddədə sadəcə olaraq deyilir: “Üzv dövlət tərəfindən və ya dövlət resursları vasitəsilə hər hansı formada verilmiş və müəyyən müəssisələrə və ya müəyyən malların istehsalına üstünlük verməklə rəqabəti pozan və ya pozmaq təhlükəsi yaradan hər hansı yardım, Üzv Dövlətlər arasında ticarətə təsir etdiyi dərəcədə daxili bazarla uyğun gəlmir.” Buradan belə çıxır ki, dövlət yardımı anlayışı son dərəcə genişdir və nəticədə o, Aİ institutları tərəfindən çoxtərəfli şərhə imkan verir. Bundan əlavə, Avropa Ədalət Məhkəməsi öz presedent hüququnda aydınlaşdırmışdır ki, yardım kimi təsnifat Sazişin 107-ci maddəsində göstərilən bütün şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir. “Altmark” işində Məhkəmə qərarında belə qeyd edilir: “Birincisi, dövlət tərəfindən və ya dövlət resursları vasitəsilə müdaxilə olmalıdır. İkincisi, müdaxilə Üzv Dövlətlər arasında ticarətə təsir göstərməlidir. Üçüncüsü, o, təşviqi alana üstünlük verməlidir. Dördüncüsü, o, rəqabəti pozmalı və ya pozmaq təhlükəsi yaratmalıdır.” [2; s. 75] Beləliklə, əgər dövlət təşviqi bütün bu dörd şərtə cavab verirsə, o, yardım kimi təsnif edilir və 107-ci maddənin 2-ci və 3-cü bəndində sadalanan istisnalar istisna olmaqla, avtomatik olaraq ümumi bazara uyğun gəlmir. Ümumilikdə, Aİ Sazişində nəzərdə tutulan və Avropa Ədalət Məhkəməsinin hüquq təcrübəsində işlənmiş dövlət yardımının tərifinə üzv dövlətin hər hansı birbaşa müdaxiləsi və ya ictimai resursların ötürülməsinin mövcud olduğu hər bir müdaxilə daxildir [1; s. 51]. Vergi təşviqləri formasında dövlət yardımı məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Aİ-nin dövlət yardımı ilə bağlı qaydaları hətta Aİ Sazişində heç bir açıq müddəə nəzərdə tutulmadığı hallarda belə bütün ictimai tədbirləri hədəfləyir. Müvafiq olaraq, dövlət yardımı qaydaları birbaşa vergitutma sahəsində də tətbiq edilir, baxmayaraq ki, Aİ səviyyəsində milli vergi tədbirlərini tənzimləmək üçün ümumi səlahiyyətlər mövcud deyil. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa Ədalət Məhkəməsi öz presedent hüququnda qeyd edir ki,

ehtiyatda olan səlahiyyətlərini həyata keçirərkən, Üzv Dövlətlər Aİ Sazişləri ilə onların üzərinə qoyulmuş öhdəlikdən yalnız Sazişlərin özlərində müəyyən edilmiş şərtlərlə kənara çıxma bilirlər. Bundan əlavə, Sazişin müddəalarına zidd olaraq bir dövlət tərəfindən həyata keçirilən birtərəfli hərəkət və ya tədbir halında, Aİ institutlarının ən qısa zamanda müdaxiləsi ümumi bazarın düzgün işləməsi üçün əsas tələblərə cavab verir. Aİ Sazişində subsidiya və ya yardım anlayışının açıq tərif yoxdur. Subsidiya, ümumiyyətlə, alıcı və ya istehlakçı tərəfindən mal və ya xidmətlər üçün ödənilmiş haqdan başqa müəssisənin (və ya müəssisələr qrupunun) dəstəyi üçün edilən hər hansı bir ödəniş kimi müəyyən edilir. Yardım oxşar anlayışdır, lakin burada onun məqsədi vurğulanır və o, adətən kənar yardım olmadan əldə edilə bilməyən xüsusi məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş olur. Bundan əlavə, dövlət yardımı ilə bağlı ilkin pre-sedent hüququnda Avropa Ədalət Məhkəməsi bunları qeyd edir: “Yardım anlayışı subsidiya anlayışından daha genişdir, çünki o, təkcə subsidiyaların özləri kimi müsbət faydaları deyil, həm də müxtəlif formalarda adətən müəssisənin büdcəsində nəzərə alınan ödənişləri yüngülləşdirən müdaxilələri əhatə edir”. Beləliklə, Aİ-nin dövlət yardımı ilə bağlı qaydalarının əhatə dairəsi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) subsidiyalarla bağlı qaydalarından daha genişdir. Məsələn, ÜTT qaydalarına əsasən, fundamental prinsip ondan ibarətdir ki, subsidiyalar adətən qanunidir, Aİ qaydalarına görə isə subsidiyalar əksərən qeyri-qanuni hesab olunur. Üstəlik, ÜTT qaydaları subsidiyaları yalnız maliyyə yardımı hesab edir, halbuki Aİ rejimi maliyyə yardımı olub-olmamasından asılı olmayaraq hər hansı formada yardımı qadağan edir. Nəticədə, digər yurisdiksiyalardakı dövlət orqanları ilə müqayisədə Aİ Üzv Dövlətlərinin bazara müdaxilə ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu baxımdan, Aİ-nin Üzv Dövlətləri milli fiskal və sosial siyasətləri formalaşdırarkən və həyata keçirərkən, əhəmiyyətli dərəcədə daha sərt qaydalar toplusuna uyğunluğu nəzərə almalıdırlar.

Avropa İttifaqında azad zonaların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı məsələ xüsusilə İttifaqın Mərkəzi Avropa ölkələrinin qoşulması

ilə genişləndiyi illərdə daha da aktuallaşdı [5; s. 181]. Polşa kimi ölkələrdə milli dövlət yardımı siyasətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən geniş azad zonalar sisteminin mövcudluğu onların Aİ standartlarına uyğunlaşması yolunda əlavə çətinliklər yaratmışdı. Daha dəqiq desək, bu azad zonalar datətəbiq edilən fiskal tədbirlər şəklində dövlət yardımı Aİ institutları tərəfindən qoşulma halında ümumi bazarda ədalətli rəqabətin qorunmasına ciddi maneə kimi görülürdü. Bununla belə, Aİ tələblərinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra Polşada və digər Mərkəzi Avropa ölkələrində azad zonalar təkcə müvafiq sahələrin deyil, həm də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət töhfə vermiş kimi görünməyə başladı. Bu baxımdan, azad zonalar onların tərkibində fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında, birbaşa investisiyaların cəlb edilməsində, ixracın artırılmasında və işsizliyin azaldılmasında uğurlu olduqlarını sübut ediblər. Baxmayaraq ki, Aİ institutları tez-tez azad iqtisadi zonalarda mövcud olan spesifik fiskal tədbirlərin ümumi bazara potensial zərərli təsirləri ilə bağlı ciddi narahatlıqlarını ifadə etsələr də, eyni zamanda, onların regional inkişafa potensial töhfələrini etiraf ediblər.

Azad zonalarda vergi tədbirlərinin tətbiqinə Avropa Komissiyasının tənqidi münasibətini başa düşmək üçün nəzərə alınmalı olan aspektlərdən biri də bu sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların fəaliyyətinə nəzarətin şəffaflığı və effektivliyinə aiddir. Dövlət orqanları tərəfindən azad zonalarda investirlərə verilən vergi güzəştləri daim monitoring edilməli və audit prosesinə məruz qalmalıdır. Bundan əlavə, azad zonaların xüsusi xüsusiyyətlərinə görə müvafiq nəzarət orqanlarına ölkənin digər yerlərində fəaliyyət göstərən bizneslərə nəzarət etmək üçün mövcud olanlardan daha geniş yoxlama səlahiyyətləri verilir. Məsələn, dövlət yardımı tətbiq edildikdə, Üzv Dövlətlərdən azad zonadakı bütün biznes fəaliyyəti haqqında Avropa Komissiyasına hesabat vermələri tələb olunur. Azad zonaların yaradılmasının əsas səbəbi yoxsul rayonların iqtisadi və sosial inkişafına dəstək verməkdir. Bununla belə, Aİ qərarverici orqanları tərəfindən tez-tez səsləndirilən fikirlərdən biri də budur ki, bəzən azad

zonalar həqiqətən ehtiyac duyulan yerlərdə deyil, daha çox yerli hakimiyyət orqanlarının milli səviyyədə siyasi təsir imkanlarından istifadə edərək bildiyi regionlarda fəaliyyət göstərir. [5; s. 200] Məsələn, Madeyra azad zonası ilə bağlı azad zonaların fəaliyyətində nəzarət və şəffaflıq məsələləri son vaxtlar ortaya çıxıb. Madeyra azad zonası 1980-ci ildə Portuqaliya Avropa Birliyinin üzvü olmadığı zaman yaradılıb. 1986-cı ildə ölkə Aİ-yə daxil oldu və bir il sonra Avropa Komissiyası ilk dəfə Madeyranın xüsusi vergi rejimini təsdiqlədi. Bununla belə, 2000-ci ildə Komissiya müəyyən etdi ki, vergidən azadolmalar şəklində verilən yardımın məbləği ildə 1 milyard avrodan çox olsa da, Madeyra Azad Ticarət Zonasında fəaliyyət göstərən təxminən 4000 şirkətin ümumi işçi sayı 1000 nəfəri keçməyib. Bununla əlaqədar olaraq, Komissiya belə qənaətə gəlib ki, dövlət yardımını şəklində verilən ictimai tədbirlər regional inkişafa heç bir təsirli töhfə verə bilməyib. Bu yaxınlarda Madeyradakı vəziyyət Aİ-nin digər institusional aktyorları arasında ciddi narahatlıqlar yaratmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq, Aİ-nin daha sərt tənzimləmə məqsədi ilə azad zonalarda vergi güzəştləri üçün daha sərt təlimatların verilməsi barədə düşünməyə başladığı bildirilib. AK-nin təklifinin rəhbər prinsipi belə görünür ki, azad zonalarda vergi güzəştləri real iqtisadi fəaliyyətin mövcudluğuna uyğun şəkildə verilməlidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlət orqanları tərəfindən azad zonalarda təklif olunan vergi güzəştləri Üzv Dövlətlər arasında rəqabəti poza bilər və buna görə də onlar Aİ-nin dövlət

yardımı qaydalarına riayət etməlidirlər. Aİ-də Avropa Komissiyası bu vergi təşviqlərinin Aİ-nin qanunvericilik bazasına uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək məqsədilə nəzərdən keçirmək üçün müstəsna səlahiyyətə malikdir. Bununla belə, milli fiskal siyasət və siyasi hakimiyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dövlət orqanları tərəfindən müxtəlif vergi rejimlərinin tətbiq edilməsi milli səviyyədə siyasi, iqtisadi və sosial kontekst və prioritetlərlə bağlı bir sıra siyasi mülahizələrdən asılıdır.

Bundan əlavə, dünyanın digər yurisdiksiyalarındakı vəziyyətlə müqayisədə, Aİ-də azad zonaların fəaliyyəti ilə bağlı şəffaflıq məsələləri konstitusional əhəmiyyət kəsb edir. Vergi güzəştləri ilə azad zonaların fəaliyyətində və nəzarətində şəffaflığın olmaması, bütün Üzv Dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı öhdəliklərə hörmətə əsaslanan Aİ-nin çoxsəviyyəli idarəetmə sisteminin sabitliyinə xələl gətirir. Bu, çox həssas məsələdir, çünki bu vəziyyət Aİ-nin institusional dialoqunda və nəhayət, Avropaya inteqrasiya prosesində böyük qırılmalara səbəb ola bilər. Bununla belə, Aİ-nin dövlət yardımını siyasəti genişlənməş İttifaqda ümumi bazar məqsədlərinə nail olunması fonunda tədricən Avropa Komissiyasının əlində güclü idarəetmə alətinə çevrilməsinə baxmayaraq, Aİ-nin mövcud hüquqi və siyasi alətlərinin regional, milli və Avropa idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrini əlaqələndirmək və Aİ-də azad zonaların tənzimlənməsində effektivliyi və şəffaflığı təmin etmək üçün adekvat olub-olmadığı hələ də aydın deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alice Pisapia, The Role of EU State Aid Policy in Enhancing the Development of the Industrial Sector (Economic Trends & Economic Policy, 135, 45–65, 2015).
2. Case C-280/00 Altmark Trans GmbH, Regierungspräsidium Magdeburg v. Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH [2003] ECR I-7747.
3. Chang Woon Nam & Doina Radulescu, Types of Tax Concessions for Attracting Foreign Direct Investment in Free Economic Zones, CESifo Working paper No. 1175, 1–21 (2004).
4. European Commission, Taxation and Custom Union – Free Zones, https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/customs-procedures/what-is-importation/free-zones_en#.
5. Monika G. Kislowska, The Future of Special Economic Zones in the Aftermath of Poland's

Accession to the European Union, 5(1) Journal of International Business and Law 174–202, (2006).

6. Phedon Nicolaides, Fiscal State Aid in the EU: The Limits of Tax Autonomy, 27(3) World Competition 365–396, (2004).

7. TEU. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community [2007] OJ C306/01.

8. Willemijn de Jong, Establishing Free Zones for regional development, Library of the European Parliament, Briefing (12 March 2013), [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130481/LDM_BRI\(2013\)130481_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130481/LDM_BRI(2013)130481_REV1_EN.pdf).

Nijat Jafarov

Features of the legal regulation of free trade zones in the European Union

European Union (EU) free zones consist of geographical areas where public authorities have decided to apply a series of "ad hoc" incentives to companies doing business in the region. However, special tax regimes in free zones are subject to careful scrutiny by the European Commission to check their compliance with EU state aid rules and common market principles. In this context, it is important to discuss regulatory issues related to EU free zones and to pay special attention to the issue of tax incentives offered by Member States in these zones in order to prevent the distortion of competition within the common market.

Ниджат Джафаров

Особенности правового регулирования зон свободной торговли в Европейском Союзе

Свободные зоны Европейского союза (ЕС) состоят из географических зон, в которых государственные органы решили применить ряд «специальных» стимулов для компаний, ведущих бизнес в регионе. Тем не менее, специальные налоговые режимы в свободных зонах подлежат тщательному изучению Европейской комиссией на предмет их соответствия правилам государственной помощи ЕС и принципам общего рынка. В этом контексте важно обсудить вопросы регулирования, связанные со свободными зонами ЕС, и уделить особое внимание вопросу налоговых льгот, предлагаемых государствами-членами в этих зонах, чтобы предотвратить искажение конкуренции в рамках общего рынка.

Elnarə MİRZƏYEVA,

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
“Beynəlxalq xüsusi hüquq və
Avropa hüququ” kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
elnaramirzayeva@mail.ru

MÜASİR SİYASİ PROSESLƏRDƏ VƏ DÖVLƏTLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA LOBBİÇİYİN ROLU, MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti, lobbicilik fəaliyyəti, diaspora fəaliyyəti, dövlət siyasəti, hüquqi tənzimləmə, qanunvericilik aktı.

Keywords: international non-governmental organizations, civil society, lobbying activity, diaspora activity, state policy, legal regulation, legislative act.

Ключевые слова: международные неправительственные организации, гражданское общество, лоббистская деятельность, диаспорская деятельность, государственная политика, правовое регулирование, законодательный акт.

Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin strukturunda “lobbicilik” özünəməxsus və mühüm rola malikdir. Lakin dövlətlərin milli qanunvericiliyindən asılı olaraq, lobbicilik fəaliyyəti müxtəlif adlar, o cümlədən, diaspor qismində öz mövcudluğunu bürüzə verir. Bunun üçün hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlili zəruridir.

“Diaspor” qədim yunan sözü olub, hərfi mənada “səpələnmə” deməkdir. Bu sözün yaranma tarixi yunanların eramızdan xeyli əvvəl başladıkları işğal və köçürülmə dövrünə təsadüf edir. Müxtəlif ölkələrə hərbi yürüşlər zamanı yunan ordusu əsgərlərinin bir hissəsi işğal edilmiş ərazilərdə məskunlaşmış və buranın daimi sakinlərinə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar, “diaspor” ifadəsi

də məhz yunan dilindən qaynaqlanır. Mənbələrdə bu sözə ilk dəfə İudaizmin (Yəhudilərin) müqəddəs kitabı olan Bibliyanın yunançadan tərcüməsində rast gəlinir və “Yəhudilərin yadellilər arasında səpələnməsi” mənasında işlədilir. Beləliklə, diaspor anlayışının əsas amili hər hansısa bir etnik qrupun ölkə xaricində yad etnosların əhatəsində yaşamasıdır. Lakin başqa xalqlar arasında yaşayan hər hansı bir xalqın müəyyən hissəsinin diaspor kimi qiymətləndirilməsinin düzgün olmadığını vurğulayan bəzi müəlliflərin fikrincə, diaspora-milli məişətə, adət-ənənələrə, mədəniyyətə və dilə, milli şüura malik olan, onu qoruyan, inkişaf və təbliğ edən etnik cəmiyyətdir (1, 14).

Fəaliyyət dairəsindən, məşğuliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq hər hansı bir etnosu aid adamların müəyyən zaman kəsiyində öz tarixi vətənlərindən kənarında məskunlaşmaları və ictimai fəaliyyəti bilavasitə diasporun formalaşması ilə nəticələnir.

Lobby ilə diasporanın fərqli aspektlərinə toxunan bir sıra tədqiqatçılar (məsələn, Z.Əliyev) hesab edir ki, diaspor xüsusi maraqları olan bir qrup kimi siyasi proseslərdə iştirak edir və digər maraq qrupları kimi o da öz maraqlarını təmin etmək üçün təzyiq vasitəsi kimi lobbizmdən istifadə edir. Mövcud taktikadan istifadə etdiyi üçün diaspor lobbicilik qrupu kimi tanınır. Yəni, diaspor qrup, lobbizim isə qrupların istifadə etdiyi taktikadır. Həmçinin, qeyd edilməlidir ki, lobbicilik diasporun iştirakı olmadan da yaranı bilər. Bu halda bü-

tün ağırlıq hər iki tərəflin, maraqlı dövlətin və işin icraçısı olan lobbi şirkətlərinin üzərinə düşür. Bununla yanaşı, onların oxşar cəhəti də ədəbiyyatlarında xüsusilə vurğulanır. Belə ki, hər iki sistemin aparıcı qüvvəsini iş adamları, ziyalılar, yuxarı və orta təbəqənin nümayəndələri, hüquqşünaslar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, KİV işçiləri və digər peşə sahiblərinin təşkil etməsidir. Digər tərəfdən, lobbiçiliyin əsas funksiyası diasporun qarşısında duran vəzifələrlə prinsip etibarını ilə üst-üstə düşür və demək olar ki, kəşişir (2, 7-19).

Ümumilikdə, aparılan elmi araşdırmalar əsasında lobbiçilik fəaliyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Lobbiçilik siyasi münasibətlərdə qeyri-rəsmi təmsil olunma sistemidir;

- Lobbiçilik müəyyən sənaye, maliyyə və digər qrupların maraqlarına cavab verən dövlət-siyasi və inzibati qərarların işlənilməsinə və qəbuluna şərait yaradan siyasətçilər, dövlət məmurları və ekspertlər arasında əlaqələrin və münasibətlərin sistemidir;

- Lobbiçilik – parlament deputatları tərəfindən həyata keçirilən maraqların coğrafi təmsilçiliyi sistemini tamamlayan və müxtəlif istiqamətlərdə uzlaşan düşən dövlət orqanlarında qrup maraqlarının funksional təmsilçiliyinin spesifik sistemidir (8, 25).

Aparılan elmi araşdırmalarda lobbiçilik fəaliyyəti müəyyən meyarlar əsasında təsnifləşdirilir:

- Bu növ fəaliyyətin həyata keçirilməsi üsullarından asılı olaraq, “kölgə” və “ağ” (sivilizasiyalı) lobbiçilik fəaliyyətləri növlərinə ayrılır. “Kölgə” lobbiçiliyinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin və cəmiyyətin obyektiv ehtiyaclarına zidd olan şəxsi, dar korporativ maraqların reallaşmasına gətirib çıxara bilər. “Ağ” lobbiçilik isə öz maraqlarını hakimiyyət vasitəsilə həyata keçirmək üçün əks mexanizmlərə əsaslanır və ideal halda qanunçuluq, aşkarlıq və plüralizm prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Bu növün mahiyyəti onun açıqlığı, şəffaflığı, eləcə də geniş əhali kütləsinin güc strukturlarına çıxışının asanlaşdırılması, sosial institutların inkişaf dinamikasındadır.

- Qrup halında nümayəndəliyin təsir mexanizmlərindən asılı olaraq, birbaşa lobbiçilik və dolayısı lobbiçilik növləri müəyyən olunur. Birba-

şa lobbiçilik lobbi fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərlə hakimiyyət və sərəncamverici səlahiyyətlərdən istifadə edən subyektlərin birbaşa əlaqəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Dolayısı lobbiçiliyin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, hakimiyyəti və sərəncamverici səlahiyyətləri olmayan, lakin təsir qüvvəsinə malik hərtərəfli imkanlara malik olan şəxslərlə əlaqələr mövcudluğu özünü büruzə verir (9, 78-81).

Dövlət hakimiyyəti institutlarına bilavasitə təsir göstərmək yolu ilə ayrı-ayrı maraqların və ya üçüncü şəxslərin maraqlarının realizəsi məqsədilə mövcud qanunvericilik, inzibati, hüquq tətbiqetmə maneələrinin dəf edilməsi ilə bağlı maraqlı şəxslərin davranışı proseslərinin məcmusunda özünü ifadə edən siyasi-hüquqi institut qismində nəzərdən keçən bəzi müəlliflərin fikrincə, lobbi fəaliyyəti həyata keçirilməsi üsullarından və qrup şəklində təmsilçiliyin təsir mexanizmlərindən asılı olaraq müəyyən növlərə bölünür (7, 309).

Bəzi hallarda lobbiçi qrupların aşağıdakı növlərə bölgüsünə dair tendensiyaya rast gəlmək mümkündür:

- Seçkilərə qatılmaqla və siyasətdə birbaşa iştirak etməklə, siyasi gücün nümayiş etdirilməsinə cəhd göstərən biznes qruplaşmaları və onların siyasi nümayəndələrindən ibarət “siyasiləşmiş” qruplar;

- Sosial qrupların maraqlarını müdafiə edən sosial lobbiçilər;

- Korporasiyaların, sahəvi komplekslərin, habelə maliyyə-sənaye qruplaşmalarının təmsil olduğu iqtisadi lobbiçilər;

- Dövlət büdcəsindən asılı olan əhalinin böyük qruplarını əhatə edən “büdcə” qrupları;

- Ekoloji, qadın, gənclər təşkilatları, sahibkar birliklərini əhatə edən, eləcə də vətəndaşların təşəbbüsləri ilə sıx bağlılığı olan lobbiçilik fəaliyyətini əhatə edən lobbiçilərin “vətəndaş” qrupları;

- Əcnəbi lobbiçilər qrupları (6, 262-265).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lobbiçilik institutu dünya dövlətlərinin milli qanunvericiliyində müxtəlif kontekstlərdən təsbit olunmuşdur. Məhz bunu nəzərə alaraq lobbiçilik fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bütün dövlətləri dörd qrupa bölmək olar. Birinci qrup dövlətlərə (ABŞ, Kanada, Yaponiya)

lobbiçiliyin qanunvericiliklə nizamlanmış dövlətlər aiddir. İkinci qrup ölkələrdə isə lobbiçilik fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri (məsələn, Fransa Respublikasında Lobbiçilərin Etik Davranış Məcəlləsi, AFR-də “Bundestaqda ittifaqların və onların nümayəndələrinin qeydiyyatı haqqında Əsasnamə” və s.) qanunvericiliklə tənzimlənir. Üçüncü qrupa lobbiçilik fəaliyyətinin müvafiq hüquqi tənzimləməsinin mövcud olmadığı, lakin mövcud problemin optimal həlli yollarının müəyyən olunduğu və mühüm qanunların ictimaiyyətin nümayəndələri ilə yekun müzakirə şəraitində qəbul edildiyi ölkələr (İtaliya Respublikası, Polşa Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və s.) daxildir. Dördüncü qrupa isə lobbiçilik fəaliyyətinin ümumiyyətlə qanunvericiliklə tənzimlənmədiyi dövlətlər (Ukrayna) aiddir (5, 44-56).

Bununla əlaqədar, bir sıra ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyinə ətraflı nəzər salaraq, müqayisəli təhlil aparmaq mümkündür. Məsələn, AFR-də lobbiçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair münasibətləri tənzimləyən vahid qanunvericilik aktı olmasa da, bu fəaliyyətə toxunan müddəaları nəzərdə tutan ayrı-ayrı sahələr üzrə qanunvericilik aktlarının mövcudluğunu qeyd edə bilərik:

- “Federal nazirliklər haqqında Vahid Əsasnamə”yə uyğun olaraq, maraqlı həmkarlar ittifaqları və assosiasiyalarından ibarət ekspertlər federal nazirliklərdə qanun layihələrinin işlənilməsində iştirak edə bilərlər. Bu da Almaniya icra hakimiyyəti səviyyəsində lobbiçiliyin mümkünlüyünün nəzərdə tutulduğunu göstərir.

- “Bundestaqın fəaliyyəti haqqında Reqlamenti” Almaniya parlamentinin fəaliyyətində maraqlı həmkarlar ittifaqları və assosiasiyalarından ibarət ekspertlərin iştirakının yolverilənliyini ehtiva edir.

- 1972-ci il tarixli “Bundestaq üzvünün Davranış Məcəlləsi” hər bir deputatın üzərinə müəyyən edilmiş qaydada həmin deputatın hazırda hansı lobbi təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqədə olması barədə məlumat dərc etmək öhdəliyini də qoyur. Lakin, bir qayda olaraq, bu məlumat praktik baxımdan geniş ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmır.

- “Bundestaq yanında ittifaqların və onların

nümayəndələrin qeydiyyatı haqqında” 1972-ci il tarixli Reqlament federal hökumət idarələrinə və parlament komitələrinə rəsmi giriş əldə etmiş bütün birliklərin, assosiasiyaların və assosiasiyaların göstəriləndiyi lobbiçilərin siyahısının ictimai dərcini nəzərdə tutur. Bununla belə, ümumi məqsədə baxmayaraq, ABŞ və Almaniya qaydaları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əgər ABŞ-ın qanunu hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edildiyi halda, “Birliklərin və onların Bundestaqda nümayəndələrinin qeydiyyatı haqqında Əsasnamə” yalnız hüquqi şəxslərə münasibətdə tətbiq olunur. Şərtlərinə uyğun olaraq, alınan və xərclənən vəsaitləri göstərmək tələb olunmur, çünki pulsuz qeydiyyatla bu cür məlumatlara etibar etmək üçün heç bir səbəb yoxdur.

Kanadada lobbiçilik fəaliyyətinin konstitusional-hüquqi əsası qismində bir sıra sənədlər – lobbiçilərin qeydiyyatının əsaslarının müəyyən edən “Lobbiçilərin qeydiyyatı haqqında” 1989-cu il tarixli Qanun, lobbiçilik fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərin davranışının əxlaqi-etik qaydalarını nəzərdə tutan 1995-ci il tarixli “Lobbiçilərin Davranış Məcəlləsi”, habelə parlament üzvlərinin lobbiçilik fəaliyyətində iştirakı zamanı tətbiq olunan qaydaların və tövsiyələrin tam siyahısını özündə ehtiva edən “Parlament haqqında Qanun” və Parlamentin Reqlamenti və s. çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu normativ-hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan tələblərin pozulması mənfi nəticələrə, xüsusilə cinayət və ya konstitusional məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur.

Sözgedən ölkədə lobbiçilik fəaliyyətinin subyektlərinə gəldikdə, Böyük Britaniyada olduğu kimi fiziki və hüquqi şəxs statusuna malik lobbiçi və lobbiçilərin birlikləri də analoji rola malikdir. Belə ki, “Lobbiçilərin qeydiyyatı haqqında” 1989-cu il tarixli Qanuna uyğun olaraq, lobbiçi dedikdə, hər hansı digər şəxs və ya təşkilatın adından ödəniş müqabilində normativ hüquqi aktın qəbulu prosesinə təsir göstərməyi, habelə hər hansı digər səlahiyyətli orqanlarla görüşlər təşkil etməyi öhdəsinə götürən hər hansı şəxs başa düşülür. Lobbiçilik fəaliyyətinin obyektləri parlamentin, hökumətlərin və dövlət orqanlarının normativ-hüquqi aktlarıdır. Parlamentə “xüsusi” qanun layihəsinin təqdim olunması isə bu fəaliyyə-

tin formasını təşkil edir. “Xüsusi” qanun layihəsinin qəbulunda maraqlı olan fiziki və hüquqi şəxslər onu parlamentə baxılmaq üçün təqdim etdikdə, eləcə də baxılmasının hər mərhələsində parlamentdə xüsusi vergi ödəyirlər ki, onun da məbləği 100-800 Kanada dolları arasında dəyişir (4, 27-30).

Azərbaycan Respublikası isə məsələyə nisbətən fərqli kontekstdən yanaşaraq, diaspor fəaliyyətini “xaricdə yaşayan azərbaycanlılar”ın fəaliyyəti baxımından nəzərdən keçirir. Belə ki, “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” 27 dekabr 2002-ci il tarixli Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, bu kateqoriyaya Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında yaşayan və özünü azərbaycanlı hesab edən aşağıdakı şəxslər aid edilir: Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və onların övladları; əvvəllər Azərbaycan SSR-nin və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olmuş şəxslər və onların övladları; yuxarıda qeyd olunan kateqoriyalara aid olmayan, lakin etnik, dil, mədəniyyət və ya tarixi əlaqələr baxımından özünü azərbaycanlı hesab edən şəxslər və onların övladları (10).

Qanunda, həmçinin, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı *dövlət siyasətinin məqsədləri* (beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, eləcə də müvafiq xarici dövlətlərin qanunvericiliyi nəzərə alınmaqla, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə və onların öz milli özgünlüyünü qoruyub saxlamasına və inkişaf etdirməsinə kömək göstərmək; xaricdə yaşayan azərbaycanlıları Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatına, habelə Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsinə cəlb etmək və s.), *prinsipləri* (Azərbaycan Respublikası xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətini həyata keçirərkən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və digər

dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əsaslanması; xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılması) və *dövlət siyasətinin əsasları* (Azərbaycan Respublikası onun vətəndaşı olan və onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan azərbaycanlıların hüquqi müdafiəsinə təminat verməsi və onlara hamilik etməsi; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan və onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malik olması və bərabər vəzifələr daşması; Azərbaycan Respublikasının digər dövlətin vətəndaşı olan və ya vətəndaşlığı olmayan xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bütün sahələrdə əlaqələrin saxlanması və inkişaf etdirilməsinə köməklik göstərməsi, onların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün müvafiq tədbirlər görməsi və s.) öz əksini tapmışdır.

Sözgedən qanunvericilik aktında diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycan Respublikası vətəndaşının xarici dövlətin ərazisində yaşamasının Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının xitamına səbəb olmamasına dair 5.1-ci maddənin təsbit olunmasıdır. Bu isə öz növbəsində “Azərbaycan xalqı” anlayışının təhlilini zəruri edir. Belə ki, Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları sayılır. Bundan əlavə, Azərbaycan xalqı ilə bağlı digər müddəalara da Konstitusiyada rast gəlmək mümkündür:

- Azərbaycan xalqının dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması (maddə 1, hissə I);
- xalqın suverenliyi (maddə 2);
- xalqı təmsil etmək hüququ (maddə 4);
- xalqın vahidliyi (maddə 5);
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirməsi və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin etməsi (maddə 8, hissə II);
- Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlə-

rinin yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dəyişdirilməsinin mümkünlüyü (maddə 11, hissə III).

Həmçinin, premabulada *“xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq”* Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri kimi öz əksini tapmışdır (11).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 may 2009-cu il tarixli 95 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Əsasnaməsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi diasporla iş sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar, eləcə də onların təsis etdiyi diaspor təşkilatları, habelə Azərbaycana dost münasibət bəsləyən digər xalqların diasporları ilə əlaqələrin genişləndirilməsini və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahə ilə bağlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır (12). Göründüyü kimi, müvafiq sahədə ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktından fərqli olaraq, institusional mexanizm diaspor təşkilatları qarşılıqlı fəaliyyətin qurulması sahəsində də səlahiyyətlərə malikdir. Bundan əlavə, Komitənin vəzifələrindən biri də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti və onlarla aparılan iş, Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti, habelə Azərbaycana dost münasibət bəsləyən digər xalqların diaspor qurumları ilə əməkdaşlığın inkişafı sahəsində görülmüş işlər haqqında vaxtaşırı hesabatlar, illik məruzələr hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməkdir (yarımbənd 8.19).

Fikrimizcə, Azərbaycanda hazırkı dövrdə diaspor fəaliyyəti ilə aparılan işin təşkili ilə “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında Qanun”un təsir qüvvəsi arasında ziddiyyətlər mövcuddur. Belə ki, sözügedən qanunvericilik aktında diaspor təşkilatları ilə bağlı yalnız bir məsələ - Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının xaricdə yaşayan azərbaycanlılara informasiya sahəsində kömək məqsədilə diaspor ilə işin təşkil olunması və aparılması sahəsində digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsinə

və tətbiq olunmasına yardım göstərməsi (maddə 8.0.6) öz əksini tapmışdır. Məhz bu baxımdan, müvafiq qanunvericilik aktının yeni qanunla əvəz olunması və qəbul olunacaq yeni qanunvericilik aktında “diaspor” və “diaspor təşkilatları” anlayışlarının tərifinə, diaspor təşkilatları ilə bağlı dövlət idarəetməsinə, xaricdə yaşayan soydaşlarla bağlı məsələlərə daha aydın və dəqiq şəkildə toxunulmalıdır.

Şübhəsiz ki, mövcud qanunvericilik aktı 2002-2008-ci ildə mövcud olmuş Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti müddətində effektiv sayıla bilərdi. Lakin müasir dövrdə onun effektivliyi diaspor fəaliyyətinə dövlət dəstəyi və onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi baxımından tam deyildir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına xaricdə yaşayan azərbaycanlılara – soydaşlara dövlət dəstəyini əks etdirən maddənin daxil edilməsini təklif edirik. Bu həm də Azərbaycan dövlətinin diaspor fəaliyyətinə dəstəyin təməl hüquqi bazası rolunda oynaya bilər. Xarici dövlətlərin konstitusiyalarında da analoji müddəyə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, Rusiya Federasiyası xaricdə yaşayan həmvətənlərinə, onların hüquqlarının həyata keçirilməsində, maraqlarının müdafiəsinin təminində və ümumrusiya mədəni eyniliyinin qorunub saxlanması da dəstək göstərir (13). Tacikistan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsində isə *“Dövlət xaricdə yaşayan soydaşları ilə əməkdaşlıq edir”* müddəası təsbit olunmuşdur (14). Gürcüstan Konstitusiyasının 5-ci maddəsinin 8-ci bəndində qeyd olunur ki, dövlət xaricdə yaşayan gürcü soydaşlarının vətəni ilə əlaqələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır (15).

Elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda aparılan təhlillərə əsasən, lobbiçilik fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin üç əsas prinsipi mövcuddur:

– Şəffaflıq (siyasi qərarların qəbul olunması üsulları və qaydalarının açıqlanması; hər kəsin öz maraqlarını qorumaq üçün lazımi ehtiyat tədbirlərini görə bilməsi üçün dövlət orqanlarının lobbiçilik fəaliyyətinin nəticələri barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması və s.);

- Düzgünlük(dövlət hakimiyyəti orqanlarına bərabər çıxış imkanlarının təmin olunması və korrupsiyanın bütün formalarının yolverilməzliyi; vətəndaşların hökumətin ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə onlara xidmət etdiyinə əminliyindən asılı olaraq bütün demokratik ölkələrdə dövlət institutlarına hörmətin təmini və s.);

- Effektivlik(informasiya axınlarının hərəkətinə maneələrin olmaması; kommunikasiyanın dövlət siyasətinin formalaşdırılmasının mahiyyəti olması; maarifləndirilmiş vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanlarına öz təklifləri ilə müraciət etmək imkanına malik olması və s.) (3, 8-10).

Bu zaman əsas istiqamətlərdən biri də lobbiçilik fəaliyyəti ilə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını fərqləndirən cəhətlərin təhlilidir ki, bu da əsasən aşağıdakılarla xarakterizə edilə bilər:

- Lobbiçilik müvafiq dövlətin vətəndaşları, yaxud müəyyən əlamətlər (dil, etnik, din, mədəniyyət, sosial, iqtisadi və ya tarixi əlaqələr və s.) baxımından özünü həmin dövlətə mənsub və ya eyni milliyyətli hesab edən fiziki və ya hüquqi şəxslərin toplusu olsa da, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları vahid məqsəd və vəzifələr ətrafında birləşən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlarından ibarət olur. Lobbiçilik daha çox mənəvi-psixoloji, sosial-iqtisadi birlik sayılsa da, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına hüquqi tənzimləmə əlamətləri daha çox xasdır;

- Lobbiçilik fəaliyyəti müəyyən qərarlara nail olmaq üçün müxtəlif maliyyə-sənaye qruplarının,

qeyri-hökumət təşkilatlarının və ya etnik birliklərin maraqlarının təşviqinə dair bir praktiki fəaliyyətdir. Bundan əlavə, lobbiçilik dövlət maraqlarının beynəlxalq miqyasda, ictimai və ya fərdi maraqların isə ölkə daxilində təmsil edilməsidir. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları isə nizamnamə məqsədləri və vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq qaydada qeydiyyatdan keçməklə, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində və ya dünyanın əksər hissəsində, yaxud beynəlxalq hüquq normalarının təşviqi üçün fəaliyyət göstərirlər;

- Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları daha çox öz fəaliyyətlərində praktiki aspektlərə (məsələn, təlimlərin keçirilməsi; dövlət orqanlarına sorğuların göndərilməsi və cavablandırılması; ictimai dinləmələr təşkili; ictimai rəyin öyrənilməsi; hüquqi aktların müzakirəsi üçün ictimai müzakirələrin aparılması və s.) üstünlük versə də, lobbiçilik fəaliyyəti maraqlı qrupların qarşıya qoyduqları məqsədlərə nail olmağa yönəldilir;

- Lobbiçilik fəaliyyətinin subyektləri daha çox özünü biznes strukturlarının nümayəndələri qismində bürüzə verir və qanunvericilikdən özləri üçün mənfəət əldə etmək məqsədi güdür. Digər tərəfdən, lobbiçiliyin vəzifəsi dövlət orqanları, müəyyən təsir qruplaşmaları və kütləvi informasiya vasitələri ilə aparılan işdən daha çox asılıdır. Son nəticə isə hər hansı vasitə və üsulla qarşıya qoyulan məqsədə (özləri üçün zəruri sayılan qərarların qəbuluna) nail olmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babanlı Y. Diasporçuluq, lobbiçilik və onların mahiyyəti // "Qarapapaqlar", 2012, № 7, s. 14-17.
2. Əliyev Z. Dünya diasporları (nəzəriyyə və təcrübə), Bakı, "Qismət", 2005, 349 s.
3. Pross A. Lobbying: Models for Regulation. Paris: OECD, 2007, 53 p.
4. Василенко А.И. Правовое регулирование лоббизма в Канаде // Вестник Пермского университета, 2014, № 2, с. 27–34.
5. GR и лоббизм: теория и технологии: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. Под ред. В.А. Ачкасовой, И.Е. Минтусова, О.Г. Филатовой. М.: Изд-во «Юрайт», 2015, 315 с.
6. Государственное управление и политика. Учеб. пособие. Под ред. Л.В. Сморгунова. СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2002, 564 с.
7. Зелепукин Р.В. Понятие и происхождение лоббирования как политико-правового института // Вестник ТГУ, Выпуск 8 (100), 2011, с. 305-310.

8. Зяблук Н.Г. Практика лоббистской деятельности в США. М.: ИСКРАН, 1994, 42 с.
9. Косопкин А.С., Нефедова Т.И. Психологические особенности парламентской деятельности: на примере Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации). Москва: Верста, 2002, 159 с.
10. <http://www.e-qanun.az/framework/1947>
11. <http://e-qanun.az/framework/897>
12. <http://diaspor.gov.az/esasname/>
13. <http://duma.gov.ru/news/48953/>
14. <http://www.prokuratura.tj/en/legislation/the-constitution-of-the-republic-of-tajikistan.html>
15. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36>

Elnara Mirzayeva

**The role, nature, content, and legal regulation of the lobbyist
in modern political processes and the formation of mutual relations with the state**

In the article, the role, essence, content, and legal regulatory features of the lobbyist in modern political processes and the formation of mutual relations with the state were extensively analyzed based on the existing diversity of opinions in the legal literature and the legislative norms of different states. It was noted that "lobbying" has a unique and important role in the structure of civil society in modern times. However, depending on the national legislation of the states, lobbying activity manifests its existence under different names, including the diaspora.

In the article, the principles and main trends of the regulation of lobbying activities were extensively analyzed, as well as its different features from international non-governmental organizations. As a result, a number of proposals were made in the direction of improving the legislation of the Republic of Azerbaijan in this field.

Эльнара Мирзоева

**Роль, сущность, содержание и правовое регулирование лоббиста в современных
политических процессах и формировании взаимоотношений с государством**

В статье подробно проанализирована роль, сущность, содержание и правовое регулирование лоббиста в современных политических процессах и формирования взаимоотношений с государством на основе существующего разнообразия мнений в юридической литературе и законодательных нормах. различных состояний. состояния. Было отмечено, что «лоббизм» играет уникальную и важную роль в структуре гражданского общества в современное время. Однако в зависимости от национального законодательства государств лоббистская деятельность проявляется под разными названиями, в том числе и диаспоральными.

В статье подробно анализируются принципы и основные направления регулирования лоббистской деятельности, ее отличия от международных неправительственных организаций. В результате был выдвинут ряд предложений по совершенствованию законодательства Азербайджанской Республики в этой сфере.

Könül AXUNDOVA,

“Azərbaycan Hava Yolları” ASC Milli Aviasiya Akademiyasının doktorantı

HAKİMLƏRİN STATUSUNUN ANLAYIŞI VƏ ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: hakim statusu, hakim, hüquqi status, hakimin toxunulmazlığı, hakimin hüququ.

Keywords: status of a judge, judge, legal status, inviolability of a judge, right of a judge.

Ключевые слова: статус судьи, судья, правовой статус, неприкосновенность судьи, право судьи.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilərək hakimiyyət qollarının müstəqilliyinə və qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Üç yerə bölünən dövlət hakimiyyət qollarından biri də məhkəmə hakimiyyətidir. Məhkəmə hakimiyyəti məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Məhkəmələrin səlahiyyətləri hakimlərin fəaliyyəti ilə realizə olunur. Bu baxımdan hakimlər iştirak etdikləri hüquq münasibətlərində özünün müstəqil hüquq subyektliliyinə malikdirlər. Onların iştirak etdikləri hüquq münasibətlərinin məzmunu vəzifəli şəxslər kateqoriyasından biri kimi qanunvericilikdə öz əksini tapır.

“Hakimlərin statusu” termininin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Milli Məclis tərəfindən barəsində ümumi qaydalar müəyyən edən məsələlərdən biri kimi 95-ci maddənin I hissəsinin 5-ci bəndində təsbit olunması bu hüquqi kateqoriyanın anlayışının müəyyən edilməsinin nəzəri əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı mühüm praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu deməyə imkan verir. “Hakimlərin statusu” anlayışına formal-yuridik definisiya verilməsi, onun tərkib elementlərini müəyyən edilməsi həm də ona görə vacib əhəmiyyət daşıyır ki, bu anlayışın həddindən artıq geniş olması onun anlaşılması və ondan təcrübi baxımdan istifadə edilməsi mümkün olmur. Bundan başqa, hüquqi terminlərə anlayış-definisiya verilmədikdə bu, onun müxtəlif subyektlər tərə-

findən fərqli başa düşülməsinə və beləliklə də, hüquq realizə prosesində ciddi çətinliklərin yaranmasına, qanunçuluğun pozulmasına gətirib çıxara bilər.

“Hakimlərin statusu” anlayışını verməzdən əvvəl hüquq status anlayışının nəzəri baxımdan təhlil etmək faydalı olardı. Ümumhüquq nəzəriyyəsində hüquqi status dedikdə, insan və ya digər subyektlərin dövlət və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə faktiki halını əks etdirən hüquqi vəziyyəti kimi nəzərdən keçirməklə hüquqi statusu faktik ictimai münasibətlərin hüquqi forması qismində qəbul edilməsinə rast gəlmək olar. Bununla da statusu konkret subyektədən ayrılmadan onun əlaqə və münasibətlərində realizə olunduğu müdafiə edilmiş olur(7,145). M.N. Marçenko isə dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin statusunu onların Konstitusiya və ya qanunlarla təsbit edilmiş səlahiyyətlərinin və vəzifələrinin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Ümumi hüquq sahəsində dövlət orqanları dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hakimiyyət, idarəetmə və ədalət mühakiməsi funksiyalarını realizə edən hüququn müstəqil subyektini kimi çıxış edirlər. Dövlət orqanının hüquqi statusu onun səlahiyyətlərini özündə əhatə edir. Yalnız qanunda birbaşa göstərilmiş səlahiyyətlər (hüquq və vəzifələr) onun hüquqi statusunu təşkil edir. Dövlət orqanının öz səlahiyyət həddlərindən kənara çıxması və bu səlahiyyətləri müvafiq şərtlərlə həyata keçirməməsi hər bir halda qanunsuzluq sayılır. Qanunverici orqanın deputatları, idarəetmə orqanının vəzifəli şəxsləri, hakimlər və icra məmurları da qanunla müəyyən edilmiş hüquqi statusa malikdirlər və öz səlahiyyətləri çərçivəsində hərəkət etmək vəzifəsi daşıyırlar. Bu səlahiyyətlər çərçivəsində dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin qəbul etdiyi bütün qərarlar və həyata keçirdiyi hərəkətlər hü-

huquq subyektləri üçün məcburidir və hər kəs bu orqan və vəzifəli şəxslərin göstərişlərini yerinə yetirməlidirlər(8,244-245).

Ümumhüquq nəzəriyyəsinə hüquqi status anlayışı ilə bağlı müxtəlif mövqelər mövcuddur ki, belə fərqli mövqeləri hakim statusu anlayışına dair yanaşmalarda da özünü biruzə verir. Belə ki, bəzi müəlliflər belə bir mövqedən çıxış edirlər ki, bütün hüquq subyektləri üçün ümumi olan vahid hüquqi status anlayışı mövcuddur. Məhz bu anlayış əsasında hər bir konkret subyekt üçün onun hüquq münasibətlərinə daxil olmasından asılı olmayaraq mövcud olan hüquq və vəzifələrin məmuru özündə birləşdirən fərdi hüquqi status meydana gəlir. Bu yanaşma çərçivəsində təklif olunur ki, hüquq münasibətlərinə daxil olmadan da şəxsə aid olunan subyektiv hüquqlarını onun hüquqi statusuna daxil etmək lazımdır.

Başqa bir yanaşmaya görə hüquqi status anlayışına şəxsin subyektiv hüquqları istisna olmaqla konkret hüquq münasibətlərinə daxil olmadan öncə vəziyyəti daxil edilməlidir. Bəzi müəlliflər isə hüquqsubyektiv və hüquqi statusun eyniləşdirməklə onları ümumi hüquq və vəzifələrin məmuru (hüquq subyektivliyi) kimi müəyyən edirlər. Fərqli bir digər mövqeyə görə mürəkkəb və kompleks hadisə kimi hüquqi status özündə hüquq və vəzifələrlə yanaşı, hüquqsubyektivliyini, qanuni maraqları, hüquq bərabərliyi və hüquqi statusun digər təminatlarını daxil etmək vacib hesab olunur. Bəzi müəlliflər isə hüquqi status və hüquq vəziyyət anlayışlarını fərqli anlayışlar kimi nəzərdən keçirməyi düzgün sayırlar. Əgər hüquqi status bütün şəxslərdə eyni olduğu halda hüquqi vəziyyət isə konkret hüquq münasibətinə daxil olan şəxs üçün müəyyən hüquq və vəzifələrin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla da, hüquqi status anlayışı hüquqi vəziyyət anlayışı vasitəsilə izah olunur. Bunun əleyhinə olan əsas mülahizə ondan ibarətdir ki, etimoloji baxımdan status sözü latın dilindən tərcümədə vəziyyət kimi izah olunur və dolayısı ilə status və vəziyyət terminləri arasındakı fərq sözlərin ayrı dillərdə ola termin olmasıdır.(5,135-136).

Fikrimizcə, hakimin statusunun anlayışını müəyyən edərkən S.S.Alekseyevin bu məsələdə yanaşmasını metodoloji baxımdan daha düzgün he-

sab etmək olar. Müəllifə görə hüququn subyektivi və hüquq subyektivliyinə malik olan şəxs anlayışlarını da əhatə edən daha geniş anlayış hüquqi status anlayışıdır. Şəxsin hüquqi statusu haqqında danışarkən bu anlayış özündə həm hüquq subyektivliyini, həm də onun ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsində və ya cəmiyyətdə hüquqi vəziyyətini təşkil edən müəyyən qrup hüquq və vəzifələri nəzərdə tutulur. Məsələn, vəzifəli şəxsin hüquqi statusu haqqında danışarkən inzibati hakimiyyət subyektivliyinə, hakimiyyət mövqeyində olaqla imperativ səlahiyyətlərinə uyğun olaraq bu və ya digər məsələləri həll etmək imkanında olan şəxs başa düşülür(4,70).

Yuxarıdakı mövqelərə uyğun olaraq hakimin statusu barədə də müəlliflər arasında fərqli yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Bir mövqeyə görə hakimin statusu özündə onun konstitusion və digər hüquqi müddələrdə təsbit olunmuş hüquqlarını, vəzifələrini və müxtəlif istiqamətlər üzrə məhdudiyətləri birləşdirir. Hakim məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən və ədalət mühakiməsini həyata keçirən şəxs kimi, dövlətin vəzifəli şəxsi və məhkəmə ictimaiyyətinin üzvü kimi, qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi statusa malik olan vətəndaş və cəmiyyətdə xüsusi vəziyyətdə olan şəxs kimi yanaşmalar mövcuddur. Bəzi yanaşmalara görə isə hakimin statusu barəsində danışarkən onun əmək funksiyasının anlayışa daxil edilməsi tələb olunur ki, bu funksiya da hüquqla mübahisə edən tərəflər arasında əlaqə yaratmaqdır. Hakimlərin statusu anlayışını mühüm əlamətlərini araşdırarkən hakimin həyata keçirdiyi funksiyaları və ya əsas təyinatını diqqət mərkəzində saxlamaq tələb olunur. Hakimin əsas təyinatı mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etmək və bununla bağlı məhkəmə qərarı qəbul etməklə ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Onun bu funksiyasının da statusuna daxil edilməsini müdafiə edən mövqeyə rast gəlmək mümkündür.

Göründüyü kimi, hakimin statusu anlayışına yanaşma birmənalı deyildir. Bu statusun elementləri barəsində də fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bir qrup müəllif bu statusun məzmununu fərqləndirməyi əsaslı sayaraq bildirirlər ki, hakimlərin statusu qanunda təsbit olunmuş müddəaları, daha

doğrusu qanunda hakimin təsbit olunmuş hüquq və vəzifələri özündə birləşdirir. Digər müəlliflər isə bu dairənin genişləndirilməsini və buraya hakimin hüquq və vəzifələri ilə yanaşı, hakimlə cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətlərini, qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən prinsipləri də daxil etmək lazım bilir.

Hakimin statusu anlayışı ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda mövcud olan mübahisələrdən biri onun məzmununa hakimliyə namizədlərə dair irəli sürülən tələblərin onun statusuna daxil edilib-edilməməsi ilə əlaqəlidir. Hakimin statusuna onun fəaliyyəti ilə bağlı məhdudiyətlərin, onların hakim kimi təyin edilməsi qaydasının, onların vəzifədən kənarlaşdırılması qaydasının, hüquqi məsuliyyətinin daxil edilməsini əsassız sayan yanaşmalara rast gəlmək mümkündür(6,68).

Fikrimizcə, bu məsələdə yaddan çıxarmaq olmaz ki, hakimliyə namizədlərə dair irəli sürülən tələblər və onların təyin olunması qaydası hakimin hüquqsubyektliliyinin tərkib hissəsi kimi daxil edilməlidir. Başqa sözlə, hakimin statusu özündə daha geniş anlayış kimi həm namizədlərə dair tələbləri, həm onların təyin edilməsi qaydasını, həm də onun fəaliyyətinə dair məhdudiyətləri və hüquqi məsuliyyət məsələləri daxil edilməlidir. Əks halda hüquq subyektliyi olmadan hakimin statusunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ona görə yalnız məsələnin formal tərəfini əsas götürüb hakimliyə namizədlərə dair tələblərini hakim statusuna daxil edilməməsi məntiqsiz olardı. Unutmaq olmaz ki, həmin tələblər mövcud olmadan şəxs hakim ola bilməz və onun statusunun tərkib hissəsi sayılan hüquq və vəzifələri meydana gəlməyəcəkdir.

Hakimin statusunun əsaslarına onun fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə zəmanət yaradan müxtəlif təminatları aid etmək olar. Bu sırada təşkili-hüquqi və sosial-iqtisadi təminatları göstərmək lazımdır. Bu təminatları daha konkret şəkildə qanunda təsbit olunmuş ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosedurunda, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə müdaxilənin yolverilməzliyində, hakimin səlahiyyətlərinin dayandırılması və onlara xitam verilməsində, hakimin istefa vermək hüququnda, onun toxunulmazlığında, hakimin yüksək statusuna uyğun maddi və sosial təminatı kimi məsələlərdə görmək mümkündür.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 128-ci maddəsinin "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 100, 101-ci maddələri və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 53.1.5-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair" 17 yanvar 2022-ci il tarixli Qərarında da bu yanaşmanı təsdiqləmişdir. Məhkəmə Konstitusiyanın 128-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş hakimlərin toxunulmazlığını onların hüquqi statusunun vacib təminatlarından biri kimi nəzərdən keçirir və bu təminatın hakimləri hər hansı təsir, təzyiq və təqiblərdən qorumaq məqsədini daşdığını bildirir. Bununla da, hakimlərin təminatlarını onun statusunun tərkib elementi kimi nəzərdən keçirir.

Hakimin statusu ilə bağlı onun maddi hüquqi və prosesual hüquqi aspektlərini fərqləndirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.13-cü maddəsində hakim anlayışına legal definisiya verilmişdir. Həmin anlayışa görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada hakim vəzifəsinə təyin edilmiş şəxs hakim hesab olunur. Hakim məhkəmənin sədri, onun müavini, kollegiya sədri və ya birinci, apellyasiya, yaxud kassasiya instansiyası məhkəməsinin hakimi kimi vəzifələrdə fəaliyyət göstərə bilər. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosesual Məcəlləsində hakimləri mülki işlər və kommertiya mübahisələri üzrə ədalət mühakiməsinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada müvafiq məhkəmənin tərkibinə seçilmiş vəzifəli şəxslər kimi nəzərdən keçirilir.

Hakimin statusunun maddi hüquqi aspektində anlayışına hakimi ədalət mühakiməsinin həyata keçirən yeganə subyekt qismində müstəqil və qərəzsiz arbitr kimi xarakterizə edən əlamətlərini daxil etmək lazımdır. Bu baxımdan "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun 92-ci maddəsində hakimə verilən anlayışı onun maddi-hüquqi anlayışı kimi qiymətləndirmək olar. Həmin maddəyə əsasən hakim ədalət mühakiməsinin həyata keçirmək üçün qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə malik olan vəzifəli şəxsdir. Şübhəsiz ki, burada qanun dedikdə daha geniş mənada həm də Konstitusiyaya və Konstitu-

siya qanunları başa düşülür.

Hakimin konkret iş üzrə baxıb həll edilməsi ilə əlaqədar səlahiyyətləri onun fəaliyyətinin prosesual aspektlərini təşkil edir. Bununla da etiraf etmək lazımdır ki, hakimin statusu ikili xarakterə malikdir və onun funksiyası hər iki aspektinin nəzərə alındı-

ğı halda tam şəkildə realizə olunması mümkündür.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək hakimin statusunu ən ümumi şəkildə Konstitusiya və qanunlarda məhkəmə hakimiyyətinə, daha konkret olaraq hakimə aid edilən səlahiyyətlərin və vəzifələrin məcmusu kimi müəyyən etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 10 iyun 1997. <https://www.e-qanun.az/framework/3933>
3. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 128-ci maddəsinin “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 100, 101-ci maddələri və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 53.1.5-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” AR Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarı. 17 yanvar 2022-ci il.
4. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования.- Москва, Статут, 1999. - 712 С.
5. Груздев В.В. Правовой статус как общетеоретическая и цивилистическая проблема // Актуальные проблемы российского права. - 2007.- № 2. - С. 134-140.
6. Гончаренко С.Ф., Набатникова Е.А. Понятие правового статуса судьи и подходы к его определению // Устойчивое развитие науки и образования. – 2022, № 6, - С. 66-71.
7. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Курс лекций. - Москва, 2001, – 776 С.
8. Теория государства и права. Часть 2. Теория права: Учебник / Под ред. М. Н. Марченко. – Москва, Издательство «Зерцало-М», - 2011, - 336 с.

Кенюль Ахундова

Понятие и признаки статуса судьи

В статье рассматриваются теоретические подходы и законодательная дефиниция к определению понятия «статуса судей» и выделяются наиболее общие признаки в общетеоретическом аспекте данной правовой категории. Подвергнуты анализу вопросы соотношения понятий правовой статус и правосубъектности. Особое внимание уделено признакам правовой статуса судей. Автор формулирует общетеоретическое понятие правового статуса и статуса судей.

Konul Akhundova

The concept and signs of the status of a judge

The article discusses the theoretical approaches and legislative definition to the definition of the concept of "status of judges" and highlights the most common features in the general theoretical aspect of this legal category. The questions of correlation between the concepts of legal status and legal personality are analyzed. Particular attention is paid to the features of the legal status of judges. The author formulates the general theoretical concept of the legal status and the status of judges.

Elnur QULİYEV,

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının

“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” kafedrasının müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı.

elnurqv1970@gmail.com

HÜQUQİ DÖVLƏTİN ZƏİF CƏHƏTLƏRİNDƏN BİRİ VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASININ YOLLARI

Açar sözlər: hüquqi dövlət, bərabərlik, ədalət, hüquqi yardım, deklorativ.

Keywords: rule of law, equality, legal aid, declarative.

Ключевые слова: правовое государство, равенство, справедливость, юридическая помощь, декларатив.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində Azərbaycan dövlətinin demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika olması bəyan edilmişdir. Azərbaycan dövləti özünü hüquqi dövlət olduğunu bəyan etdiyi üçün dövlətin ali məqsədinin insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməli olduğunu (Konstitusiyanın 12-ci maddəsi) bildirmişdir.

Dünyanın bütün tərəqqipərvər cəmiyyətlərinin hüquqi və fəlsəfi düşüncəsində hüquqi dövlət konsepsiyası dominant mövqe tutur. Bu hal hüquqi dövlət konsepsiyasının həmin cəmiyyətlərdə hazırkı dövrdə ictimai münasibətlərin nizama salınmasında ən optimal, effektiv və alternativsiz bir variant kimi mövcud olması reallığı ilə bağlıdır.

Yalnız demokratik cəmiyyətə xas olan hüquqi prinsipləri tanıyan, həmin prinsipləri təmin və müdafiə edən, habelə öz fəaliyyətində hüququ rəhbər tutan və insan hüquqlarını və azadlıqlarını təmin etməyi özünün başlıca məqsədi hesab edən dövlət hüquqi dövlət hesab edilə bilər. Bu mövzuya müraciət edənlərin hamısı demək olar ki, bir qayda olaraq onun yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərinə daha çox fikir verməklə, sosial təzahür olan hüquqi dövlətin çatışmamazlıqlarını arşdırırlar. Odur ki, hazırkı məqalədə hüquqi

dövlətin mahiyyəti ilə təbii olaraq bağlı olan bir çatışmamazlıqdan bəhs edəcəyik.

Bildiyimiz kimi insan cəmiyyəti kifayət qədər çoxşaxəli, maraqların kəsişdiyi mürəkkəb bir struktura malik bir təzahürdür. Cəmiyyət öz struktur mürəkkəbliyinə görə informasiya texnologiyası qadjetləri, avtomobilləri belə geridə qoyur. Cəmiyyətin bu cür mürəkkəb quruluşu uzun minilliklər ərzində formalaşmışdır. Hüquqi dövlət konsepsiyası isə cəmiyyətin tarixi boyu formalaşdırdığı yazılan qanunlara və yazılmamış qaydalara etinasız münasibət sərgiləyir. Tarix boyu xalq kütlələri cəmiyyət üçün *bərabərlik*, *ədalət* ideyaları arzulamaqla onları ümumbəşəri dəyərlərə çevirmişlər. Lakin bu dəyərlər əsil layiqli yerini tam olaraq məşhur mütəfəkkirlərin hüquqi dövlət haqqında olan konsepsiyalarında taparaq onun aparıcı prinsiplərinə çevrilmişlər.

Feodalizmin çürüməkdə olduğu dövrdə N.Makiavelli və J.Boden tarixi mövqedən çıxış edərək hüquqi dövlət ideyasını təhlil etmişlər. Dövlətin mövcudluğunun çoxəsrlik təcrübəsinə əsaslanaraq N.Makiavelli öz nəzəriyyəsində ideal dövlətin cizgilərini əldə etmək məqsədi ilə siyasətin mahiyyətini açıqlamağa cəhd etmiş, siyasi həyatın inkişaf dialektikasını dərk etməyə çalışmışdır. O, dövlətin məqsədini əmlakdan azad şəkildə istifadə etmək imkanında və hər kəsin təhlükəsizliyinin bərabər şəkildə təmin olunmasında görürdü. Dövlət idarəetmə formasını nəzərdən keçirdikdə isə o, bərabərlik və azadlıq tələblərinə cavab verdiyinə görə respublikaya üstünlük verirdi. J. Boden isə deyirdi ki, dövlət bir çox ailələr tərəfindən həyata keçirilən hüquqi idarəçilikdir. Dövlətin vəzifəsi, onun fikrincə, insan hüquqlarını və azadlıqlarını təmin etməkdən ibarətdir.

Adlarını çəkmədiyimiz hüquqi dövlət konsepsiyasının bir çox digər tərəfdarları da, bu dövlətin başlıca xüsusiyyətinin ədalət və bərabərlik olduğunu qeyd etmişlər.

Lakin cəmiyyət tarix boyu ədalətin və bərabərliyin hamı üçün mövcud olduğu şəraitdə yaşamaıy. Elə ona görə hüquqi dövlət konsepsiyasına qədər uzun müddət hüquqda bərabərsizlik bütün cəmiyyətlər tərəfindən tanınıb və qəbul edilib. Hüquqi dövlət şəraitində isə uzun müddət cəmiyyətin mahiyyətindən təbii olaraq irəli gələn bərabərsizliyi sanksiyalaşdıran qaydalara əməl etmədən yaşamaq istədikdə isə bu “qaydaların cavab reaksiyası” özünü kəskin şəkildə biruzə verəcəkdir. Avtomobillərin texniki baxışdan keçirilməsi qaydalarını pozmaq heç kəsin ağılına belə gəlmir. Əks təqdirdə avtomobil istifadəçisi bunun neqativ nəticəsini görməli olacaq. Eyni hal uzun tarix boyu cəmiyyətdəki ictimai münasibətləri bərabərsizliklə nizama salan qanunlara münasibətdə özünü göstərir. Əgər əsrlər boyu mövcud olan bu amilə hazırda hüquqi dövlət prizmasından yanaşmaqla onalara etinasız münasibət göstərilirsə deməli bunun nəticəsi obyektiv olaraq qaçılmaz olacaqdır.

İnsan hüquqları haqqında bir çox vacib beynəlxalq və dövlətdaxili sənədlərdə bərabərlik tən-tənəli şəkildə bəyan edilir. Amma bu yanlışlıqdır yaxud sadəcə deklarativlikdən başqa bir şey deyildir. Praktiki olaraq bütün sahələrdə vətəndaşların bərabərliyi deyilən bir şey reallıqda yoxdur. Burada bərabərliyin ictimai maraqlar naminə (general interest) diferensiasiyasını nəzərdə tuturuq. Mübahisə oluna bilməz ki, real aylıq gəliri ayda 300 manat olan şəxsə, gəliri 30.000 manat olan şəxs heç vaxt bərabər ola bilməz. İnsanların maliyyə imkanları artdıqca onların hüquqlarının reallaşması imkanları da artır. Əlbəttə hüquq deklarativ olaraq onların bərabərliyini bəyan edir. Konkret halda aylıq gəliri 50.000 manat olan şəxsin hüquqlarını məhkəmədə 5 ixtisaslaşmış hüquqşünas eyni vaxtda qoruyacaq və ona proses zamanı qarşıya çıxacaq situasiyalarla bağlı bütün hüquqlarını ona izah edəcəkdir. Maddi gəliri az olan şəxsin yaxşı hüquqşünasla müqavilə bağlamaq şansı olmayacaqdır və beləliklə, hüququn ona deklarativ şəkildə verdiyi bütün imkan-

lardan real olaraq istifadə edə bilməyəcəkdir. Göründüyü kimi bərabərlik elan edilsə də reallıqda kəskin bərabərsizliyin yaranması göz qabağındadır. Bu isə eyni zamanda həm də ədalətsizliyə gətirən hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə məlum olur ki, hüquqlar faktiki olaraq varlılarındır. Hüquqların müdafiəsi kifayət qədər bahalı bir fəaliyyət sahəsidir. Məhz elə bu faktor bəzi hallarda hüquqşünaslar haqqında mənfi rəyin formalaşmasına səbəb olur.

Hüquqi dövlət konsepsiyasının praktiki həyata keçirilməsi yaxın tarixə söykənir və yəqin ki, o hələ müəyyən inkişaf yolu keçəcəkdir. Hazırda nəzərinizə çatdırmaq istədiyimiz çatışmamazlığın aradan qaldırılması üçün praktikada müəyyən cəhdlər olunub. Buna pulsuz hüquqi yardım edilməsini misal göstərmək olar. Hüquqşünaslar praktikada belə halları sevmir və bu cür situasiyalardan yayınmağa çalışırlar. Faktiki olaraq bu hüquqi yardım deyil özünü aldatmadır. Hüquqi yardım göstərilməsində başlıca məqsəd pul qazanmaq və maddi rifah əldə etməkdir. Sadəlövh insanlar pulsuz hüquqi yardıma müraciət etdikdən sonra başa düşürlər ki, əvvəlcədən pullu hüquqi xidmətdən istifadə etməməklə əslində çox şeyi itirmiş olurlar. Beləliklə, hüquqi dövlətin deklarasiya etdiyi bərabərlik reallıqda faktiki olaraq kəskin bərabərsizliklə əvəz olunur. Elan olunmuş hüquqlar praktikada yalnız varlılara aid olur. Bu vəziyyətdə hüquqşünasları ittiham etmək yersiz olardı. Onlar proseslərdə iştirak etməklə, daima dəyişməkdə olan qanunvericiliyi öyrənməklə böyük zəhmət sərf etdiklərindən tələblərində haqlıdırlar. Amma vətəndaşlara verilən hüquqların, onların maddi imkansızlığı səbəbindən reallaşmaması problem olaraq qalır. Bu hal məhz hüquqi dövlətin böyük problemlərindəndir. Bəs vəziyyətdən çıxış yolu haradadır?

Bildiyimiz kimi cəmiyyətdə çoxlu xeyriyyə fondları mövcuddur. Kimsə təbiəti xilas edir, kimsə qocaların müalicəsinə çalışır və s. Bunların hamısı alıcnab niyyətlərdir. Lakin onların arasında əhalinin öz hüquqlarını reallaşdırmasına yardımçı ola bilən fondlar və cəmiyyətlər demək olar ki, yoxdur. Çox yaxşı olardı ki, hüquqşünaslara cəmiyyətin imkansız seqmentlərinə (əlillərə, qaçqınlara, xəstələrə və s.) göstərəcəkləri hü-

quqi yardımın real haqqını ödəyəcək fondlar, cəmiyyətlər kimi daimi fəaliyyətdə olan sosial institutlar yaradılınsın. Bu zaman hüquqşünaslar aldıkları pulun müqabilində real olaraq əhaliyə hüquqi yardım göstərmiş olardılar. Məhz belə institutlar cəmiyyətdə hüquqi dövlətin bərqərar olunmasına praktiki, real töhfə vermiş olardılar. İnsan hüquq və azadlıqları haqqında nə qədər çox müddəalar irəli sürülsə də, onların həyatda həllini tapması gündəlik praktiki fəaliyyətdən daha çox asılıdır. Azadlıqlardan və bir çox liberal dəyərlərdən nə qədər çox danışsaq da sonra insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün onların həyata keçirilməsi zamanı gündəlik problemlərin həll etməli olacağıq. Məhz real işlərin həlli zamanı qanunların işlədiyini gördükdə vətəndaşlarda məmmunluq yaranır. Vətəndaş məhkəməyə gəlib və orada istədiyini, inandığını və özünə lazım olan nəticəni əldə etdikdə bu hal baş verir. Amma vətəndaş məhkəmə bürokratiyası ilə qarşılaşdıqda onun ədalətə inamı məhv olur, xəyallarındakı təsəvvürlər dağılır. Belə olduqda onun hüquqi dövlətə və ümumiyyətlə yaşadığı dövlətə inamı ölür. Bu cür hallar vətəndaşların məmmunluğuna son qoyur və bəzən onların ölkədən miqrasiya etmələrinə belə səbəb olur. Belə olduqda milli təhlükəsizliklə bağlı mühitin formalaşmasında çatışmazlıqlar yaranır. Hüquqi dövlətin bu zəif cəhətini aradan qaldırmaq üçün belə halların qarşısını almaq üçün vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirmələrinə kömək üçün, bununla bağlı dövlət və imkanlı şəxslər tərəfindən hüquqşünaslara real zəhmət haqqı ödəyən xeyriyyə fondlarının yaradılmasını vacib hesab edirik. Məhz belə mexanizmlər mövcud olduqda hüquqşünaslar həm ölkə daxilində həm xaricdə yaşayan ehtiyacı olan vətəndaşlara hüquqi yardım təyinatı ilə yaradılmış fondlardan aldıkları zəhmət haqları müqabilində real hüquqi yardım edə bilirlər.

Antik dövrdə Roma imperiyasında hüquqşünaslar adətən zadəgan ailələrindən olduqlarına görə məhkəmə proseslərində etdikləri çıxışların müqabilində pul almırdılar. Heç bir zadəgan, patrisi hüquqşünas bunu öz ləyaqətinə sığışdırmırdı. Onlar xoş məramla, təmiz ürəklə bəzən də siyasi baxışlarına görə bunu təmənnasız edirdilər.

Amma biz artıq kapitalizm qanunlarının hökm sürdüyü cəmiyyətdə yaşayırıq. Ona görə ehtiyacı olan hər bir şəxsin hüququnun reallaşması üçün maliyyə xərclərinin ödənilməyəcəyi halda hüquqi dövlətdən danışmaq mümkün deyil.

Reallıqda öz hüquqlarının təmin olunması üçün maliyyə vəsaitlərinə malik olmayan vətəndaşlar buna imkanı olanlardan sayca qat-qat çoxdur. Hüquqi dövlətdə bu imkansız insanlar hüquq və azadlıqlarını reallaşdırma bilməyəndə problemin həllini hakimiyyətin dəyişdirilməsi ilə bağlı tələblərin irəli sürülməsində görürlər. Ona görə də hesab edirik ki, hüquqi dövlətin bu probleminin həll olunması gələcəkdə cəmiyyətdə formalaşan radikal meyillərin də aradan qaldırılması istiqamətində atılmış əhəmiyyətli bir addım olardı.

Bir çox dövlətlərdə o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu problemin aradan qaldırılması Hüquq Klinikalarının yaradılması təcrübəsi mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli 391 nömrəli Fərmanı ilə ölkəmizdə yaradılmış Hüquq Klinikaları əsasən ali təhsil müəssisələrinin hüquq fakültələrinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Həmin klinikalarda əhalinin imkansız təbəqələrinə hüquqi yardım edilir. Amma bu yardım hüquqi məsləhətlərdən və hüquqların bərpası ilə bağlı dövlət orqanlarına yazılı müraciətlərin tərtib edilməsindən başqa bir fəaliyyəti əhatə eləmir. Sosial müdafiəsi zəif olan şəxslərin hüquqlarının məhkəmə proseslərində müdafiəyə daha çox ehtiyacları vardır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Qeyri-Hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının ayırdığı vəsait çərçivəsində "Çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin (ailələrin) sosial hüquqlarının müdafiəsi sahəsində hüquqi yardım xidmətlərinin göstərilməsi" adlı layihəsi həyata keçirilməyə başlanılıb. Layihənin əsas məqsədi aztəminatlı şəxslərin əsasən əmək, tibb, sosial təminat, ailə, təhsil sahəsindəki hüquqları ilə bağlı məlumatlandırılmasıdır.

Lakin hazırda hüquqi dövlətin qarşısında duran sosial sifariş, ilk növbədə aztəminatlı şəxslərin hüquqi marifləndirilməsi yox, belə şəxslərin hüquqlarının məhkəmə proseslərində real müdafiəsini təmin edə biləcək mexanizmlərin yaradılmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2019,5,7s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Şərhi. İlqar Cəfərov. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı 2010.46,47,48,49,68, 69, 70s.
3. Konstitusiya Hüququ. Mühazirə mətnləri. Fəxrəddin Nağıyev. Bakı: Qanun 2011.41, 42, 43 s.
4. Konstitusiya Hüququ. Ceyhun Süleymanov.Dərs vəsaiti.Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası. Bakı “Mütərcim” 2014.114,115,116 s.
5. İnternet resursu. Антон Димитриевич Лебедев. 1август 2019.
6. Konstitusiya Hüququ. Ziyafət Əsgərov. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006. 89,90,91s.
7. Дигесты Юстиниана. Книга Семнадцатая. §3,4.
8. Milli Təhlükəsizlik Haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı. Qanun. 2007. Maddə 8.3.1, 16.2.6.

Elnur Quliyev**One of the weaknesses of the rule of law and ways to overcome it**

The article is dedicated to providing free legal aid to citizen in a state governed by the rule of law.

The article analyzes the situation with the declared and unrealized rights of citizens in a state governed by the rule of law and proposes a mechanism that works in practice to eliminate this problem.

Эльнур Гулиев**Одна из слабых сторон правового государства и пути ее преодоления**

Статья посвящена проблемам нуждающимся в юридической помощи граждан в правовом государстве.

В статье проводится анализ с декларированием, но не реализуемые правам граждан в правовом государстве.

Для решение этой проблемы предлагается создание реальных механизмов обеспечения прав граждан.

Səmayə HƏBİBOVA,

Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya və
Bələdiyyə hüququ kafedrasının doktorantı
e-mail: shebibova@yahoo.com

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTƏRİNƏ DAİR YANAŞMALAR

Açar sözlər: dini qurumlar, dini siyasət, konstitusiyaya, model, xarici ölkələr, teokratiya, dünyəvilik.

Keywords: religious organizations, religious policy, constitution, model, foreign countries, teocracy, secularity.

Ключевые слова: религиозные организации, религиозная поитика, конституция, модель, зарубежные страны, теократия, секулярность.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dövlətinin əsaslarından biri kimi onun dünyəvi dövlət olması təsbit edilmişdir. Elə Konstitusiyamızın 18-ci maddəsində də birbaşa şəkildə Azərbaycan Respublikasında dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabər olması təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 49-cu maddəsi vicdan azadlığını təsbit edir [1].

Müasir dövlətlər, bir ictimai forma olmaqla, bir qayda olaraq, cəmiyyətin sosial quruluşunun digər komponentləri üzərində üstünlük təşkil edir. Dövlətin dominant və tənzimləyici rolu müxtəlif səbəblərlə müəyyən edilir: mövcud hüquqi nizam, cəmiyyətin ənənəvi statistik istiqaməti, qeyri-dövlət sektorunun zəifliyi və ciddi sosial problemlərin olması. Müasir bir dini təşkilat da, ən müxtəlif formasiyaları əhatə edən çoxölcü-lü və çoxşaxəli bir sosial fenomendir: öz hüquqi sistemləri olan güclü və ya təsirə malik olmaqla bəzən dövlət strukturlarını belə üstələyə bilər.

Həm dövlət, həm də din, digər keyfiyyət və funksiyalara əlavə olaraq, insan davranışının güclü bir tənzimləyicisi kimi çıxış etməkdədir. Dini təşkilatlar müasir cəmiyyətlərin sosial quruluşunun tərkib hissəsidir. Bəzi ölkələrdə din və dini

təşkilatlar əslində qanunu və dövləti əvəz edir və ya siyasi dini gücün həyata keçirilməsi üçün dövlət və qanundan istifadə edir; digərlərində dinə inamsızlıq, ictimai həyatdan uzaqlaşdırılması insan və cəmiyyət böhranının səbəblərindən biri olaraq görülür [5, s. 14].

Dünyanın bir çox ölkəsi üçün xarakterik olan dünyəviləşmə prosesləri, yeni sosial texnologiyaların və kommunikasiyaların inkişafı dini birləşmələrin sayına hələ də ciddi təsir göstərə bilmir. Lakin, ənənəvi dini təşkilatların sosial proseslərə təsiri və sayı azalırsa, onları müasir şəraitə və sosial dinamikaya daha uyğunlaşdırılmış yeni dini cərəyanlar meydana çıxmaqda davam edir.

Ümumiyyətlə, dövlət-din münasibətləri digər ictimai qurumlarda olduğu kimi, həm cəmiyyətin tarixi ənənələrinin, həm də rəşional şəkildə təşkil olunmuş və demokratik cəhətdən legitimləşdirilmiş dövlət ənənələrinin ayrılmaz komponentidir [7, s. 212].

Hazırda dünyada mövcud olan dövlət-din modelləri müxtəlif amillərdən, o cümlədən dinin dövlətdə və mövcud olduğu ictimai həyatda mövqeyindən, dövlət rejiminin demokratik, avtoritar, ya da totalitar xarakterli olması kimi amillərdən asılıdır. Dünya həyatından çəkinməyə dəvət edən, asketizmə və insanların sırf mənəvi həyatına əhəmiyyət verən dinlər digərlərinə nisbətən dövlətlə daha çox uzlaşan dövlət-din münasibətlərini meydana gətirir [4, s. 22]. Buna misal kimi hinduizm, buddizm və konfutsiçilik kimi dinləri göstərmək olar. Dünyəvi həyatın qaydalarının müəyyən edən, onun təşkil olunmasına dair göstəriş və qadağalar müəyyən edən dinlərdə (İslam, Xristianlıq, Yəhudilik) isə dövlət-din münasibətlərinin toqquşması labüddür [11, s. 148].

Azərbaycanda islam dini, şəriət normaları qə-

dim ənənələrə malikdir və müəyyən hallarda dini normalar hüquq normalarından daha çox insanların həyatını tənzimləyir. Bundan başqa hazırda insanlar üçün ideoloji rəmz rolunu oynayan Azərbaycan bayrağının 1/3 hissəsini tutan yaşıl rəng, rəsmən qəbul edilməsə də məlumdur ki, yaranmasında islamlaşma fikrini ifadə etmişdir.

Bu amillər belə bir sual yaradır: Konstitusion səviyyədə dövlətin dünyavi əsaslarına toxunmadan dinin rolunun təsbit edilməsi mümkündürmü?

Dövlətin dinə münasibəti bir qayda olaraq üç istiqamətdə təzahür edir.

Birincisi, fərdlərin və kütlələrin vicdan azadlığı. Fərdlərin vicdan azadlığı müəyyən bir dinin seçilməsini və bu seçim əsasən özünə düşən öhdəliklərin icrasında azadlığa malik olmağı, kütlələrin vicdan azadlığı isə dini əqidəyə uyğun şəkildə toplaşmağı, təşkilatlanmanı, sosial fəaliyyət proqramları hazırlamağı, öz inanclarını yayma azadlıqlarını ifadə edir.

İkinci istiqamət dövlətin milli siyasətində dinin rolu ilə müəyyən edilir. Bir sıra dövlətlərdə təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və digər ictimai sahələrdə fəal rol oynayan dini qurumlar bu yolla həmin sahələrdə dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin mühüm elementi kimi çıxış edirlər. Dövlət ictimai həyatda dinin roluna müsbət yanaşaraq, bu istiqamətdə dini icmalarla əməkdaşlıq edir və sosial xidmətlərdə onların imkanlarından maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışır. Əksinə, dövlət dini qurumların bu sahədəki fəaliyyətini milli siyasət üçün təhlükəli hesab etdiyi halda onların sosial xidmətlərdə iştirakını məhdudlaşdırır.

Üçüncü istiqamət isə, dövlətlə dinin qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunur. Bu halda dövlət ya hər hansı bir dini rəsmi olaraq tanıyaraq, onu siyasətinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirir, ya da ki, dini hər kəsin şəxsi məsələsi hesab edərək, ona heç bir rəsmi status vermir [6, s. 2; 12, s. 9].

Dövlət-din münasibətləri modelləri müxtəlif təsnifatlar əsasında qruplaşdırılır. Ən ümumi şəkildə dövlət-din münasibətləri iki model: din və dövlətin ayrı olduğu model və din və dövlətin qarşılıqlı əlaqə şəraitində olduğu model şəklində təsnifləşdirilir [3, s. 20].

Bundan nisbətən daha geniş şəkildə, “dinə bağlı dövlət”, “dövlətə bağlı din” və “dinin döv-

lətdən ayrı olması” şəklində təsnifat aparılır [15, s. 12-13]. “Dinə bağlı dövlət”də teokratiya - dinin dövlət üzərində mütləq hakimiyyəti, “dövlətə bağlı din”də bunun əksinə olaraq, dövlətin din üzərində hakimiyyəti (totalitar dövlətlərdə olduğu kimi), sonuncu model isə dünyəviliyi - dinin dövlətdən ayrı olmasını və hər birinin digərinə nisbətində müstəqilliyini nəzərdə tutur.

Daha geniş çərçivədə yuxarıda qeyd edilən təsnifat bir neçə alt kateqoriyalara bölünərək teokratiya, bizantinizm, konkordat və dünyəvilik kimi modellər fərqləndirilir [15, s. 13].

Teokratik dövlətdə siyasi hakimiyyətlə dini hakimiyyət eyni şəxsin və qrupun əlində cəmləşir. Bu cür sistemlərdə ali dini rəhbər və ya hər kilsə başçısı (məsələn, Vatikanda Papa kimi) həm də dövlət başçısı funksiyasını icra edir [9, s. 23]. Teokratik dövlətlərdə əhalinin böyük əksəriyyətinin inandığı din rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilərək digər azsaylı dinlərə nisbətində müəyyən imtiyazlara malik olur [15, s. 13].

Teokratik dövlətdən fərqli olaraq hansısa bir din rəsmən tanınmayaraq, sadəcə dövlət tərəfindən himayə edildikdə, bu **Bizantinizm və ya Sezaropapizm** adlanır. Bu halda dövlət öz siyasətini üstünlük verdiyi bu din istiqamətində həyata keçirir.

Dövlətlə dini qurumlar arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı müqavilə əsasında tənzimləndiyi model **Konkordat** modeli adlanır. Həmin müqavilədə tərəflərin hər birinin səlahiyyət sahələri də müəyyənləşdirilir. Ədəbiyyatlarda bu modelə din ilə dövlətin ayrı-ayrılıqda müstəqil iqtidarlar olduqları halda birlikdə fəaliyyət göstərmələri (union) şəklində də tərif edilmişdir [9, s. 22].

Dünyəvi dövlət isə, dinlə dövlətin konstitusiyada müəyyən olunmuş şəkildə ayrıldığı və dövlətin din siyasətinin bərabərlik, din və vicdan azadlığı prinsiplərinə əsasən həyata keçirildiyi siyasi rejimlərə deyilir [15, s. 14]. Hüquqi aspektdən dinlə dövlətin ayrılması – diinyəvilik onu ifadə edir ki, dövlətin rəsmi qəbul olunmuş dini ideologiyası olmur, dövlət orqanlarının işində və təkilatlanmasında din iştirak etmir, təhsil din ilə bağlı olmur. Din xadimləri dövlət orqanlarına dini nümayəndələr kimi deyil, yalnız adi vətəndaşlar kimi seçilə bilərlər. Dini aidiyyətinə görə heç

kəsə üstünlük verilmir. Dövlət bütün dinlərə eyni meyarlardan yanaşır və onların hamısı üçün eyni fəaliyyət şərtləri yaradır [2, s. 95].

Hazırda əskər dünyəvi dövlətdə rəsmi dövlət dini mövcud olmur və heç bir etiqad məcburi və müstəsna xarakter daşımır. Belə dövlətlərdə din, onun kanonları və ehkamları, həmçinin dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən dini təşkilatlar dövlət quruluşuna, dövlət orqanları və onun vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinə təsir göstərə bilməz. Təhsil sistemi dini xarakter daşımır. Dünyəvilik yolunu seçən müsəlman dövlətlərində bir qayda olaraq mərkəzləşmiş ali dini orqan mövcud olmur və buna görə də institusional səviyyədə dinin dövlətə təsiri o qədər də aktualıq kəsb etmir.

Geniş yayılmış digər bir təsnifatda dövlətin həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinlərə qarşı formalaşdırdığı mövqe əsas götürülür. Bu mövqe əsasında dövlət-din münasibətlərinin konfessional din siyasəti, ümumi olaraq dini siyasət və sekulyar dini siyasət kimi modelləri fərqləndirilir [6, s. 2-3].

Konfessional din siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələrdə müəyyən bir din rəsmi dövlət dini kimi tanınır. Bir qayda olaraq əhalinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din rəsmi din kimi qəbul edilir ki, bu da müəyyən qədər dövlətin dindən asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarır. Dövlət özü teokratik struktura malik olmaqla, dinə yönəlmiş siyasət aparır. Bu modelə ən bariz nümunə kimi, İran İslam Respublikası misal göstərilir. Bu ölkədə dini liderlər dövlətin siyasətində çox aktiv rol oynayırlar və dövlət strukturları İslam dininin ehkamlarına tabedirlər. Z.A. Əskərov isə İran İslam Respublikasının timsalında dinin dövlət hakimiyyətinə tam qarışmadığı, lakin rəsmi dinin olduğu və dinin dövlət orqanlarının fəaliyyətinə müxtəlif qanuni yollarla təsir etdiyi dövləti klerikal dövlət adlandırır [2, s. 96].

Konfessional din siyasəti daxilində də radikal və ya mötədil siyasət həyata keçirən dövlətlər fərqləndirilir.

Dini siyasət modelini digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu modeldə dövlət siyasəti ümumi olaraq dinə bağlı olsa da, rəsmi şəkildə hər hansı bir dini əqidə ilə əlaqələndirilmir.

Dünyəvi (sekulyar) din siyasəti dinin dövlətdən ayrı olması prinsipinə əsaslanır. Bu model özü də liberal sekulyar və marksist sekulyar olmaqla iki yerə ayrılır. Liberal istiqamətli sekulyar din siyasəti fərqlərin və kütlələrin vicdan azadlıqlarını tam təmin edir. Dövlət həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinin roluna əhəmiyyət verir və dini qrupların təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və başqa ictimai sahələrdə verə biləcəkləri töhfələri dəstəkləyir [4, s. 25]. Sekulyar din siyasətinin marksist modelində isə din cəmiyyəti geriə aparılan amil kimi qiymətləndirilir, dini qruplar və onların fəaliyyəti dövlət üçün təhlükə mənbəyi hesab edildiyi üçün məhdudlaşdırılır [6, s. 3]. Bu modeldə fərdi və kütləvi din və ifadə azadlıqları ya tamamilə qadağan edilir, ya da müəyyən dərəcəyə qədər məhdudlaşdırılır. Keçmiş Sovetlər İttifaqında “yenidənqurma” siyasətinə qədər bu model sərt şəkildə tətbiq olunmuşdur. Çin 1949-cu ildən başlayaraq bu modeli tətbiq etmiş, lakin 1978-ci ildə din və etiqad azadlığı maddəsini konstitusiyaya əlavə edərək dinə olan münasibətini dəyişmişdir. Hazırda Şimali Koreyada marksist sekulyar din siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələr hesab edilir.

ABŞ-lı tədqiqatçı Ran Hirşl tərəfindən dövlət-din münasibətləri modellərinin daha geniş ümumiləşdirilmiş təsnifatı irəli sürülmüşdür [13, s. 423]. Həmin təsnifat əsasında aşağıdakı modellər fərqləndirilir:

- Ateist dövlət. Vaxtilə SSRİ, Çin və Efiopiya da tətbiq olunmuş bu model hazırda dünyanın heç bir ölkəsində tətbiq olunmur.
- Məcburedici sekulyarizm. Bu modelə Fransa və Türkiyə nümunə kimi göstərilir.
- Dövlətin dinə bitərəf yanaşması. Avropadan Amerika qitəsinə köçmüş mühacirlərin yaratdığı ABŞ dövlətində kilsə-dövlət münasibətləri Avropa təcrübəsindən fərqli formalaşmışdır. Çünki bura gələn mühacirlər əsasən öz ölkələrində dini cəhətdən təzyiq görən insanlar idi. Məhz bu amil ABŞ-da xüsusi dini modelin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.
- Zəif dini təşkilatlanma. Rəsmən tanınsa da, reallıqda simvolik şəkildə dövlət kilsəsinin fəaliyyət göstərdiyi bu model Almaniya, İngiltərə, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İslandiya və s.

dövlətlərində yayılmışdır.

- Görünüşdə olmasa da, əslində bir məzhəb və ya dinin üstün olduğu model. Katolik kilsəsinin mühüm təsiri olan ölkələrdə yayılan bu modeldə (Latın Amerikasının ölkələri, İtaliya, İspaniya, Filippin, Polşa və Malta) bir sıra qanunlarında, xüsusilə də nikah, ailə, təhsil sferalarında katolisizmdən məniqlənmiş əhkamlar geniş tətbiq olunur.

- Müxtəlif mədəniyyətləri özündə birləşdirən ölkələrdə dövlət-din ayrımı. Bu modelə daha çox mirantlar tərəfindən salınmış kolonial dövlətlərdə (Kanada və CAR) rast gəlinir.

- Dini qrupların öz daxili hüquqlarına tabe olması. Əsasən Afrika və Asiyanın bəzi ölkələrində (Nigeriya, Keniya, Malayziya, Hindistan, İsrail və s. yayılmış bu modeldə kimi nikah, ailə, cənazə kimi məsələlərdə hər dini qrup öz daxili normalarını rəhbər tutur.

- Güclü təşkilatlanma. Teokratik konstitusiya quruluşu da adlandırılan bu modeldə¹ dini əhkamlar konstitusiya normalarının bazası rolunu oynayır. Bu model İran, Pakistan, Misir, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrdə yayılmışdır.

Digər bir daha geniş təsnifata əsasən dövlət-din münasibətləri modelləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- konfessional (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Əfqanıstan, Sudan);

- ümumi olaraq dini (ABŞ və İndoneziya);

- rəsmi tanınan din (İngiltərə, Danimarka, Norveç);

- liberal sekulyar (Hollandiya, Türkiyə, Hindistan, Gana)

- marksist sekulyar (Çin, Albaniya, keçmiş SSRİ, Şimali Koreya) [10, s. 10-11].

Bu yanaşmada əsas fərqləndirici xüsusiyyət rəsmən tanınan din modelinin mövcud olmasıdır. Rəsmən tanınan din modelinin qəbul edildiyi ölkələr tamamilə dünyəviləşmiş olsa da, müəyyən bir dini ənənə dövlət dini kimi tanınır. Lakin, həmin o rəsmi din və ya kilsə dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətdə demək olar ki, heç bir rol malik deyillər [10, s. 10]. Məsələn, İngiltərədə Anglikan Kilsəsi dövlətin rəsmi dinidir və Kilsə qanununa görə, Kraliça hələ də Kilsənin rəhbəri-

dir [14, s. 153]. Ancaq hazırda dövlətin siyasəti tamamilə dünyəvi xarakter daşıyır və kilsə ilə dövlətin əlaqəsi o qədər də güclü deyil. Məhz bu xüsusiyyəti rəsmi tanınan din modelini konfessional modeldən fərqləndirir.

Dövlət-din münasibətləri modellərinin geniş yayılmış universal bir təsnifatı iki əsas meyarə əsaslanır.

1) dinin dövlət siyasətində rolunun olub-olmaması;

2) konstitusiya səviyyəsində dinin dövlət və ya hökumət tərəfindən rəsmi şəkildə tanınıb-tanınmaması

Bu iki meyar əsasında dörd fərqli dövlət-din modeli fərqləndirilir: dini dövlət və dini siyasət, dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət, dini dövlət və sekulyar siyasət və dünyəvi dövlət və dini siyasət [8, s. 193].

Dini dövlət və dini siyasət. Dinin ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyi, rəsmi din modeli olan belə dövlətlərdə dini siyasətin mövcudluğu ehtimal olunur. Dini qruplar arasında gərginlik meydana gəldikdə isə, onların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır, dövlət mümkün təhlükələrə qarşı siyasi təzyiqlər mexanizmlərindən istifadə edir [8, s. 193-194]. Buraya katoliklisizmin rəsmi din hesab edildiyi dövrlərdə digər dini əqidələrin sıxışdırıldığı Latın Amerikasının ölkələri (Braziliya, Qvatemala), həmçinin Şimali İrlandiya və İsrail dövlətləri aid edilir.

Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət. Bir sıra qərbi Avropa ölkələrində (Almaniya, Fransa, İtaliya) xristian demokratların və buna oxşar dini adlı partiyaların olmasına baxmayaraq, dövlət siyasəti dünyəvi xarakter daşıyır. İsveç dövləti 2000-ci ildən sonra lüteran kilsəsi ilə əlaqələrini kəsdikdən sonra bu modelə aid edilməyə başlamışdır.

Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasətin əks modeli kimi **dini dövlət və sekulyar siyasət** modeli çıxış edir. Bu modeli üç formada mövcud olur:

- rəsmi dinin simvolik xarakterli olması. Bu halda dini dövlətin sekulyar siyasəti, bir qayda olaraq, dini sahəyə əhəmiyyət verməməsi ilə müşayiət olunur. Lüteranlıq 2000-ci ilə kimi İsveçdə rəsmi din hesab olunsa da, nə ictimai, nə də ki siyasi həyatda dövlətin həyata keçirdiyi sekulyar

siyasətə müdaxilə edə bilmirdi.

- dinin dövlətin legitimliyinin təmin edilməsində mühüm mənbə olması. Bu dövlətlərdə dövlətin rəsmi dini ideologiyası mövcud olsa da, digər etiqadlara münasibətdə tolerantlıq müşahidə olunur. Katolisizmin hakim din olduğu bəzi Latın Amerikasına dövlətlərini və İslam dinin rəsmi dövlət dini hesab edildiyi Yaxın Şərq ölkələri bu modelə aid edilir. Bu dövlətlərdə dövlətin siyasi-ictimai həyatda həyata keçirdiyi sərt siyasətin məqsədi cəmiyyətin dini ehtiyaclarını təmin etməkdən və ya cəmiyyətdə mövcud olan dini vəziyyəti tamamilə nəzarət altına almaqdan ibarətdir.

- Sintetik din. Burada dövlət dini hərəkətlərin siyasi fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün xüsusi bir etiqad sistemi təbliğ edir. Məsələn, İndoneziyada dövlət çoxsaylı müsəlman, xristian, hindli, buddist və animist əqidələrə mənsub olan vətəndaşlar arasında dini zəmində mümkün toqşmaların qarşısını ammaq üçün "Pankasila" adlanan ideologiya təbliğ etmişdir [8, s. 197].

Dünyəvi dövlət və dini siyasət. Bir çox dövlətlər (ABŞ, Hindistan, Yaponiya, Polşa kimi) konstitusion səviyyədə "dünyəvi dövlət" prinsipini bəyan etsə də, dini icmaların ictimai fəaliyyətlərinə şərait yaradaraq, onları dəstəkləyirlər. Mahiyyətcə bu model yuxarıda qeyd edilən "ümumi olaraq dini siyasət" modelinə uyğundur. Bu modeldə dövlət və din bir-biri ilə həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət içərisində ola bilərlər. Dövlət mexanizmində hər hansı bir dini əqidə rəsmən tanınmasa da, müəyyən bir dini siyasət mövcud olur və bu dövlətin dünyəvi əsaslarına hər hansı formada təhlükə yaratmır. Bəzən, siyasi xadimlər də təbliğat kampaniyalarını dini əqidə istiqamətində formalaşdırırlar. Lakin, bu zaman həm fərqli dini ənənələr, həm də din ilə dünyəvilik arasında bitərəfliyi qorumağa cavabdeh olmalıdırlar [8, s. 198-199].

SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyəvi dövlət siyasətini bəyan edən, Azərbaycan Respublikasında da dünyəvi dövlət və dini siyasət modelinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçı Aşef Qənbərov düzgün olaraq eyd edir ki, Azərbaycan dövləti son illər radikal dini cərəyanların qarşısının alınması məqsədilə dövlət səviy-

yəsində dini maarifçilik fəaliyyəti həyata keçirməyə və bu çərçivədə ənənəvi dini cərəyanlara maddi yardımlarla dəstək verməyə başlamışdır. Müəllif bu fəaliyyətləri dünyəvi dövlətin dini siyasət həyata keçirməsinin gözəl bir örnəyi hesab edir [4, s. 27]. Qeyd edilənlərdən əlavə hesab edirik ki, aşağıdakı amillər də ölkəmizi "dünyəvi dövlət və dini siyasət" modelinə aid etməyə əsas verir: islam dini ehkamlarının əhali arasında güclü təsirə malik olması, insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində hüquq normaları ilə yanaşı din, əxlaq və adətlərin əhəmiyyətli rol oynaması;

- dövlətin islam dini ilə yanaşı, digər konfessiyalara da hörmətlə yanaşması, rəsmi səviyyədə dinlərarası tolerantlıq siyasətinin həyata keçirilməsi;

- dini bayramların rəsmi səviyyədə qeyd edilməsi;

- ölkədə fəaliyyət göstərən əsas dini quruma – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə legitim status verilməsi;

- insanların dini ibadətlerini sərbəst şəkildə həyata keçirməsinə loyallaşdırılması. Bir sıra hallarda isə bu loyallıq işçilərin əmək intizamını pozmasına belə şamil olunur (məsələn, işçilərin cümə namzalarına getməsi, Aşura vaxtı günün birinci yarısında işdə olmama və s.)

Beləliklə, dövlət-din münasibətlərinə dair yuxarıda qeyd edilən müxtəlif yanaşmaların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda müəlliflər arasında vahid qəbul edilmiş təsnifat mövcud deyildir. Təqdim edilən modellərin hər biri onu təqdim edən müəlliflərin subyektiv yanaşmasına, içərisində olduğu dini mühitə, yaşadığı ölkələrdə tarixən formalaşmış olan dini və siyasi ənənələrin təcrübəsinə əsaslanır. Ümumiliklə müəlliflərin mövqeləri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmir, bəzən ortaq cəhətlərə malik olur.

Aparılmış təhlillər əsasında belə nəticəyə gələ bilərik ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyəvi dövlət siyasətini bəyan edən, Azərbaycan Respublikasında tam sekulyar deyil, ədəbiyyatlarda qeyd edilən "ümumi olaraq dini siyasət" və ya "dünyəvi dövlət və dini siyasət" modelinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. [Elektron resurs]: www.e-qanun.az: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ / Dərslk / Z.A.Əsgərov;.-Bakı: Bakı Universiteti, - 2011.- 760 s.
3. İsmayilov M. Bəzi Avropa ölkələrində dövlət-din münasibətləri // Dövlət və Din - № 01 (48) Yanvar – Fevral, 2017
4. Qənbərov A. Dövlət-din münasibətləri: fərqli modellər və siyasətlər // Dövlət və Din - № 02 (49) Mart - Aprel 2017, s. 22-27
5. Клименко Е.Н. Взаимоотношения государства и религиозных объединений в Российской Федерации: конституционно-правовые аспекты : автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2017. – 29 с.
6. Carl F.Hallencreutz, David Westerland. Questioning the Secular State: The World wide Resurgence of Religion in Politics (ed. David Westerland). London: Hurst and Company, 1996
7. Church and State in Contemporary Europe: The Chimera of Neutrality / Editors John Madeley, Zsolt Enyedi. London: Frank Cass, 2003
8. Demerath N.J III. Crossing the Gods: World Religions and Wordly Politics. New Jersey and London: Rutgers University Press, New Brunswick, 2001
9. Jacques Robert. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. 1. Basım. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998
10. Jeff Haynes. Religion in Global Politics. London: Pearson Longman, 1998
11. Jose Casanova. Public Religions in The Modern World. Chicago: The University of Chicago Press, 1994
12. Özlem Ülker. Sosyolojik Bakış Açısıyla Din-Devlet İlişkileri: ABD-Fransa Karşılaştırması. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: 2010
13. Ran Hirschl. "Comparative constitutional law and religion", Comparative Constitutional Law, ed. Tom Ginsburg, Edward Elgar Publishing, Inc., Massachusetts, 2011
14. Rebecca Catto, Grace Davie. İngiltere / Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi (ed. Ali Köse-Talip Küçükcan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, , s. 153
15. Ünver Günay, Harun Güngör, Vehbi Ecer. Laiklik, Din ve Türkiye. Ankara: Adım Yayınları, 1997

Samaya Habibova**Approaches to state-religious relations in modern times**

The article explores approaches to state-religious relations in modern times. Based on an analysis of various approaches to this relationship, the author concludes that now there is no single classification between the researchers on this issue.

Based on the study, the author comes to the conclusion that in the Republic of Azerbaijan, which declared the policy of a secular state after the collapse of the USSR, there is not complete secularism, here you can meet elements of models referred to in literature as "general religious policy" or "secular state and religious policy"

Самая Габимова**Подходы к государственно-религиозным отношениям в современности**

В статье исследованы подходы к государственно-религиозным отношениям в современности. На основе анализа различных подходов по этим отношениям автор приходит к выводу что, сейчас между исследователями не существует единой классификации по этому вопросу.

На основании исследования автор приходит к выводу что, в Азербайджанская Республика объявившая политику светского государства после развала СССР, в действует не полный секуляризм, тут можно встретит элементы моделей именуемых в литературе как «общая религиозная политика» или «светское государство и религиозная политика».

Afaq SADIQOVA,

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
 “Mülki hüquq, mülki proses, sosial iqtisadi əlaqələr”
 şöbəsinin böyük elmi işçisi.
 afaqsadiqova6@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: miqrasiya, miqrasiya prosesləri, qanusuz miqrasiya, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

Keywords: migration, migration processes, illegal migration, foreigners and stateless person.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, нелегальная миграция, иностранцы и лица без гражданства.

Ə halinin miqrasiyası çox qədim və mürəkkəb sosial bir proses olub müxtəlif ölkələrin və bölgələrin sosi-iqtisadi inkişaf səviyyələri, siyasi və mənəvi amilləri ilə sıx bağlıdır. Miqrasiya sinfi cəmiyyətin yaranmasına qədər kortəbii xarakter daşıyıb desək yanılmırıq. Dünyada ilk miqrasiya prosesləri ibtidai icma dövründə təbii şəraitdən asılı olaraq baş verib. Demək olar ki, miqrasiya bəşər tarixinin bütün ictimai-iqtisadi formasıyanın mərhələlərində (ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm) mövcud olub. İstər qədim dövrlərdə istərsə də müasir dövrdə miqrasiyaya əsas səbəb insanların yaxşı və firavan həyat tərzini keçirmək məqsədilə bir ölkədən digərinə köç etmələridir.

Müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi-siyasi münasibətlərin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatın beynəlmilləşdirilməsi, eyni zamanda müharibələrin, milli, irqi, regional münaqişələrin, fəvqəladə vəziyyətlərin və təbii fəlakətlərin doğurduğu problemlər əhalinin daha çox kütləvi miqrasiyası ilə müşayiət olunur. Bununla belə, yeni dünya düzəninə diktə etdiyi obyektiv gerçəkliklər fonunda sürətli

qloballaşmanın açdığı yeni era miqrasiya sahəsində yeni imkanlarla bərabər, həm də bütün dünyada cəmiyyətlər və ölkələr qarşısında yeni problemlərin yaranmasına səbəb olub. Qətiyyətlə demək olar ki, miqrasiya həyat tərzinə çevrilmişdir. Qəbul edilmiş ümumi anlayışa görə miqrasiya insanların bir ölkədən digər ölkəyə həmişəlik və ya uzun müddətə köçməsidir (11).

Qeyd edilməlidir ki, qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar geniş vüsət almış qeyri-qanuni miqrasiya prosesləri də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. İlk növbədə qeyri-qanuni miqrasiya prosesləri dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün aşkar problemlər doğurduğundan dövlətlərin milli təhlükəsizliyi baxımından miqrasiyanın da çevik mexanizmlər əsasında idarə olunmasını aktual məsələlərdən birinə çevirir. Çünki qeyri-qanuni miqrantlar arasında bəzən müxtəlif ağır cinayətlərə görə hüquq-mühafizə orqanlarının axtarışında olan cinayətkarların – terrorçuların, silah-sursat, narkotik vasitə, habelə insan alverçilərinin, dini-siyasi ekstremistlərin və s. olması vəziyyəti daha da ciddiləşdirir. Bu baxımdan hər bir dövlət həm daxili əmək bazarının, həm də ümumən təhlükəsizlik maraqlarının təmini baxımından qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı mübarizə aparır, bu sahənin çevik və işlək mexanizmlər əsasında tənzimlənməsini təmin edir.

Azərbaycan ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında daxili-xarici məcburi miqrasiyaya məruz qalmışdır. Ermənistanın apardığı deportasiya, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan keçmiş SSRİ-də qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşmiş ilk respublika olub. Er-

mənistanın etnik təmizləmə və təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində yüz minlərlə soydaşımız doğma ev–əşiyindən didərgin düşərək, respublikamızın müxtəlif bölgələrində sığınacaq tapıb. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələsi yeni ictimai–iqtisadi formasıyanın ən aktual məsələlərindən biri hesab edilirdi. Belə ki, Azərbaycanın müharibə şəraitində yaşamasını, 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün doğma torpaqlarından didərgin düşməsinə, o cümlədən respublikanın əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsinə, əhəmiyyətli tranzit–kommunikasiya malik olması ölkədə daxili–məcburi miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri edirdi.

Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və bütün sahələrdə müşahidə olunan sürətli inkişaf ölkəmizə gələn əcnəbilərin sayının ildən–ilə əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan inkişaf etdikcə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daha cəlbedici bir regiona çevrilir, ölkəmizə miqrasiya axını ildən–ilə artır. Beləliklə, sürətli sosial-iqtisadi tərəqqi, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişləndirilməsi, eyni zamanda əlverişli geosiyasi mövqe Azərbaycan Respublikasında da miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarıb. Habelə, ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş–gəliş rejiminin mövcud olması nəticəsində respublikamızın ərazisindən tranzit qaydada keçən və ya ölkəmizə qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getmək istəyən, yaxud qanuni əsaslar olmadan ölkə ərazisində yaşamaq istəyən əcnəbilərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bu da, öz növbəsində, ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin idarə olunması və tənzimlənməsi məq-

sədilə həm qanunvericilik, həm də onun tətbiqi sahəsində bir sıra əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2004–cü ildə dövlət hakimiyyəti orqanları qarşısında əsas məqsədləri müəyyən edən "Dövlət Miqrasiya Siyasəti Konsepsiyası" qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 2006–cı il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006–2008–ci illər)" təsdiq edilmişdir. Özündə kompleks tədbirlər sistemini əks etdirən Dövlət Proqramında miqrasiya idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqinin effektivliyinin təmin edilməsi, miqrasiya sahəsində vahid məlumat bankının, müasir avtomatlaşdırılmış nəzarət sisteminin yaradılması, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, miqrantlarla bağlı sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və digər mühüm məsələlər yer almışdır (2).

Məlum olduğu kimi, 2007–ci ilə qədər Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ayrı–ayrı nazirliklərin (Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və s.) müvafiq idarələri tərəfindən həyata keçirilirdi.

Ölkəmizdə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2007–ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradılmışdır (3). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 aprel 2009–cu il tarixli fərmanı ilə Dövlət Miqrasiya Xidmətinə hüquqmühafizə orqanı statusu verilmiş, habelə Milli Məclisin 4 dekabr 2009–cu il tarixli qərarı ilə "Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir.

Qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara əsasən Dövlət Miqrasiya Xidməti ölkə ərazisində müvəq-

qəti olan, habelə müvəqqəti və daimi yaşayan əcnəbilərin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmələri üzərində miqrasiya sahəsinə nəzarəti həyata keçirir, mövcud qanunvericiliyin tələblərini pozmuş əcnəbilərin ölkə ərazisindən çıxarılması üçün müvafiq tədbirlər görür. Bundan başqa, ölkəmizdə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində yol verilən nöqsanların və sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması, habelə ölkəmizin milli təhlükəsizliyinin və demoqrafik inkişafının təşkili məsələləri Dövlət Miqrasiya Xidmətinin vəzifələri hesab edilir.

Demək olar ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti yarandığı ilk gündən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunvericiliyə ciddi riayət etmək və yüksək humanizm prinsiplərini rəhbər tutaraq müvafiq dövlət orqanları Daxili İşlər Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə fəaliyyət göstərir və miqrasiya sahəsində bu orqanların fəaliyyətini əlaqələndirir. Təcrübə göstərir ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, hüquqlarını həyata keçirərkən mərkəzi, yerli icra hakimiyyəti orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərinə görə ölkəmizdə yaşayan və işləyən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması məhz bu Xidmətin prioritet vəzifələrindən biridir. Dövlət Miqrasiya Xidməti bu istiqamətdə apdığı tədbirlərə bəzi dövlət orqanlarını cəlb etsə də lakin bu sahədə aparılan tədbirlərin nəticəsi kifayət qədər səmərə vermir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vaxtında və qanunauyğun yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi dövlətimizin milli təhlükəsizliyinin və sabitliyin təmin edilməsi deməkdir. Bu baxımdan **təklif edirik** ki, ölkəmizdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə bağlı Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən keçirilən

tədbirlərə müvafiq dövlət orqanları ilə yanaşı, həmkarlar təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri və ictimaiyyətin nümayəndələri, hüquq İnstitutlarının cəlb edilməsi qanunauyğun hesab edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə miqrasiya proseslərinin idarə olunması və tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra yeni normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuş, mövcud qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilmiş, elektron informasiya resursları yaradılmış və miqrasiya proseslərinin idarə olunması mexanizmi təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, miqrasiya proseslərinin vahid və çevik prosedurlar əsasında tənzimlənməsi, bu sahədə yaranan biləcəklər manevənin tamamilə aradan qaldırılması, sənədləşmənin sadələşdirilməsi məqsədilə “Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 4 mart 2009-cu il tarixli 69 nömrəli fərman imzalamışdır (5).

Bu Fərmanın icrası ilə əlaqədar olaraq Dövlət Miqrasiya Xidmətinə daxil olan müraciətlərin sayı artmış, vahid prinsipin icrasında ciddi nəzarət mexanizmi yaradılmış, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizin ərazisində qanuni əsaslarla yaşamaları və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün müvafiq icazələrin verilməsi, onların yaşayış yeri üzrə qeydiyyatı alınması prosedurları tam sadələşdirilmişdir. Məsələn, 1 iyul 2009-cu il tarixdən əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər qeyd edilən məsələlərlə əlaqədar artıq bir neçə dövlət orqanına deyil, yalnız bir ünvana – Dövlət Miqrasiya Xidmətinə müraciət edirlər.

Ölkəmizdə miqrasiya proseslərinə nəzarətin gücləndirilməsi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində də bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyun 2010-cu il tarixli 276 nömrəli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Bu fərmana əsasən Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi (VMMS) ilə “Giriş-Çıxış və Qeydiyyat” İdarələrarası Avtomatlaşdırılmış Məlumat Axtarış Sistemi əlaqələndirilmişdir (6). Bu iki sistem ölkəmizdə miqrasiya proseslərində iştirak edən hüquq-mühafizə və müvafiq

dövlət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətlərini əlaqələndirir.

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də ölkə ərazisində müvəqqəti olma və yaşama müddətləri ilə bağlı bir sıra normativ hüquqi aktlar da qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 iyun 2009-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olma müddətinin uzadılması Qaydaları” və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 iyun 2009-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsi Qaydaları”-nı göstərmək olar (8,9). Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 may 2010-cu il tarixli 136s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2010–2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı” çərçivəsində xidmətdaxili “elektron sənəd dövriyyəsinin təşkili” üçün proqram təminatı hazırlanmış və sınaq üçün təqdim edilmişdir. Habelə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 24 may 2011-ci il tarixli fərmanına müvafiq olaraq Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən “Elektron xidmətlərin” göstərilməsi üçün rəsmi internet sahifəsində xüsusi elektron xidmət bölməsi yaradılmış və 1 sentyabr 2011-ci il tarixdən etibarən Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsinə başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında gedən qloballaşma şəraitində miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının təmin edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq təcrübədən səmərəli istifadə edilməsi və digər zəruri tədbirlər miqrasiya proseslərinin əsas göstəricilərinə və dinamikasına da müsbət təsir etmişdir. Belə ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti yarandığı dövrdən (2007) qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə tədbirləri intensivləşdirilmiş, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizdə qeyri-qanuni yaşama və əmək fəaliyyəti ilə məş-

ğul olma qaydalarının pozulması halları aşkar edilərək qarşısı alınmışdır.

Dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da miqrasiya proseslərinin əsas istiqamətlərindən biri qanunsuz miqrasiyaya qarşı aparılan mübarizə təşkil edir. Ölkəmizdə qanunsuz miqrasiyanın qarşısının alınması dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Qanunsuz miqrasiyaya qarşı aparılan mübarizənin nəticələrini Dövlət Miqrasiya Xidmətinin illər üzrə əldə edilmiş statistik göstəricilərdən də görmək olar. Belə ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti 2012-ci ili ərzində Dövlət Miqrasiya Xidmətinin əməkdaşları tərəfindən keçirilmiş müvafiq tədbirlər nəticəsində 28000 artıq əcnəbi tərəfindən inzibati qanunvericiliyin tələblərinin pozulması halları müəyyən edilmişdir. Onlardan 6.738 nəfərin cərimə tətbiq edilməklə ölkə ərazisində yaşamaları leqallaşdırılmış, 22.231 əcnəbi barəsində isə ölkə hüdudlarından kənara çıxarılması barədə qərarlar qəbul edilmişdir (12).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin tələblərinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər (1, s.21). Konstitusiyanın bu müddəasına uyğun olaraq ölkəmizdə yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları müvafiq normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hallarla ölkəmizin ərazisinə qanuni əsaslarla gələn əcnəbilərlə yanaşı, qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməyən əcnəbilər də vardır. Ona görə qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması dövlətimizin milli təhlükəsizliyinin təmini baxımından vacib şərtlərdən biridir. Bu məqsədlə Dövlət Miqrasiya Xidmətinin 2014-cü ildə qanunsuz miqrasiyaya qarşı apardığı mübarizə üzrə dinamikanı nəzərdən keçirək. Bu il üzrə Dövlət Miqrasiya Xidmətinin statistik göstəricilərində bu istiqamətdə aparılan işlər üzrə artımı müşaidə edilir. Məsələn, 2014-cü ildə 17.416 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs tə-

rəfindən Azərbaycan Respublikasında olma, habelə müvəqqəti və daimi yaşama qaydalarına əməl etmədən inzibati qanunvericiliyin tələblərinin pozulması halları müəyyən edilmişdir. Onlardan 3.199 nəfərin cərimə tətbiq edilməklə ölkə ərazisində yaşamaqları leqallaşdırılmışdır. Qalan 12.700 əcnəbi barəsində Azərbaycan Respublikası ərazisini 48 saat ərzində tərk etmə, 1.517 əcnəbinin isə inzibati qaydada ölkə hüduqlarından kənara çıxarılmaları barədə qərarlar qəbul edilmişdir (13).

Qeyd edilməlidir ki, 2017-ci il ərzində qanunsuz miqrasiyaya qarşı aparılan mübarizə əvvəlki illərə nisbətən bir qədər fərqlidir. Dövlət Miqrasiya Xidmətinin 2017-ci ilin fəaliyyətinin yekunlarına nəzər yetrsək görürük ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti hesabat dövründə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə 1 432 700 nəfər əcnəbinin girişi qeydə alınıb. Ölkəyə girişi qeydə alınmış əcnəbilərdən 720 024 nəfəri olduğu yer üzrə qeydiyyatla alınıb. Miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərini pozmuş 18 540 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs barəsində müvafiq qərarlar qəbul edilib (14).

Bu istiqamətdə Dövlət Miqrasiya Xidmətinin 2020-ci ilin fəaliyyətinin yekunlarına görə fəaliyyət istiqamətlərindən biri qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə aparılması olan Xidmət tərəfindən miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərini pozmuş 9.603 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs, həmçinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşları barəsində müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir (15).

Beləliklə, Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən 2014-cü, 2017-ci və 2020-ci illər üzrə qanunsuz miqrasiyaya qarşı aparılan mübarizənin statistik göstəricilərindən görüldüyü kimi bu istiqamətdə aparılan mübarizənin nəticələri fərqli göstəricilərlə müşaidə olunur. Belə ki, 2014-cü ildə qanunvericiliyinin tələblərini pozmuş 17.416 nəfər əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı müvafiq qərarlar qəbul edildiyi halda, 2017-ci ildə isə bu rəqəm 18 540 (1124 nəfər çox) təşkil etmişdir. Bu illərdən fərqli olaraq 2020-ci ildə pandemiya dövründə miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərini pozmuş 9.603 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı müvafiq inzibati (7813 nəfər az) qərarlar qəbul edilmişdir.

Fikrimizə, Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən 2014-2020-ci illər üzrə qanunsuz miqrasiya-

ya qarşı aparılmış mübarizənin nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bu sahədə işin səmərəliliyini artırmaq üçün Dövlət Miqrasiya Xidməti öz fəaliyyətini qanunvericiliyin tələblərinə uyğun şəkildə qurmaqlı, şəffaflığın tam təmin etməli, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq normativ hüquqi bazanı daim təkmilləşdirməli və müraciət edənlərin məmnunluğunun təmin edilməsinə nail olmalıdır.

Aparılmış təhlillər onu deməyə əsas verir ki, miqrasiya nəzarəti sistemi qanunsuz miqrasiya ilə bağlı mövcud vəziyyətə mütləq mənada adekvat olmalı, habelə miqrasiya prosesləri üzrə idarəetmə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini, insan hüquq və azadlıqlarının, dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin etibarlı qorunmasını tələb edir. Bu baxımdan **təklif edirik ki**, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində xarici ölkələrin müvafiq miqrasiya xidmət orqanları, diaspora təşkilatları, qeyri hökumət təşkilatları, həmkarlar təşkilatları, habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi, həmsərhəd dövlətlərlə müqavilə prosesinin aktivləşdirilməsi, öhdəlik və məsuliyyət nəzərdə tutan müvafiq sazişlərin bağlanması məqsədəuyğun hesab edilsin.

Fikrimizə, qanunsuz miqrasiya hər bir dövlətin milli maraqları və təhlükəsizliyi üçün təhlükə mənbəyi, hər an partlaya biləcə bir barıt çəlləyini xatırladır. Onun üçün qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı mübarizədə təkcə Dövlət Miqrasiya Xidməti deyil, bütün müvafiq dövlət orqanları, bütün xalq yaxından iştirak etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müşavirələrin birində qeyd etmişdir: “Biz əlbəttə ki, qapılarımızı bütün qonaqlara açırıq. Ancaq hər şey qanun çərçivəsində olmalıdır. Qanunsuz miqrasiyaya qarşı çox ciddi mübarizə aparılmalıdır. Azərbaycana işləmək üçün gələn qanunlarımızı, milli dəyərlərimizə, ənənələrimizə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Belə olan halda xarici ölkələrin Azərbaycana gələn vətəndaşlarının da yaşayışı üçün bütün şərait yaradılacaqdır”.

Ölkə Prezidentinin qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizənin aparılması ilə bağlı söylədiyi dəyərli fikirlərini rəhbər tutaraq **təklif edirik ki**, ölkəmizdə qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün ilk növbədə Dövlət Miqrasiya Xidməti ilə aidiyyəti dövlət orqanlarının (Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazir-

liyi, Azərbaycan Respublikası Təhlükəsizlik Xidməti, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və s.) bu sahədə birgə fəaliyyəti təmin edilməli, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, o cümlədən daxili miqrasiyanın hüquqi tənzimlənməsini, qeyri-qanuni miqrantların ölkə ərazisindən çıxarılmasını, ölkəmizin ərazisindən tranzit keçid qaydalarının daha da təkmilləşdirilməsinə nail olmaq, Dövlət Miqrasiya Xidməti ictimaiyyət, həmkarlar təşkilatları, qeyri hökumət təşkilatları ilə birlikdə ölkə ərazisində qanunsuz yaşayan, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin aşkar edilməsi istiqamətində müntəzəm tədbirlərin keçirilməsi təmin edilməlidir. Bu halda qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizənin səmərəliliyinə nail olmaq mümkündür.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci il bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də davam edən pandemiya dövründə miqrasiya proseslərinin ən çox təsirə məruz qalmış sahələrdən biridir. Buna baxmayaraq ölkəmizdə koronavirusla mübarizə tədbirləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah tərəfindən sistemli tədbirlər görülməklə yanaşı, miqrasiya prosesləri də diqqətdə saxlanılıb. Lakin statistik göstəricilərə görə pandemiya dövründə ölkəmizə gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayında xeyli sayda azalma müşahidə olunur.

Dövlət Miqrasiya Xidmətinin 2020-2021-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən, 2020-ci ilin ilk iki ayı ilə 2019-cu ilin yanvar-fevral aylarının müqayisəsində ölkəyə gələn əcnəbilərin (15% artma) və Dövlət Miqrasiya Xidmətinə edilən müraciətlərin sayında çoxalma müşahidə olunsa da, pandemiya dövründə dövlət sərhədindən giriş-çıxışın məhdudlaşdırılması səbəbindən bu dinamika azalmaya doğru dəyişib. Belə ki, 2019-cu il ilə müqayisədə hesabat dövründə ölkəyə daxil olan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayında 4 dəfə, olduğu yer üzrə qeydiyyatda 4.7 dəfə, ölkədə müvəqqəti yaşayanların arasında 16%, daimi yaşayanlarda 18%, iş icazəsi alanlarda 9%, qaçqın statusu üçün müraciətlərdə 87% azalma

qeydə alınıb (16).

Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya prosesləri istiqamətində Dövlət Miqrasiya Xidmətinin fəaliyyəti əvvəlki illərə nisbətən pandemiya dövründə (2020-2021) ən çox təsirə məruz qalmış sahələrdən hesab edilsə də, lakin bu Xidmət COVID-19 infeksiyası ilə əlaqədar əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qorunması, onların rahatlığının təminatı, evdən çıxma səbəblərinin minimuma endirilməsi məqsədilə məlumatlandırma tədbirlərini gücləndirmiş və bütün elektron xidmətləri yenilənmiş və sadələşdirilmişdir. Belə ki, elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi nəticəsində ötən il müvəqqəti olma müddətinin uzadılması, iş və yaşama icazələri ilə bağlı elektron müraciətlərin sayında 2019-cu il ilə müqayisədə 8.5 dəfə artım müşahidə olunub. Həmçinin pandemiya dövründə məlumatlandırmanın artırılması və qəbul edilən zənglərin kəskin çoxalması səbəbindən Dövlət Miqrasiya Xidmətinin 919 Çağrı Mərkəzi gücləndirilmiş iş rejiminə keçirilmiş, işçi qüvvəsi və texniki imkanları artırılmış, ümumilikdə fəaliyyətinin günün tələblərinə uyğun qurulması təmin edilmişdir. Məsələn, 2020-ci il ərzində Çağrı Mərkəzinə edilən zənglərin sayı əvvəlki illərə nisbətən 2.2 dəfə artaraq, 244.398 olmuşdur (16).

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, pandemiya dövründə ölkə ərazisində olan və məlum səbəblərdən ölkəni tərk edə bilməyən əcnəbilərin ölkədə müvəqqəti olma müddətinin uzadılması üçün müraciət edilməsi zərurəti aradan qaldırılmışdır. Belə ki, 59.963 əcnəbinin ölkədə olma müddəti özləri müraciət etmədən uzadılmışdır. Dövlət sərhədində tətbiq olunan məhdudiyətlər aradan qaldırıldıqdan sonra həmin subyektlər qısa müddət ərzində ölkəni tərk edə bilməsi üçün müvafiq tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. O da qeyd edilməlidir ki, əcnəbilərin qanunsuz miqranta çevrilməsinin qarşısının alınması ilə bağlı görülmüş tədbirlərin nəticəsində 2020-ci il ərzində Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərinin pozulması ilə bağlı qəbul edilmiş qərarların sayında 51% azalma qeydə alınmışdır.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, 2020-ci il dövlətimiz və xalqımız üçün müstəqillik tarixində ən şərəfli il kimi yadda qaldı. Belə ki, müzəffər Ali

Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etdi. Vətən müharibəsində qazanılmış bu şərəfli qələbə regionda sabitliyin, təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, o cümlədən miqrasiya sahəsi üçün yeni imkanlar yaratdı. Hazırda azad olunmuş ərazilərə dövlətimiz tərəfindən Böyük Qayıdışla əlaqədar əsas prioritetlər müəyyənləş-

dirilir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə Dövlət Miqrasiya Xidməti də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi, həmin ərazilərə xarici investisiyaların cəlb olunması və miqrasiya axınlarının bu ərazilərə istiqamətləndirilməsi üçün öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olan bütün tədbirlərin icra edilməsinə cəlb edilməli və bu sahədə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni dövlət proqramları hazırlanmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun nəşriyyatı.2021.s.56.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 2006–cı il tarixli sərəncamı.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2007–ci il tarixli fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 aprel 2009–cu il tarixli fərmanı.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 4 mart 2009–cu il tarixli 69 nömrəli fərmanı.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyun 2010–cu il tarixli 276 nömrəli fərmanı.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 may 2011–ci il tarixli fərmanı.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 iyun 2009–cu il tarixli Qərarı.
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 iyun 2009–cu il tarixli Qərarı.
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 may 2010–cu il tarixli 136s nömrəli sərəncamı.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Miqrasiya>
12. https://migration.gov.az/az/press_detail/316.
13. https://migration.gov.az/az/press_detail/327.
14. https://www.migration.gov.az/index.php/az/news_detail/10242.
15. https://migration.gov.az/index.php/az/news_detail/12725.
16. https://migration.gov.az/az/news_detail/14368.

Afag Sadigova

Legal bases of regulation of migration processes in the Republic of Azerbaijan

The article analyzes the legal framework for regulating migration processes in the Republic of Azerbaijan, the implementation of normative legal acts adopted in this area, statistical indicators and dynamics of the fight against illegal migration by the State Migration Service over the years and makes a number of proposals.

Афэг Садыгова

Правовые основы регулирования миграционных процессов в Азербайджанской Республике

В статье анализируется правовая база регулирования миграционных процессов в Азербайджанской Республике, реализация нормативных правовых актов, принятых в этой сфере, статистические показатели и динамика борьбы с незаконной миграцией со стороны Государственной миграционной службы по годам и делается ряд предложения.

UOT 342.97

Rafiq NƏCƏFQULİYEV,

DİN-in Polis Akademiyası “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, h.ü.f.d., dosent
necefquliyev75@mail.ru

Hikmət RƏHMANOV,

DİN-in Polis Akademiyasının əyani fakültəsinin 5-ci kurs kursantı
rehmanov2001@bk.ru

İCTİMAİ YERLƏRDƏ SPİRTLİ İÇKİ QƏBUL EDƏN ŞƏXSLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ PROFİLAKTİKASI VƏ MƏSULİYYƏTİ MƏSƏLƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: ictimai yer, qanun, polis, spirtli içki, normativ hüquqi akt, şəxs, hüquqpozma, məsuliyyət.

Keywords: public place, law, police, alcohol, normative legal act, person, offense, liability.

Ключевые слова: общественное место, закон, полиция, алкоголь, нормативный правовой акт, лицо, правонарушение, ответственность.

Düşünən hər bir fərd üçün əhəmiyyət kəsb edən təsəvvürlər arasında mülkiyyət, qida, karyera və istirahət xüsusi təşkil edir. Onların hər birinin gerçəkləşməsinin asılı olduğu təzahürlər yer və vaxt ilə xüsusi əlaqəlidir. Ümumiyyətlə ictimai yer cəmiyyətin gündəlik həyatında mühümlüyü ilə xarakterizə olunur. Bununla belə ictimai yerlərdə yaranan və təkamül edən ictimai münasibətlərin sistemi sayılan ictimai qayda təşkil edilir ki, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyət və dövlət öz növbəsində ictimai yerlərdə formalaşmaqda olan əxlaq və hüquq normalarının təmini, eləcə də mühafizəsi və qorunması üzrə tədbirlər görməlidir. Nəzəri ədəbiyyatlarda ictimai yerlərin daimi, vaxtaşırı və epizodik xarakterli növləri fərqləndirilir. Məsələn: Rus hüquqşünas alimi L.L.Popov ictimai yerlərin aşağı-

dakı üç kateqoriyasını fərqləndirir:

1. Daimi istifadə olunan ictimai yerlər: küçələr, meydanlar, yollar və s.

2. Müvvəqqəti istifadə olunan ictimai yerlər: mağazalar, teatrlar, stadionlar və s.

3. Epizodik ictimai yerlər: kütləvi-mədəni tədbirlərin təşkil olunduğu meşələr, dağ massivləri, göllər, çay sahilləri və dənizkənarı yerlər [1, s.78-79].

Hüquqşünas alimlər V.Abışov və H.Eyvazov “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti” ümumi hissə dərslində qeyd edirlər ki, ictimai yerlər, əsasən, onlarda insanların olması ilə əlaqələndirilir, çünki insanların ünsiyyətdə olduqları yerlərdə davranış qaydasının pozulması bir şəxs tərəfindən digər şəxs, insan qruplarının, cəmiyyətin maraqlarına toxunması ilə bağlıdır [2, s.57].

Mübahisəedilməzdir ki, ictimai yerlər cəmiyyət üçün əhəmiyyətə malikdir. İctimai yerlərin infrastruktur baxımından inkişafı, belə yerlərin normal fəaliyyəti insanların sağlam, təhlükəsiz yaşamasına dəlalət edən amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə əsasən hər bir kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Adı çəkilən normanın həyata keçirilməsində ictimai yerlərin (parklar, küçələr, dayanacaq və s.) normal vəziyyətdə (səliqəli, işlək və s.)

olması vacib şərtlərdəndir. İctimai yerlərin formalaşması zamanı həmin ərazidə yaşayan, işləyən və digər formada onun istifadəçisi olan fərdlərin də fikrinin öyrənilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Beləliklə, cəmiyyətin normal inkişafında ictimai yerlərin normal fəaliyyəti əsas amillər sırasına aid edilir ki, burada cəmiyyət üzvlərinin hər birinin fərdi məsuliyyəti yaranır. Çünki həmin yerlərin qorunub saxlanması, sözsüz ki, həmin insanlardan bir-başına asılıdır. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, ictimai yerlərin idarəedilməsi dövlətin, xüsusən onun ayrı-ayrı orqanlarının səlahiyyətinə aiddir. Həmin idarəetmə məzmun baxımından bir çox sahələri özündə ehtiva edir. Bunların sırasında rayon (şəhər) icra hakimiyyətinin abadlıq-təsərrüfat işləri, hüquq-mühafizə fəaliyyəti daxilində ərazi polis orqanlarının ictimai qaydanı qoruması və ictimai təhlükəsizliyi təmin etməsi fəaliyyəti xüsusi nəzərə çarpır.

Tədqiqat daxilində diqqət edilməsi məqsədəuyğundur ki, qüvvədə olan "Polis haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsində ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində polis əməkdaşının vəzifələri qeyd olunmuşdur. Həmin maddənin 13-cü bəndinə əsasən "Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək" polisin vəzifələri sırasına aiddir [3]. Digər vəzifələrin məzmununa aydınlıq gətirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsi ilə qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara diqqət edək. Bu sistemdə adı çəkilənlərdən biri də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarıdır. Təbii ki, tədqiqatın predmetinə uyğun olaraq Daxili İşlər Nazirliyinin normativ hüquqi aktlarına müraciət edilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, həmin aktların dairəsi genişdir və müraciət edilməli olan akt (tənzimləmə sənədi olaraq) bilavasitə tədqiqata aid olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 23 iyul 2007-ci il tarixli 388 nömrəli əmri ilə təsdiq edilən "Daxili işlər orqanlarında profilaktik işin təşkili haqqında" Təlimata istinad edilməlidir. Təlimata əsasən polisin post-patrol xidməti əməkdaşlarının qarşısında duran vəzifələrdən biri də ictimai yerlərdə spirtli içkilərin istehlakının qarşısının alınmasıdır [4, s.9].

Bununla yanaşı, "Polis haqqında" Qanunun 18-ci maddəsində qeyd olunur ki, ictimai yerlərdə sər-

xoş vəziyyətdə olan və müstəqil hərəkət etmək qabiliyyətini itirən, özünə və ya ətrafdakılara zərər yetirə bilən şəxsi xüsusi tibb müəssisələrinə gətirmək polis əməkdaşının hüquqları sırasına daxildir [3].

Məlum olduğu kimi, polis əməkdaşı Konstitusiyada və digər sahəvi qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqları qorumaqla yanaşı, ictimai yerlərdə birgəyaşayış və etik normalara riayət olunmasına nəzarət edir. Hazırda ictimai yer anlayışı genişlənərək, məzmunca zənginləşir. Polis əməkdaşları öz növbəsində ictimai yerlərdə xidmət apararkən daha həssas davranmalıdırlar. Çünki ictimai yerlərdə törədilən hüquqpozmalar digərlərindən daha təhlükəli sayılır. Burada yalnız hüquqpozmalar deyil, digər xoşagəlməz hallar da qeyd oluna bilər. Təcrübə deməyə əsas verir ki, bir çox hallarda hüquqpozma sayılmayan və təbii ki, məsuliyyətə səbəb olmayan kifayət qədər xoşagəlməz hallar var ki, onlar inzibati xəta və ya cinayətin törədilməsinin "ilk rüşeymi" və ya "sanki ilkin mərhələsi" sayıla bilər. Onların sırasında ictimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbul edilməsi xüsusilə qeyd oluna bilər.

İctimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbul edilməsi ilk növbədə cəmiyyət üzvləri tərəfindən qınaq obyektinə çevrilir. Çünki parklarda, dənizkənarında, çay sahilində və s. yerlərdə ailələr istirahət edir. Həmin ətrafda spirtli içki qəbul edən şəxslərin bir müddətdən sonra sərxoş vəziyyətə düşərək nalayiq ifadələr səsləndirməsi riski daha çoxdur. Bu vəziyyəti kənardan görən kişi cinsindən olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə (əsasən 12-16 yaşlararası) neqativ təsəvvürlər formalaşır (əmələ gəlir) və bəzən o cür davranmağa çalışırlar.

Ümumiyyətlə ictimai yer anlayışı bəşəri dəyərlərin inkişafı ilə əlaqədar daim inkişafdadır. İctimai yer dedikdə, insanların istirahəti, gəzməsi və s. sosial tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə nəzərdə tutulan yerlər başa düşülür. Məsələn: avtobus gözləyərkən – dayanaqcaqlar, çoxmərtəbəli binalarda – liftlər və s. ictimai yer sayılır.

İctimai yerlərdə spirtli içki qəbul edən şəxslərin hüquqazidd davranışları haqqında danışarkən polisin inzibati fəaliyyətinin tərkib hissəsi olan post-patrol xidmətinə aid normativ hüquqi aktlara nəzər yetirməliyik. Həmin xidmətin hüquqi əsaslarından olan "Polisin Post-Patrol Xidmətinin Nizamnaməsinin 9.20.1-ci bəndində qeyd olunur ki, "Sərxoş vəziyyətdə olan şəxslər kütləvi tədbir keçirilən əra-

zidən dərhal uzaqlaşdırılır” [5, s.110]. Təbii ki, ictimai yerlərdə keçirilən kütləvi tədbirlər zamanı, sər-xoş vəziyyətdə olan şəxslərin həmin ərazidə olması arzuolunan bir hal hesab edilmir. Təcrübi cəhətdən polis əməkdaşları tərəfindən belə halların qarşısının alınması və profilaktikası, habelə həmin şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi məsələsində bir qədər problemlə məqamlara rast gəlinir. Nəzərə alaq ki, 1 mart 2016-cı il tarixdən qüvvəyə minən İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə ictimai yerlərdə spirtli içki qəbul edilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır. Bir çox hallarda ictimai yerlərdə spirtli içki qəbul edilməsi İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 535-ci maddəsi (Polis işçisinin və ya hərbi qulluqçunun qanuni tələbinə qəsdən tabe olmama) və ya 510-cu maddəsi (Xırda xuliqanlıq) ilə tövsif olunur.

Lakin bir çox dövlətlərdə göstərilən xoşagəlməz hal üçün hüquqi məsuliyyət müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan inzibati xətalər qanunvericiliyi ilə ictimai yerlərdə spirtli içki qəbul edilməsinə görə müstəqil inzibati xəta tərkibi təsbit olunmuşdur. Daha dəqiq desək, Rusiya Federasiyası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 20.20-ci maddəsinə görə həmin şəxslər 500-1000 rubl arasında cərimə olunur [6]. Zənnimizcə, Rusiya Federasiyasının inzibati xətalər qanunvericiliyində bu formada tənzimləmənin olmasının səbəbi məhz spirtli içki qəbul edən şəxslər tərəfindən daha çox hüquqpozmaların törədilməsidir. Adı çəkilən ölkə ərazisində ictimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbul edilməsi ilə bağlı məsuliyyət məsələsi fərqlidir. Belə ki, şəxsin qəbul etdiyi spirtli içkinin növü və həcmi deyil, onda yaranmış faktiki sər-xoşluq dərəcəsi tənbeh təyin olunmasında nəzərə alınır. Aidiyyəti məhkəmələrə verilən şikayətlərdə şəxslər öz hüquqlarını müdafiə edərkən qeyd edirlər ki, içdikləri pivələr “alkoqolsuz”dur. Belə olan hallarda həmin içkiləri qəbul edən şəxslər 100-300 rubl arasında cərimələnir.

Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi, ictimai yerlərdə spirtli içkilərin daha geniş tərzdə istehlakı 20-ci əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə cəmiyyətdə bu davranışın formalaşması müxtəlif amillər ilə izah olunur. Sonralar ictimai qaydanın pozulması, bir çox hallarda isə kobud surətdə pozulması ilə nəticələnən azğın hərəkətlər bir çox dövlətlərdə səlahiyyətli orqanları zəruri ad-

dımlar atmağa sövq etdi. Həmin dövrlərdən başlayaraq müasir günümüzdə qədər cərimə və digər hüquqi təsir tədbirləri (SSRİ dövründə sər-xoş şəxslərin fiziki cəhətdən təcrid olunması üzrə milisin məntəqələri fəaliyyət göstərirdi) tətbiq olunsada da, təhlil edilən neqativ vəziyyətin aradan qaldırılması yönündə digər təsirlərin tətbiq edilməsi effektiv sayılmamışdır.

Tibbi baxımdan spirtli içki qəbul edən şəxsədə spesifik psixo-emosional vəziyyət yaranır. O, tez bir zamanda intoksikasiya vəziyyətinə düşür. Məhz bu səbəbdən qeyd edilən neqativ hal ilə bağlı fərqli yanaşan dövlətlər də mövcuddur. Məsələn: Belçikada 2020-ci ilin fevral ayının 1-dən qüvvəyə minən qərara əsasən Brüssel şəhərində gecə yarısından səhər saat 06:00-dək ictimai yerlərdə içkilərin istehlakı qadağan edilir. Qaydanı pozan şəxslər 350 avro ödəməlidir. Həmin ölkədə bələdiyyə orqanlarından xüsusi icazə alan kafe və barlarda spirtli içki qəbulu isə sərbəstdir. Dövlətin verdiyi rəsmi məlumatlardan aydın olur ki, qərarın qəbul edilməsi ilə şiddət, oğurluq və səs-küy halları xeyli azalmışdır. Diqqət etdikdə aydın olur ki, Belçikanın səs-lənən mövqeyi nisbətən sərtidir. Bu müvafiq cərimənin miqdarı ilə bağlıdır. İlk təsəvvürlərə görə cərimənin miqdarı artıq görsənə bilər, lakin üsul olaraq özünü doğrultdu-ğu üçün məqbul sayılır. Oxucular üçün maraqlı olmasından irəli gələrək qeyd etməliyik ki, Belçikada adı çəkilən qərarla nəzərdə tutulan qadağa 6 aylıq sınaq mərhələsindən keçmişdir.

İctimai yerlərdə spirtli içki qəbul edən şəxslərin hüquqazidd davranışları ilə əlaqədar Türkiyə Cümhuriyyətində fərqli baxış mövcuddur. 2005-ci ildə qəbul edilən və qüvvəyə minən “Kabahat-lər Kanunu”nun 35-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, sər-xoş vəziyyətdə başqalarının rahatlığı və sakitliyini pozacaq şəkildə davranışlar sərgiləyən şəxsə 50 Türk lirəsi cərimə tətbiq edilir. Şəxs ayılana (özünəgələmə) qədər nəzarət altında tutulur [7]. Zənnimizcə, Türkiyə Cümhuriyyətinin məsələyə baxış prizması məqsədəuyğundur. Qanunverici tərəfindən cəmiyyətin sosial rifahının nəzərə alınması bütün hallarda alqışlanır.

İngiltərə qanunvericiliyi məsələdə öz konkret və lakonik mövqeyini sərgiləyir. Küçələrdə, “underground”, “overground” və s. ictimai yerlərdə spirtli içki qəbul edən şəxslər iki növ məsuliyyətə

cəlb edilir. Burada pul cəriməsi və ya inzibati həbs nəzərdə tutulmuşdur.

Ukrayna qanunvericiliyində eyni məsələ bir qədər spesifik tənzimlənilir. Əgər ictimai yerdə polis əməkdaşı həmin şəxsə yaxınlaşıb müvafiq hərəkəti dayandıрмаğı tələb edirsə, sadəcə xəbərdarlıq alma riski vardır, ikinci tələbdə isə artıq 85 qrivin cərimə müəyyən olunmuşdur. Üçüncü tələbdə isə inzibati həbs (15 gün müddətində) tətbiq edilir [8]. Zənnimizcə, belə bir hüquqi tənzimləmənin mövcudluğu məhsuldar sayıla bilər. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin qanunlara olan reaksiyası baxımından fərqli təsir tətbiq edildikdə, o, həm də ədalətli sayılır. İctimai yerdə spirtli içki qəbul edilmə faktı müəyyən olunduqda, təqsirkarın şəxsi keyfiyyətlərinin eyni olmaması realdır və zəruri tələbə adekvat reaksiyası əhəmiyyət kəsb edir.

Almaniya Federativ Respublikasında ictimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbulu ilə bağlı hüquqi tənzimləmə formalaşmışdır. Leypsiq bürosundan Helmut Loris bu barədə qeyd edir ki, “ictimai məkanda bir şüşə pivə üçün şəxslə bağlı məhkəmə prosedurunun başlanması qanuni hesab edilir. Almaniya Federativ Respublikasının Mətbuat Agentliyi bəzi şəhərlər üzrə araşdırma aparmışdır. Landsuxtda prokuror və ətraf mühitlə bağlı nümayəndə qismində çıxış edən Fritz van Brachta görə yeni qəbul olunan bu qanun hüquqpozmaların aradan qaldırılmasında tam şəkildə “kömək etməlidir”. Vurzburgda “vəhşi alkoqol partiləri” qadağan edilib, lakin belə alkoqol partiləri Kempten, Fuerk və s. kimi şəhərlərdə sərbəstdir. Maraqlı bir məqam odur ki, bir ölkənin müxtəlif yerlərində vətəndaşların qanunlara olan münasibətlərinin müxtəlifliyi eyni hadisəyə münasibətdə təzad yaradır.

Portuqaliyada Almaniya Federativ Respublikasında olduğu kimi təzadlar mövcuddur. Qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr fonunda Portuqaliyada formalaşmış müvafiq konsepsiya diqqət çəkir. Həmin nəzəriyyəyə görə Manuel Carduzo qeyd edir ki, insanların davranışı yalnız təlim və tərbiyə ilə dəyişdirilə bilər. Qadağalar istənilən halda tətbiq oluna və idarə edilə bilər.

Təbii ki, polisin qeyd edilən hallarla bağlı fəaliyyəti əsasən düzgün tətbiq edilən ümumi və fərdi

profilaktika ilə bağlıdır. Odur ki, ümumi və fərdi profilaktikanın genişləndirilməsi sosial sifarişə xidmət edir.

Əxlaqi və mədəni dəyərlərin inkişaf səviyyəsi dövlətin əsasını təşkil edən ailələrlə sıx bağlıdır. Ailələrdə bu yönümdə düzgün təlim-tərbiyə aparılırsa, sözsüz ki, onun təsiri müsbət nəticələr verəcəkdir. Ümumi profilaktika çərçivəsində ictimai yerlərdə aidiyyəti görüntülərin yerləşdirilməsi (foto, izahedici stend, video çarx və s.), polis əməkdaşları tərəfindən orta və ali təhsil müəssisələrində maarifləndirici söhbətlərin aparılması məhsuldar sayıla bilər.

İctimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbul edilməsinin qarşısının alınması sahəsində fərdi profilaktika tədbirləri effektiv təsir vasitələrindən biri hesab edilir. Polisin inzibati fəaliyyət subyektləri, xüsusən polis sahə inspektoru və ya rəisi inzibat ərazidə spirtli içkilər qəbul etməyə meyilli olan şəxslərlə bağlı daha çox məlumatlıdır. Aidiyyəti polis sahə inspektoru və ya rəisi öz ərazisində həmin şəxslərlə (yalnız ayıq olduqları zaman) fərdi profilaktiki söhbət apararsa və əks təqdirdə onun hüquqpozma törətməsi riskini qeyd edərsə, üsulun səmərəli olacağına inanırıq.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin ərazisində ictimai yerlərdə spirtli içkilər qəbul edilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır. Nəzərə alınmalı ki, ictimai yerlərdə spirtli içkilərin qəbul edilməsi mental dəyərlər baxımından arzuolunan hal deyildir. Təbii ki, uzun müddət hüquqpozma sayılmayan əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən normanın qəbul edilməsi hazırkı dövrdə real görünür. Zənnimizcə, perspektiv baxımından məsuliyyət məsələsini həll edərkən qanunverici tərəfindən bir növ differensiyallaşdırılmış norma qəbul edilməlidir. Normanın sanksiyasında xəbərdarlığın nəzərdə tutulması, bu isə kifayət sayılmaqda, daha ciddi tənbehin tətbiq olunması (sosial-iqtisadi və mənəvi meyarlara söykənməklə) mexanizminin hüquq müstəvisində müəyyən edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Həmin mexanizm çərçivəsində effektiv nəticə əldə etmək məqsədilə sınaq müddətinin müəyyən edilməsi arzuolunan nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Административное право Российской Федерации: учебник / Ю. И. Мигачев, Л. Л. Попов, С.В.Тихомиров; под ред. Л.Л.Попова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2011. – 447 с. – Серия : Основы наук.
2. Vəqif Abışov və Hikmət Eyvazov. Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə. Dərslük. Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası. Bakı, “Qanun”, 2008, 728 səh.
3. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/2937>
4. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 23 iyul 2007-ci il tarixli 388 nömrəli əmri ilə təsdiq edilən “Daxili işlər orqanlarında profilaktik işin təşkili haqqında” Təlimat.
5. DİN-in 30.05.2001-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş “Polisin post patrul xidmətinin Nizamnaməsi. Normativ hüquqi aktların sistemləşdirilmiş külliyyatı – II cild. Bakı-2011(maddə 9).
6. “Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях” от 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. от 11.06.2022).
7. Türkiye Cumhuriyeti Kabahatler Kanunu.Elektron resurs: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5326.pdf>
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Режим доступа:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

**Rafiq Najafguliyev
Hikmet Rakhmanov**

**On the issue of prevention and responsibility for the illegal behavior
of persons who consume alcoholic beverages in public places**

The article deals with offenses committed in public places and provides different opinions about the illegal behavior of people who drink alcohol in public places. In this regard, the issues of national legal regulation are analyzed in more detail.

The study highlights the experience of advanced countries in the same area. It is noted that individual prevention measures are one of the most effective means of preventing alcohol consumption in public places.

In the article, the authors formulate proposals for solving the problem, referring to the experience of Russia, Turkey, Ukraine, Portugal, Germany and the United Kingdom.

**Рафиq Наджафгулиев
Хикмет Рахманов**

**К вопросу о предупреждении и ответственности за противоправное поведение лиц,
употребляющих спиртные напитки, в общественных местах**

В статье рассматриваются правонарушения, совершаемые в общественных местах, и приводятся различные мнения о противоправном поведении лиц, употребляющих спиртные напитки в общественных местах. В связи с этим более подробно проанализированы вопросы национального правового регулирования.

В исследовании освещается опыт передовых стран в той же области. Отмечается, что меры индивидуальной профилактики являются одним из наиболее эффективных средств, предупреждения употребления алкоголя в общественных местах.

В статье авторы формулируют предложения по решению проблемы, ссылаясь к опыту России, Турции, Украины, Португалии, Германии и Великобритании.

UOT 343.98

Qardaş HÜSEYNOV,

İqtisad elmlər namizədi,
Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti
aynurhuseynova8888@gmail.com

İQTİSADI CİNAYƏTKARLIĞA QARŞI MÜBARİZƏDƏ TƏFTİŞDƏN İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ KİMİ

Açar sözlər: təftişdə nöqsanlar, təftişin təşkili, təkmilləşdirilmə, sistem daxili nəzarət

Key words: shortcomings in inspection, organization of inspection, improvement, internal control of the system

Ключевые слова: недостатки в ревизии, организация ревизии, совершенствование, внутрисистемный контроль

Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, cinayətkarlıq bazar iqtisadiyyatına xas olan faktorlardan biridir. Məhz buna görə müasir rus cəmiyyətinin inkişafına xas olan iqtisadi və siyasi münasibətlərin radikal dəyişiklikləri cinayətkarlığın artmasına və bir çox mənfi nəticələrə yol açır. Gələcək illərdə Rusiyanın cinayətkarlıq səviyyəsinin göstəriciləri bazar iqtisadiyyatı və parlament demokratiya üzrə inkişaf etmiş ölkələr ilə eyniləşdirilməsi proqnozlaşdırılır. Həmin ölkələrdə iqtisadi cinayətkarlığın artması müşayiət olunur. BMT-nin məlumatına əsasən inkişaf etmiş ölkələrin ümumi cinayətkarlıq səviyyəsinin göstəricilərinin 82%-ni iqtisadi və digər əmlak cinayətləri təşkil edir.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması halları əsas vəzifələrdən biri olaraq qalmaqdadır. Burada iqtisadi və vergi cinayətlərinin aşkar olunmasında yüksək hazırlıqlı hüquqşünas kadrlarının hazırlanmasının müstəsna rolu vardır.

Yuxarıda qeyd edilənlərin əsas səbəblərindən biri də hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri tərəfindən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin və iqtisadi ekspertizala-

rının aparılması zamanı təftişçi və iqtisadçı-ekspert qarşısında suallar dairəsinin düzgün və əhatəli qoyulmasından, eyni zamanda sənədli təftiş aktının və iqtisadi ekspertiza rəylərini düzgün qiymətləndirilməsi və onlardan sübut etmə prosesində istifadə edilməsi sahəsində xüsusi iqtisadi biliklərin mənimsənilməsinə etinasız yanaşmalarından ibarətdir.

Ona görə hüquq mühafizə orqanlarının iqtisadi cinayətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə göstərdiyi səylər nəticəsiz qalır. Nəticədə həmin orqanların işçilərinin buna tam hazırlığı olmaması iqtisadiyyatın bəzi sahələrində iqtisadi cinayətlərin törədilməsinin yeni üsullarının yayılmasına səbəb olur [1, 102].

Bütün bunlara əlavə yaradan əsas səbəblər isə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin təyin edilməsi, təşkili və aparılmasında olan nöqsanlardan ibarətdir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasında idarə, təşkilat və birliklərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin təşkili, təyin edilməsi və aparılması Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində olan Vergi xidmətləri idarəsi və Hesablama Palatası, Mərkəzi Bank və Gömrük Komitəsi tərəfindən yerinə yetirilir.

Məlum həqiqətdir ki, Mərkəzi Bank və Gömrük Komitəsinin işçiləri nəzəri və praktiki cəhətdən zəruri biliklərə və təcrübəyə yiyələnmədiklərinə görə onlar tabeçiliyində olmayan idarə, təşkilat və biliklərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin aparılması iqtidarında deyildirlər.

Onlar yalnız sistem daxili nəzarət, yəni Mərkə-

zi Bank və Gömrük Komitəsinin öz tabeçiliyində olan müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişini müəyyən olunmuş təftiş dövrü ərzində aparırlar [2, 185].

Beləliklə, Respublikada çoxsaylı müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin aparılması Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyinin Vergi xidmətləri idarəsi və Hesablama Palatasının nəzarət-təftiş idarə və şöbələrinin təftişçiləri və auditorları tərəfindən aparılır.

Məlumdur ki, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisə, təşkilat və birliklərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftiş 2 ildə bir dəfədən az olmamaqla aparılır.

Bir qayda olaraq, təftişin təyin edən şəxsin əmri ilə təftişin aparılmasına fəaliyyəti yoxlanılacaq müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmindən asılı olaraq təqribən 1,5 ayadək vaxt müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd edilmiş nazirlik və baş idarələrin təftiş-nəzarət idarələrinin (şöbələrinin) təftişçiləri fiziki cəhətdən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddətdə 2 ildə bir dəfədən az olmamaqla Respublikada olan çoxsaylı idarə, təşkilat və birliklərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişini lazımi səviyyədə aparmaq imkanı xaricindədirlər. Ona görə həmin yuxarı təşkilatlar müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin adətən axıncı 2 il ərzində yerinə yetirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının həqiqiliyinə hüquqi əsas vermək üçün tərtib olunan ilk uçot sənədlərini yoxlamaq məcburiyyətində qalırlar. Nəticədə, müəssisə və təşkilatların əvvəlki illərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti yoxlanılmamış qalır.

Beləliklə, əvvəlki illərdə müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi və əmlak cinayətlərinin törədilib-törədilməməsi məsələləri aşkar olunmamış qalır [3, 203].

Məhz bu və ya digər səbəblərdən təftişçi və auditorlar tam təftiş aparmaq əvəzinə seçmə və kombinləşmə üsulu ilə təftiş aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Eyni zamanda, əksər hallarda təftiş aparılarkən inventarlaşma aparılmır. Inventarlaşmanın aparılmaması iqtisadi və əmlak cinayətlərinin nə dərəcədə üstünün açılmamasının mütəxəssislər yaxşı bilir...

Bundan başqa, məlum həqiqətdir ki, müəssisə,

idarə və təşkilatlar özlərinin maliyyə-təsərrüfat və idarəetmə fəaliyyətinin xarakterindən asılı olaraq spesifik qanunlara, təsərrüfat əməliyyatlarının fərqli məzmununa malik olurlar. Məhz buna görə də, onların istehsalat və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı törədilmiş cinayətlər də fərqli xarakter daşıyır [4, 198].

Ona görə, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatasının təftişçilərinin müxtəlif təyinatlı nazirliklərin tabeliyində olan müəssisə və təşkilatların idarə olunması onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin spesifik qanunvericiliklərinin müxtəlifliyinə yiyələnmələri sahəsində ixtisaslaşması məsələləri şübhə doğurur. Nəticədə təftişlər onlardan asılı olmayaraq lazımi səviyyədə keyfiyyətli təftiş aparmaq imkanları olmur. Bu məsələdə təftişini günahlandırmaq olmaz. Çünki bir nəfərin bütün sahələrə aid qanunvericilikləri və normativ sənədlərin məzmunlarını mənimsəməsi mümkün deyildir.

Halbuki, təftiş zamanı təftişçilər və auditorlar nəinki qanunazidd əməllərin aşkar olunması, cinayət əməllərin izlərinin lazımi səviyyədə aşkar edilməsi, hətta sübutayətirmənin sənədli bazasını səriştəli şəkildə hazırlanmasını təmin etməlidirlər. Eyni zamanda bütün bu qeyd olunanlar istintaqı asanlaşdırmaq üçün təftiş aktında ətraflı təhlil olunmuş qaydada qeyd olunmalıdır. Məhz ona görə təftişçilər təftiş aktı tərtib ederkən məsuliyyətdən uzaqlaşmaq məqsədi ilə təftiş aktında təftişin seçmə və ya kombinəli üsul ilə aparılmasını qeyd edirlər [5, 96].

İqtisadi cinayətlərin istintaqı zamanı müstəntiq (hakim) və təftiş təyin edən şəxsin keyfiyyətli qərar qəbul etməsi əsasən təftiş aktında qeyd edilmiş faktların həqiqiliyindən və həmin faktları əsaslandıran ilk uçot sənədlərinin təftiş aktına əlavə edilməsindən aslıdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən təftişçi və auditorlar nəzəri və praktiki cəhətdən ixtisaslaşa bilmirlər nəticədə, təftişin aparılması zamanı iqtisadi cinayətlər aşkar olunmamış qalır.

Bundan əlavə ayrı-ayrı nazirlik və baş idarələrin nəzarət-təftiş şöbələri və təftişçiləri olmadığından həmin nazirlik və baş idarələrin rəhbərləri tabeliyində olan müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətindən məlu-

matları olmur və onların idarə olunmasından kənarda qalır, nəticədə bu sahədə müvafiq keyfiyyətli idarəetmə qərarları qəbul edə bilmirlər.

Bu da cinayətkarlar üçün müxtəlif praktiki üsullara əl atmağa və iqtisadi sahədə cinayətlərin törədilməsinə nail olmalarına şərait yaradır.

Fikrimizcə, qeyd olunan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün hər bir nazirlik və baş idarələrdə nəzarət-təftiş şöbələri təşkil edilməli və müvafiq minimum beş il praktikada müstəqil işləmiş mü-təxəssislər mühasib-təftişçilər vəzifəsinə işə qəbul edilməlidir.

Nəticədə:

- sistem daxili nəzarət təmin olunar;
- təftişin aparılmasının dövrü lüyü təmin edilir;
- mühasib-təftişçilər istər-istəməz ixtisaslaşar;
- təftişin keyfiyyəti yüksələr;
- qanunazidd əməllər aşkar olunar;
- bu sahədə keyfiyyətli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə zəmin yaranar.

Bir sözlə müəssisə, təşkilat və idarələrin maliyyə-təsərrüfat fəalliyəti zamanı bütün qanunazidd əməllərin aşkar edilməsinə təminat vermək üçün təftişin avtomatlaşdırılması işlənilib hazırlanmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бочкова Л.И., Новак О.Э., Савинов С.В. Судебная бухгалтерия. М., 2007.
2. Дмитриенко Т.М., Чаадаев С.Г., “Судебная (правовая) бухгалтерия”. Издательство “Проспект”. М., 1999.
3. Дубонос Е.С. Судебная бухгалтерия. М. 2010
4. Пашюнас П.К. “Судебная ревизия и судебно-экономические экспертизы”. Издательство “МИНТИС”, Вильнюс, 1990.
5. Толкаченко А. А., Амаглобели и др. Судебная бухгалтерия : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Бухгалтерский учёт, анализ и аудит - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА», 2010

Гардаш Гусейнов

Об недостатках в организации, назначении, проведении ревизии и его улучшениях при обнаружении и расследовании экономических преступлений

В работе исследованы недостатки в организации, назначении, проведении ревизии и его улучшениях при обнаружении и расследовании преступлений. Указаны пути организации внутрисистемного контроля и специализации работников контрольно-ревизионного отдела министерства и ведомства.

Gardash Huseynov

On the shortcomings in the organization, appointment, audit and its improvements in the detection and investigation of economic crimes

The work explores the shortcomings in the organization, appointment, audit and its improvements in the detection and investigation of crimes. The ways of organizing the intra-system control and specialization of employees of the control and audit department of the ministry and the department of auditors are indicated.

İsmayıl ƏMİRLİ,

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər
Nazirliyinin Polis Akademiyasının
Kriminalistika kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı
emirliismayil@gmail.com,

HADİSƏ YERİNƏ BAXIŞ İSTINTAQ HƏRƏKƏTİNİN KEÇİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: hadisə yerinə baxış, bəzi aktual problemlər, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası

Keywords: crime scene investigation, some current problems, criminalistic, forensic examination

Ключевые слова: осмотр места преступления, текущая проблема, криминалистика, судебно-медицинская экспертиза

Hadisə yerinə baxış istintaqı aparılan hadisənin mexanizmi və digər halları haqqında nəticə çıxarmağa imkan verən və hadisə yerinin vəziyyətinin, cinayətin və cinayətkarların izlərinin və digər faktiki məlumatların müəyyənləşdirilməsinə, qeydə alınmasına və tədqiq olunmasına yönəlmiş təxirəsalınmaz istintaq hərəkətidir (3, s.284).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 236-cı maddəsinə müvafiq olaraq, baxış cinayətin izlərinin, sübut mənbəyi ola biləcək digər maddi obyektlərin aşkar edilməsi, cinayətin törədilmə hallarının və iş üçün əhəmiyyətli olan halların müəyyən edilməsi məqsədilə aparılır (4).

Hadisə yerinə baxış sübutların əldə edilməsinin ən yaxşı vasitələrindən biridir. Belə ki, istintaq hərəkətinin vəzifələri bilavasitə cinayətin kriminalistik xarakteristikasının elementlərinin müəyyən olunmasına xidmət edir. Məhz hadisə yerində qalmış izlərə əsasən cinayətin edilmə vaxtı, üsulu, şəraiti, iştirakçıların sayı və cinayətkarın şəxsiyyəti barədə müəyyən fərziyyələrin irəli sürülməsi mümkün olur.

Cinayət işinin xarakterindən, məzmunundan, onun edilməsi üsullarından və növündən asılı ola-

raq hadisə yerinə baxış zamanı müstəntiqin qarşısında müxtəlif xarakterli məsələlərin aydınlaşdırılması vəzifəsi durur. Lakin bütün hallarda baxış zamanı aydınlaşdırılması lazım olan məsələlərin dairəsini tam və dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadığından müstəntiq hər bir cinayət işi üzrə sübut etmə predmetinə aid olan zəruri halların aydınlaşdırılmasına çalışmalıdır. Buraya hadisənin harada və nə vaxt baş verməsini, nə məqsədlə, necə və kimlər tərəfindən törədilməsini daxil etmək olar (1, s.624).

Cinayət hadisəsinin bilavasitə harada baş verməsini müəyyən etmədən hadisə yerinin vəziyyətini, cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olan izlərin harada axtarılmasını və s. bu kimi məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Baxış aparılarkən hadisənin bilavasitə harada baş verməsini müəyyən etmək istintaq apararı şəxsin qarşısında duran zəruri məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə hadisə yerində olan əşyaların yerləşməsi və vəziyyəti nəzərə alınmalı, burada olan izlər, onların formaları və əlamətləri dəqiq öyrənilməlidir. Bu, hadisənin bilavasitə harada baş verməsi məsələsini düzgün həll etməyə imkan verir (1, s.625).

Hadisə yerinə baxış əvəzənməz istintaq hərəkətlərindən biridir. Çünki bu istintaq hərəkətini apararı subyekt hadisə yerinin vəziyyəti ilə bilavasitə tanış olur və qarşıya çıxarı faktları ətraflı öyrənmək imkanına malik olur. Başqa istintaq hərəkətləri zamanı buraxılan nöqsanları bir çox hallarda həmin istintaq hərəkətlərinin təkrar aparılması vasitəsi ilə aradan qaldırmaq mümkün olur. Lakin hadisə yerinə baxış zamanı buraxılan nöqsanları aradan qaldırmaq çətin olur, ya da heç mümkün olmur. Cinayət törədildikdən sonra ci-

neyətin açılmasını təmin edən, hadisə yerinə baxışın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin birinci şərti hadisə yerinin qorunmasıdır. Hadisə yerinə baxışın təkrar keçirilməsi digər istintaq hərəkətlərindən fərqli olaraq nəticə vermir. Tələb olunan səviyyədə qorunmamış hadisə yerinə aparılan baxış məqsədinə çatmayacağı kimi istintaqın istiqamətini də səhv tərəfə yönəldə bilər. Hadisə yerinin təhlükəsizliyi anlayışı dedikdə, biz maddi sübutların qorunması və baxışı aparan subyektlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini başa düşməliyik.

“Hadisə yeri” və “cinayət yeri” anlayışlarını da fərqləndirmək lazımdır. Cinayət hadisəsi dövr edən bir məhəfumdur. Bunu yalnız hadisənin baş verdiyi yerlə əlaqələndirmək düzgün deyildir. Hadisə cinayətə hazırlıq yerindən başlayan, hadisənin törədildiyi yerə qədər davam edən, təqsirli şəxsin gedə biləcəyi yerləri də əhatə edən geniş bir sahədir. Hər hansı bir yerdə insan meyitinin tapılması məhz orada öldürülməsi mənasına gəlir. Belə ki, şəxs başqa yerdə öldürülüb, tapıldığı yerə, yəni hadisə yerinə gətirilə bilər. Beləliklə “hadisə yeri” və “cinayət yeri” üst-üstə düşə və ya düşməyə bilər. Biz göstərilən halları ümumiləşdirib deyə bilərik ki, hadisə yeri cinayətkar niyyətin davranışa çevrildiyi yerdən başlayıb, cinayət törətmiş şəxsin getdiyi yerlər ilə davam edən, hadisənin törədilmə səbəblərinin, zərərçəkmiş ilə təqsirləndirilən şəxsin qarşılıqlı əlaqəsinin və sübutların müəyyən olunduğu yer başa düşülür (12,13).

Hər hansı cinayət hadisəsinin bilavasitə nə vaxt baş verməsini müəyyən etmək istintaq qarşısında duran zəruri məsələlərdən biridir. Müstəntiq baxış zamanı hadisənin xarakterindən və şəraitindən asılı olaraq cinayət törədildiyi günü, saati və hətta dəqiqəni belə müəyyənləşdirməyə cəhd göstərməlidir. Hadisə yerinin vəziyyəti, burada olan əşyaların yerləşməsi, ayrı-ayrı predmetlərin və zərərçəkmiş şəxsin paltarının vəziyyəti, onların tapıldığı yer, ətraf sahənin vəziyyəti cinayətin hansı gün və hansı saatda törədilməsini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Baxış prosesində qarşıya çıxan obyektiv məlumatlar əsasında cinayətin edilmə vaxtını müəyyən etmək işində mütəxəssislər müstəntiqə böyük kömək göstərə

bilərlər. Müstəntiq bu məsələnin həlli üçün bir çox hallarda meteorologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərə də müraciət edir (1, s.625).

Cinayətin nə məqsədlə törədilməsi sualına hadisə yerinin vəziyyətindən qəti olmasa da, təxmini cavab almaq mümkündür. Belə ki, cinayətkarın hərəkətinin məqsədini, hər şeydən əvvəl, onun nəticəsi ilə müəyyən etmək olar. Meyitin üstündən qiymətli əşyaların götürülməsi, məsələn qolundan saatının, barmağından üzüyünün, ağızından qızıl dişlərinin çıxarılması, evdən, anbardan və ya mağazadan qiymətli əşyaların oğurlanması, kassadan pulun götürülməsi və bu kimi sair hallar cinayətin tamah məqsədilə edildiyi barədə fikir yürütməyə əsas verir. Meyitin paltarının vəziyyəti cinayətin hansı məqsədlə törədilməsini göstərə bilər. Məsələn, boğulmaqla öldürülmüş qadının alt paltarında olan xarakterik əlamətlər və ya izlər öldürülməmişdən qabaq onun zorlandığını ehtimal etməyə əsas verir (1, s.625).

Müstəntiq hadisə yerinə baxış nəticəsində cinayətin nə ilə, yəni hansı alət və ya vasitə ilə törədilməsi sualına da cavab tapılmalıdır. Belə ki, cinayətdə istifadə olunan alətlərin və ya vasitələrin hadisə yerində qalıb-qalmaması aydınlaşdırılmalıdır. Cinayətin törədilməsində istifadə edilən alətlərin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində cinayətin təxminən kimlər tərəfindən və ya hansı ixtisasla malik şəxs tərəfindən törədildiyini ehtimal etmək olur. Məsələn, şəxsin öldürülməsindən sonra xüsusi peşəkarlıqla cəsədin doğranaraq müxtəlif hissələrə bölünməsi, cinayəti törədən şəxsin qəsb olmasına ehtimal edilə bilər (1, s.626).

Müstəntiq cinayət hadisəsinin necə və hansı üsullarla törədilməsi haqqında məlumat toplayarkən cinayətkarın hadisə yerinə gəlib, oradan getməsinə əks etdirən bütün informasiya daşıyıcıları ilə maraqlanmalıdır. Cinayətkarın hansı yollarla hadisə yerinə gəlməsi, onun hadisə yerində nə kimi hərəkətləri hansı ardıcılıqla etməsi, onun gizlənə biləcəyi yerlər və s. müəyyənləşdirilməlidir. Cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatları da bəzən hadisə yerinə baxış nəticəsində əldə etmək mümkündür. Bir çox hallarda hadisə yerində aşkar edilmiş izlərin xarakterinə görə cinayətkarın cinsi, yaşı, boyu və bir sıra qüsurları və s. məsələlər barədə fərziyyələr irəli sürmək olur. Hadisə

yerinə baxış keçirilərkən cinayətkar tərəfindən tullanmış və ya yaddan çıxıb hadisə yerində qalmış predmetlərin tapılmasına diqqət yetirmək vacibdir. Cinayətkara məxsus predmetlərin hadisə yerində tapılması onun ifşa edilməsinə geniş imkan yaradır. Bəzən hadisə yerinin vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərdən və burada olan izlərdən cinayətkarın hadisə yerinin vəziyyəti ilə qabaqcadan tanış olub-olmadığını müəyyən etmək mümkün olur (məsələn, cinayətkarın oğurladığı şeyləri axtarmadan götürməsi, qapını açarla açması). Belə məlumatlar cinayətkarın şəxsiyyətinin müəyyən edilməsinə, onun ifşa olunmasına, axtarış dairəsinin məhdudlaşdırılmasına və axtarışın təşkilinə kömək edə bilər (1, s.626).

Cinayətdə iştirak edən şəxslərin sayını müəyyən etmək hər bir cinayət işinin istintaqı zamanı qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir. Cinayətdə iştirak edən şəxslərin sayını əl və ayaq izlərindən, çəkilməmiş papiros kötöklərindən, stolun üstündə olan stəkanların sayından, ağır əşyaların yerindən tərpətilməsinə və ya aparılmasını göstərən izlərdən müəyyən etmək olar. Bir sıra hallarda cinayətkarların sayı, onun psixoloji durumu və sair haqqında məlumatları hadisə yerində qalmış ayaq izlərindən, cinayətin edilmə üsulundan, yitirilmiş xəsarətlərin sayından vəs. asılı olaraq müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, yaşayış sahəsindən irihəcimli əşyaların (paltaryuyan, qabyuyan, soyuducu və sair) oğurlanması zamanı mütləqdir ki, həmin əşyalar yaşayış sahəsindən çıxarılsın və cinayətin törədildiyi yerdən digər yerə aparılsın, bunun üçün ən azı 2 şəxsin iştirakı mütləqdir, belə cinayətlərin tək halda törədilməsinə nadir olaraq rast gəlinir (1, s.627).

Hadisə yerinə baxışın keçirilməsi 3 mərhələdən, yəni hazırlıq, işçi və nəticələrin rəsmiləşdirilməsi mərhələsindən ibarətdir. Hadisə yerinin baxışının hər mərhələsində müxtəlif problemlər yaranır. Bu problemlər obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranı bilər. Obyektiv səbəblər dedikdə, hadisə yerinə baxışı keçirən şəxsdən asılı olmayan səbəblər, subyektiv səbəblər dedikdə isə birbaşa həmin şəxsin yanlış və natamam hərəkətləri nəticəsində yaranan hallardır.

Hadisə yerinə baxışın hazırlıq mərhələsi də öz növbəsində iki alt mərhələdən ibarətdir: a) müs-

təntiqin hadisə yerinə gələndə qədər gördüyü tədbirlər; b) onun hadisə yerinə gələndən sonra baxış başlayana qədər gördüyü tədbirlər.

Cinayətlərin qarşısının alınması, istintaqı və açılması struktur qurumlarının qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilinə dair 06 yanvar 2016-cı il tarixli Q1-001-16 nömrəli qərarla təsdiq edilmiş təlimat əsasən daxili işlər orqanlarının struktur qurumları cinayət baş verdikdə, təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsini qarşılıqlı olaraq təmin edir. Qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilməsi məqsədilə istintaq-əməliyyat qrupu yaradılır. İstintaq əməliyyat qrupuna müstəntiq başçılıq edir (2).

Baş verən hadisə barədə məlumat əsasən Azərbaycan Respublikası DİN-in "102" xidmət-zəng mərkəzi vasitəsilə daxil olur. Hadisə barədə məlumat verənlə ilk ünsiyyətdə olan şəxs həmin mərkəzin müvafiq əməkdaşdır. Buna görə də hadisə yeri ilə davranış qaydaları, onun bütövlüyünün pozulmazlığı ilk olaraq həmin işçi tərəfindən hadisə və ya cinayət barədə məlumat verən şəxsə izah olunmalıdır. Əks halda istintaq təcrübəsində məlumat verən şəxs tərəfindən hadisə yerinin bütövlüyünün pozulmasına gətirib çıxaran hərəkətlər edilməsinə rast gəlinir. Növbətçi hissənin məsul növbətçisi və müstəntiqdə sonradan məlumat verən şəxsi məlumatlandırsa da, məqsədmüvafiqdir ki, ilk ünsiyyətə daxil olan məsul şəxs təlimatları versin. Xarici ölkə təcrübələrinə baxsaq, məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının "911" qaynar xəttinin fəaliyyət istiqamətlərində bu öz əksini ideal formada tapmış, bütün hadisə və cinayətlər zamanı daxil olan zənglərdə görülməli tədbirlər dairəsinə dair təlimat hazırlanaraq, zəng edən şəxsə bu məlumatlar ardıcılıqla ötürülür.

Müstəntiq hadisə yerinə gələndə qədər hazırlıq tədbirləri həyata keçirməlidir. Müstəntiq istintaq əməliyyat qrupunun üzvlərinə icrası məcburi olan qanuni göstərişlər verə bilər. Müstəntiq növbətçi hissə vasitəsi ilə hadisə yerinin yaxınlığında olan polis əməkdaşlarını təcili olaraq hadisə yerinə cəlb etdirməklə hadisə yerinin toxunulmazlığını təmin etməli, baxışda tətbiq edilən elmi-texniki vasitələrin yararlı olmasını yoxlamalı, baxışa cəlb ediləcək şəxslərin dairəsinə müəyyənləşdirməli və onların iştirakını təmin etməlidir. Hadisə yerində

izlərin və digər maddi sübutların götürülməsində, qeyd edilməsində istintaq çamadanında olan vasitələrdən geniş istifadə edilməlidir. İstintaq çamadanında müstəntiqin müxtəlif izlərin aşkar edilməsi, götürülməsi və rəsmiləşdirilməsi, eləcə də digər maddi sübutlarla müvəffəqiyyətlə işləmək üçün bütün zəruri alət və vasitələr vardır. Bunların yararlı halda saxlanılmasına xüsusi qayğı göstərilməlidir. Çünki hər hansı alətin və ya vasitənin olmaması, yaxud yararsız olması müstəntiqin işini çətinləşdirir və baxışın keyfiyyətinə təsir göstərir.

Müstəntiq hadisə yerinə gəldikdən sonra baxışa başlamaq üçün aşağıdakı hazırlıq tədbirləri görməlidir: a) baxışa maneçilik göstərə bilən şəxsləri hadisə yerindən kənarlaşdırmalı; b) zərurət yarandıqda hadisədən zərərçəkmiş şəxslərə ilk tibbi yardım göstərilməli; c) ilk hadisə yerinə gələn polis işçiləri tərəfindən hadisə yerinin qorunub-qorunmaması, cinayətkarın aşkar edilməsi və onun yaxalanması işinin təşkil edilməsini müəyyənləşdirməli; ç) hadisə haqqında məlumat toplanmalı; d)əgər hal şahidləri dəvət olunmayıbsa onları dəvət etməli, hüquq və vəzifələrini onlara izah etməli(əgər videoçəkilişlə qeydə alınmayacaqsa); e) baxış yerinin sərhədlərini və baxışın aparılma metodunu müəyyənləşdirməli; ə) hadisə yerinin toxunulmazlığını təmin etməlidir. Müstəntiq cinayət barədə məlumat alan kimi mümkün qədər tez bir zamanda hadisə yerinə baxış keçirməyə başlamalıdır. Lakin o, hadisə yerinə nə qədər tez getsə də cinayət hadisəsinin baş vermə anından onun hadisə yerinə gəlmə anınadək müəyyən zaman keçir. Bu müddət ərzində hadisə yerinin vəziyyəti və ya orada olan ayrı-ayrı izlər və maddi sübutlar qəsdən, bəzi hallarda isə heç bir marağı olmayan şəxslər tərəfindən dəyişilə və ya məhv edilə bilər.

İstintaq-əməliyyat qrupu hadisə yerinə gəldikdə, birinci növbədə zərərçəkmiş olduğu halda ona yardım göstərilməsi və kənar şəxslərin hadisə yerindən uzaqlaşdırılması icra olunmalıdır. Bundan sonra, müstəntiq hadisə haqqında ilkin məlumatları toplamalı və baxış keçiriləcək yerin sərhədlərini və baxışın aparılma metodunu müəyyənləşdirməlidir. Hadisə haqqında tam və dəqiq məlumat əldə edilməsi aparılan baxışın daha key-

fiyyətli başa çatdırılmasına zəmin yaradır. Adətən, bu məlumatlar hadisə yerinə ilk olaraq gəlmiş polis işçilərindən, ərazisində baş vermiş təşkilatın vəzifəli şəxslərindən, habelə hadisənin şahidlərindən və zərərçəkmişdən alınır. Lazım olan ilkin məlumatlar toplandıqdan sonra müstəntiq iştirakçılara hüquq və vəzifələrini izah edir, onları təlimatlandırır və baxışın ardıcılığını müəyyənləşdirmək məqsədilə hadisə yerini ümumi gözdən keçirir.

Hadisə yerinə baxışın işçi mərhələsində hadisə yerinə aşağıdakı faktorlar mənfi təsir edə bilər: a) hava şəraiti; b) zərərçəkmiş və ya ölmüş şəxsin yaxın qohumları; c) şübhəli şəxs və əlbir olanlar; ç) kütləvi informasiya vasitələri; d) maraqlı şüursuz kütlə və aidiyyəti olmayan şəxslər; e) fürsətçilər; ə) hadisə yerinə baxışda iştirak etməyən hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşları; f) mütəxəssis xətalrı.

Hadisə yerinə baxış keçirilən zaman hava şəraiti əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır. Açıq ərazilərdə yağış, külək, qar və sair hava şəraitlərində maddi sübutlar pozula bilər. Hadisə yerinə çıxmazdan əvvəl istintaq-əməliyyat qrupu hava şəraitinə uyğun geyim və hadisə yerini müxtəlif hava şəraitlərindən qoruyan təchizatlarla təmin olunmalıdır. Əks halda istintaq hərəkətini aparan cavabdeh şəxslər səhhətlərini nəzərə alaraq hadisə yerinə baxışı tez və qüsurlu şəkildə apararıb, oranı tez tərk edirlər. Bunun qarşısı alınması üçün günün əvvəlində bütün geyim və texniki ləvazimatlar hazır vəziyyətdə olması yoxlanılmalıdır.

Hadisənin baş verməsi barədə məlumat alan zərərçəkmiş və ya mərhum qohumlarının hadisənin şoku və psixoloji təsiri ilə baxış keçirilən hadisə yerinə daxil olması, oranın bütövlüyün pozması və sübutları məhv etməsi hallarına rast gəlinir. Tövsiyyə olunur ki, baxış da iştirak etməyən, hadisə yerinin təhlükəsizliyini təmin edən təcrübəli polis əməkdaşları həmin şəxslərlə psixoloji söhbətlər aparsınlar.

Hadisə yerininin yaxınlığında cinayət törədib gizlənən və onunla əlbir olan şəxslər ola bilər. Bu şəxslər hadisə yerinə daxil olub, qəsdən izləri zədələyə və ya məhv edə bilər. İstintaq təcrübəsi göstərir ki, cinayət törədən şəxslər psixoloji narahatlıq keçirərək hadisə yerinin yaxınlığında olub,

polislərin hansı yerlərə baxış keçirməsini izləyirlər. Buna görə hadisə yerinin yaxınlığında olan şəxslərdə nəzarətə götürülməli, diqqət çəkənlərin şəxsiyyəti müəyyən edilərək, qeydə alınmalıdır.

Baş verən hadisə ilə bağlı KİV-nin üzvləri reportaj hazırlamaq və xəbər yayımlamaq məqsədi ilə hadisə yerinə baxış keçirən şəxslərin işinə maneçilik törədə bilər. KİV-nin üzvləri daha çox məlumat, səs və görüntülər almaq məqsədilə hadisə yerinə girərək izləri poza bilərlər. Ona görə hadisə yerinə baxış bitdikdən sonra KİV-ə həmin yerdə məlumat yığılması üçün icazə verilməlidir.

Məlumdur ki, baş verən hadisələr ətrafa səs salmaqla, insanlarda maraq yaradır. Maraqlı kütlə şüursuz şəkildə hərəkət edərək, hadisə yerinin bütövlüyünə poza bilərlər. Buna görə də ictimai təhlükəsizliyi təmin edən xidmətlər həmin kütləni hadisə yerindən maksimum dərəcədə uzaq tutmalıdır.

Hadisə yerinə keçirilən baxış zamanı fürsətçi şəxslər yaranmış panikadan istifadə edərək hadisə yerindən maddi dəyərə malik əşyaları oğurlaya bilərlər. Buna görə hadisə yerinə keçirilən baxış zamanı maddi dəyərli olan əşyalar ilk növbədə müəyyən edilməli, götürülməli və qablaşdırılmalıdır.

Hadisə yerinə keçirilən baxışda iştirak etməyən və ya buna səlahiyyəti olmayan şəxslər hadisə yerinə daxil olmamalıdır. Çünki onların hadisə yerinə daxil olması nəticəsində hadisə yeri pozula bilər.

Bundan başqa hadisə yerinə baxış keçirən mü-təxəssis özünə həddən artıq güvənməsi və ya sərişləsizliyi nəticəsində də maddi sübutlar pozula bilər. İstintaq-əməliyyat qrupunun rəhbəri olan müstəntiq bütün göstərilən hallara nəzarət etməli, hər hansı pozuntu aşkar etdikdə bunu protokola qeyd edərək, həmin məsələ və ya şəxs barədə tədbir görülməsi üçün təqdir və ya raportla səlahiyyətli şəxsə müraciət etməlidir.

Hadisə yerinə baxışın səmərəli nəticə verməsi üçün baxış prosesində müəyyən taktiki qaydalara riayət olunmalıdır: a) hadisə yerinə baxışı yubanmadan vaxtında aparmaq; b) hadisə yerinin vəziyyətinin, aşkara çıxarılan izlərin və digər maddi sübutların baxışı və qeydə alınması zamanı kriminalistik texniki və taktiki üsullardan bacarıqla istifadə etmək; c) baxışı mütəşəkkil surətdə aparmaq (1, s.631).

Hadisə yerinə baxışın keyfiyyəti həmin qayda-

lara nə dərəcədə əməl edilməsindən çox asılıdır. Məsələn hadisə yerinə baxışın vaxtında aparılmaması onun keyfiyyətini olduqca aşağı sala bilər. Çünki hadisə yerində qalmış izlərin və digər maddi sübutlarına məhvi və bəzi hallarda isə keyfiyyətinin pisləşməsi ilə nəticələnir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 236.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq hadisənin aşkar edilməsindən sonra hadisə yerinin təxirə salınmadan baxışı istisna olmaqla, baxış gündüz vaxtı aparılır. Baxış gecə vaxtı aparıldıqda hadisə yeri işıqlandırılmalıdır. Lakin süni işıqda hadisə yerində olan ayrı-ayrı izlər və mikrohissəciklər aşkar edilməmiş qala bilər (1, s.631).

Müstəntiq hadisə yerinə baxışı daha keyfiyyətlə aparmaq məqsədilə plan tutmalı və baxışı ardıcıl aparmalı, bu zaman müəyyən edilmiş halları aydınlaşdırmalı, baxışı cinayət hadisəsi haqqında fərziyyələrin hamısını yoxlamaqla ətraflı aparmalı, statik və dinamik baxışın aparılma ardıcılığına riayət etməlidir. Hüquq ədəbiyyatında baxışın statik və dinamik mərhələləri fərqləndirilir. Statik baxışda hadisə yerinin vəziyyəti, orada olan predmetlərin və izlərin harada, nə qaydada yerləşməsi öyrənilməklə müəyyən edilir. Dinamik baxışın məzmunu isə hadisə yerindəki izlərin və başqa maddi sübutların ayrılıqda hərtərəfli baxışa məruz qalmasında və bunların kriminalistik elmi-texniki vasitələrdən istifadə edilərək möhkəmləndirilməsindən ibarətdir (8,9).

Hadisə yerinə baxış keçirildikdən sonra Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51-ci maddəsinə cinayət təqibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin gedişi və nəticələri protokollaşdırılır. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 124.2.4-cü və 134.2.1-ci maddələri digər sübut mənbələri sırasında hadisə yerinə baxış protokolunu da qeyd edir. Hadisə yerinə baxış protokolundan cinayət işləri üzrə sübut kimi istifadə olunması protokolun müvafiq formada tərtibi üçün müstəntiqin məsuliyyətini daha da artırır. Odur ki, hadisə yerinin protokolunun cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq düzgün tərtib edilməsi müstəntiqin vəzifə borcudur. Hadisə yerinə baxış protokolun tərtibində əsas məqsəd hadisə yerinin vəziyyətini tam və dəqiq təsvir etməkdən ibarətdir. Bu ona görə

vacibdir ki, hadisə yerində olmayan şəxslər (hakim, prokuror və s.) baxış protokolunu oxuyarkən hadisənin şəraiti və oradakı əşyalar haqqında müəyyən təsəvvürə malik ola bilsinlər, tələb edilən hallarda baxışa məruz qalmış obyektlər haqqında protokolu oxuyarkən dəqiq məlumat almaq mümkün olsun, zərurət yarandıqda protokola əsasən hadisənin şəraitini bərpa etmək mümkün olsun. Cinayət təqibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin gedişinin və nəticələrinin protokollaşdırılması, bir qayda olaraq, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təmin edilməlidir. Cinayət təqibi üzrə prosesual hərəkətin aparılması haqqında protokol bu hərəkətin gedişi zamanı və ya qurtarıqdan bilavasitə sonra həmin hərəkəti aparən təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya digər müvəkkil edilmiş şəxs tərəfindən tərtib edilir. Cinayət təqibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin protokolu əllə tərtib edilə, çap oluna, protokollaşdırılması üçün digər texniki vasitələrdən, o cümlədən elektron texnikasından istifadə edilə bilər. Protokolda doldurulmamış sətirlər və səhifələr pozulmalı, ona əlavələr, pozmalar və düzəlişlər xüsusi qeyd olunmalıdır. Protokol ona öz qeydlərini daxil edilməsini tələb etmək hüququna malik olan istintaq hərəkətinin bütün iştirakçıları və müstəntiq tərəfindən imzalanır. Protokol bir neçə səhifədə tərtib olunduqda onun hər bir vərəqi istintaq hərəkətinin bütün iştirakçıları tərəfindən imzalanır. Baxış zamanı foto, videoçəkilişdən və ya digər texniki yazan vasitələrdən istifadə edildikdə fotoşəkillər, çəkiliş lentləri, elektron məlumat daşıyıcıları və s. protokola əlavə edilir. Baxışdan sonra iştirakçılara həmin görüntülər nümayiş etdirilir. Baxış zamanı foto və videoçəkilişlər müvafiq istintaq orqanlarına təchiz edilmiş texniki vasitələrlə, mobil telefon və ya kameralar ilə çəkilə bilər. İstifadə edilən texniki vasitələrin bütün əlamətləri protokolda göstərməlidir (1, s.635).

Hadisə yerinə baxış protokolunun tərtibi zamanı aşağıdakı bir neçə qaydaya əməl olunmalıdır: a) protokolun mətni aydın və anlaşılıqlı dildə yazılmalıdır; b) baxış zamanı toplanmış məlumatlara əsaslanan mülahizələr yazılmamalıdır; c) təkrara yol verilməməli, təsvir olunan hallar yığcam şəkildə göstərməlidir; ç) təsvir olunan məlumatlar ümumi hallardan xüsusi halların aydınlaşdırıl-

masına keçməlidir; d) ardıcılığa riayət edilməli, müəyyən bir əşyanın tam təsviri verildikdən sonra başqa predmetin təsvirinə keçilməlidir; e) protokolda əşyalar arasındakı məsafələr dəqiq göstərməlidir; f) bir neçə eyni əşya bir yerdə təsvir edilməli və nömrələnməlidir; g) eyni bir əşya müxtəlif adlarla göstərməməlidir (bir yerdə bıçaq, bir yerdə kəsici alət və s. kimi); g) protokolda qeyri-müəyyən söz işlədilməməlidir. (1, s.636)

Baxış protokolunun tərtibi zamanı təsvir edilən halların aydın və dəqiq olmasına xüsusi fikir verilməlidir. Çünki hər hansı bir halın protokolda aydın və dəqiq göstərməməsi gələcəkdə çətinliklər törətməklə bir sübut kimi əhəmiyyətini azalda bilər. Baxış protokolu baxışın aparılma ardıcılığı və ya planına müvafiq surətdə tərtib edilir. Baxış protokolu ilə hadisə yerinin ümumi planı və fotoşəkilləri arasında heç bir uyğunsuzluq və ziddiyyət olmamalıdır.

İstintaq hərəkətinin gedişi və nəticələrinin protokollaşdırılması zamanı hadisə yerində və ya baxışı aparən subyektin çalışdığı orqanın inzibati binasında aparıla bilər. Protokol tərtib olunarkən iştirak etmiş şəxslər müşayiət etməli və ya həmin protokol onlara ucadan oxunmalıdır. Hər bir iştirakçı protokolun bütün səhifələrinə imza etməli və ya hər hansı digər hallar olduqda, qeydlər aparılmaqla imzalanmaqdan imtina edilməlidir. Protokolun tərtibi istintaq hərəkətinin aparıldığı gündən sonrakı vaxtlara təxirəsalınarsa iştirakçıların yenidən bir yerə toplanması çətinliyi yarana bilər. Ona görə də protokolun tərtib olunması ilə bağlı məsələlər dərhal yerinə yetirilməli, təxirə salınmamalıdır.

Mövzünün təməlini məşhur fransız kriminalist Edmund Locardın “Hər təmas iz buraxır” prinsipi təşkil edir. Hadisə yerində olan hər hansı şəxs hərəyə addım atırsa-atsın, nəyə toxunursa-toxunsun özü fərqiində olmasa belə oraya öz əleyhinə olan bir iz qoyur. Sadəcə əl-barmaq və ayaqqabı izləri yox, eyni zamanda saç, tük, paltara aid lif, şüşə parçası, alət izləri və ya digər mikrohissəciklər qoyurlar. Bunlar və daha artığı şəxsin əleyhinə dili olmayan şahidlərdir. Bu sübutlar heç bir şeyi unutmaz və qarışdırmazlar. İnsanın verdiyi ifadə kimi deyildir, şübhəyə düşməz. Sadəcə insanlar tərəfindən aşkar edilə bilinmədiyində və ya düz-

gün götürülmədiyində xüsusiyyətləri zərər görər, düzgün istiqamət verməz. Hadisə yerinə baxış istintaq hərəkəti təxirəsalınmazlığı, əvəzolunmazlığı və bərpaolunmazlığı ilə seçildiyindən, onun əhəmiyyəti barədə hüquq-mühafizə orqanlarının

işçiləri, ictimaiyyət və vətəndaşlar məlumatlandırılmalıdır. Bu halda hadisə yerinə baxışın keçirilməsində yaranan mənfi hallar aradan qaldırılmış olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kriminalistika: Dərslik / K.Q.Sarıcalinskaya və İ.S.Abbasovanın redaktəsi ilə.- Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri.-Bakı:-Hüquq Yayın Evi,-2021.- 996 s.
2. DİN-in 06 yanvar 2016-cı il tarixli Q1-001-16 nömrəli qərarla təsdiq edilmiş “Cinayətlərin qarşısının alınması, istintaqı və açılmasında struktur qurumların qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilinə dair Təlimat” .
3. “Kriminalistika” fənni üzrə mühazirələrtoplu. A.Mahmudov, N.Hüseynov, Ş.Abdurrahmanov, Ə.Allahverdiyev, N.Həsənov, S.Abdullayev. Bakı, 2007, 455 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az/framework/46950>
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <http://www.e-qanun.az/framework/897>
6. “Olay yeri koruma və kriminalistik”- PMYO ders kitabı, Mustafa Kaygusuz, Polis Akademisi yay., Ankara 2012
7. “Temel kriminalistik” –Mustafa Kaygusuz - Seçkin yay., Ankara 2022
8. “Olay yeri inceleme Polis Memuru Meslek standardı”- TSE Eğitim Daire Başkanlığı –makale (04.05.2001-014480)
9. “Kriminoloji və Kriminalistik Üzerine Notlar” – Oğuz Polat- Seçkin yay., Ankara 2022
10. “Olay yeri incelemeleri və Türkiyedeki uygulamalar- E . Hülya Yükseloğlu, Şebnem Özcan, Beyhan Ceylan- Makale 2014
11. Olay yeri incelemesinde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri – Özkan Gültekin- TAAD yay., 2011
12. Fischer, Barry, (2004), Techniques of Crime Scene investigation, 7 t h Edition, New York: CRC Press
13. Sweet Haven Publishing Services, (2006), Crime Scene Investigation, New York: CRC Press

İsmayıl Əmirli

Some of the actual problems of the investigative action “inspection at the scene of the crime”

Crime scene investigation is one of the irreplaceable investigative actions. Because the subject of this investigation is directly acquainted with the situation at the scene and has the opportunity to study in detail the facts. Deficiencies in other investigative actions can often be remedied by re-conducting those investigative actions. However, it is difficult or impossible to eliminate the shortcomings of the scene inspection. The first condition for the successful inspection of the scene after the commission of the crime is the protection of the scene. Re-inspection of the scene is not as effective as other investigative actions. The inspection of an unprotected scene at the required level may not achieve its intended purpose and may mislead the investigation.

Исмаил Амирли

**Некоторые актуальные проблемы следственного действия
“осмотр на месте преступления”**

Статья посвящена общеправовым принципам социального обслуживания. Таким образом, в статье анализируются принципы законности социального обслуживания, справедливости, гуманизма, равенства граждан перед законом, демократизма и другие, роль этих принципов в регулировании общественных отношений в сфере социального обслуживания. Вместе с тем в статье исследуются проявления общеправовых принципов в отраслевых нормах. Первым условием успешного осмотра места происшествия после совершения преступления является охрана места происшествия. Повторный осмотр места происшествия не столь эффективен, как другие следственные действия. Осмотр незащищенного места происшествия на требуемом уровне может не достичь поставленной цели и ввести следствие в заблуждение.

Aysel ASLANOVA,
 Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizasının
 Mərkəzi Sənədlərin texniki ekspertizası
 şöbəsinin aparıcı eksperti
Aysel Aslanova 099@gmail.com

SƏNƏDLƏRİN MƏHKƏMƏ-TEXNİKİ EKSPERTİZASININ YARANMASI, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: sənədlərin saxtalaşdırılması, rekvizitlər, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası, müasir vəziyyət, aktual problemlər

Keywords: falsification of documents, requisites, forensic examination of documents, current situation, urgent problems

Ключевые слова: подделка документов, реквизиты, судебно-техническая экспертиза документов, современное состояние, актуальные проблемы

İlk yazılı sənədlərin meydana gəlməsi ilə onların saxtalaşdırılması, qanunazidd məqsədlərlə istifadə edilməsi halları da yayılmağa başlamışdır.

Sənədlərin saxtalaşdırılması və belə hallarla mübarizə haqqında qeydlər isə hələ qədim Roma hüquq mənbələrində öz əksini tapmışdır. Siseronun etiraf etdiyi kimi, «hətta bəzi vicdanlı adamların da sənədləri saxtalaşdırmaq yolu ilə varlanmaq imkanı yarandıqda buna əl atdıqlarını görürük» [1, s.175]. Eramızdan əvvəl 1-ci əsrdə Roma hökmdarı Sulla tərəfindən sənədlərin saxtalaşdırılmasını həyata keçirən şəxslər barədə məsuliyyət nəzərdə tutan «Korneliya» adlanan qanunu imzalanmışdı. Bu qanuna uyğun olaraq saxta vəsiyyətnamə hazırlayan, saxta sənədlərə möhür vuran, əsl vəsiyyətnaməni gizlədən, sənədlərin mətninə əlavə, pozma, üstədən düzəltmə və digər yollarla dəyişikliklər edən şəxslər cəzalandırılırdı [2, s.213].

Orta əsrlərdə bir çox ölkələrdə sənədlərin saxtalaşdırılması hallarına qarşı mübarizə daha da sərtləşdirilmiş, buna görə məsuliyyət nəzərdə tutan xüsusi normalar ayrı-ayrı qanunvericilik akt-

larına daxil edilmişdi. Məsələn, XVI əsrin 1-ci yarısında Fransada sənədlərin saxtalaşdırılması hallarının artmasının, nəticədə də əhaliyə və dövlətə həmiyyətli əmlak ziyanının vurulmasının qarşısını almaq məqsədilə Kral I Frantsisk 1532-ci ildə bu kateqoriyalı cinayətlərə görə daha sərt cəzaları müəyyən edən xüsusi qanunvericilik aktını imzalamışdı.

E.R.Rossinskaya və A.M.Zinin yazırlar ki, hələ orta əsrlərdə, xüsusən də XVI əsrdən başlayaraq sənədlərin, ilk növbədə əmlak münasibətlərini tənzimləyən sənədlərin - veksellərin, vəsiyyətnamələrin və s. tədqiqi, istər saxtalaşdırma faktının, istərsə də saxtalaşdırma üsulunun müəyyən edilməsi üçün mütəxəssislərin cəlb olunması tələb olunurdu. Bu cür tədqiqatlar aptekçilərə və əcaçılara tapşırılırdı. Bu da sənədlərdə dəyişikliklərin edilməsi zamanı istifadə olunan maddələrin müəyyən edilməsi zəruriliyi ilə bağlı idi [3, s.20].

1550-ci il tarixli Rusiya Məhkəmə Qanunnaməsində sənədlərin saxtalaşdırılması quldurluq və adam öldürmə kimi əməllərlə yanaşı təhlükəli cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdi. Kilsə Qanunnaməsində sənədlərin saxtalaşdırılmasına xüsusi fəsil həsr olunmuş, saxta sənədlərin və möhürlərin hazırlanmasına görə ölüm hökmü nəzərdə tutulmuşdu [4]. Qanunnamə ilə sənədlərin saxtalaşdırılması ilə bağlı əməllər cinayət hesab edilməklə yanaşı, onların törədilməsinin mümkün üsulları da təsvir edilmişdi. Bu isə təcrübədə artıq sənədlərin həqiqiliyinin yoxlanılması və saxta karlığın aşkarı üzrə müəyyən qaydalarının mövcudluğunu və bu işə mütəxəssislərin cəlb olunduğunu söyləməyə əsas verir [5, s.106].

XVIII əsrin sonundan başlayaraq sənədlərin tədqiqi zamanı təbiət və texnika elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilməyə başlamışdır. Bu isə ilk növbədə kimya sahəsində ixtira və kəşflərlə bağlı idi. 1818-ci ildə Rusiyada V.Reymerin «Polis və məhkəmə kimyası» kitabı rus dilində tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Bu kitabda sənədlərin materiallarının tədqiqinin kimyəvi metodları haqqında məlumatlar əks olunmuşdu. Bir çox ziddiyyətlərə və natamamlığa baxmayaraq bu kitab uzun müddət xüsusi biliyə malik olan əzaçılar və digər şəxslər üçün yeganə vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Beləliklə, bu dövrdə sənədlərin saxtallığının müəyyən edilməsi işi çox vaxt aptekçilərə, yəni elmi tədqiqatların aparılması üzrə səriştəsi olmayan insanlara tapşırılırdı. İ.F. Krilovun qeyd etdiyi kimi, məhkəmədə mütəxəssis (ekspert) qismində çıxış edən aptekçilər kimyanı aptek işindən, laboratoriyanı isə aptekdən fərqləndirə bilmirdilər [1, s.183-200].

Sənədlərin tədqiqinin kimyəvi metodlarının şərh olunduğu ilk elmi nəşr qismində A.Nakenin 1874-cü ildə nəşr olunmuş «Məhkəmə kimyası» kitabı hesab edilə bilər. Eyni zamanda bu kitab icmal xarakteri daşıyırdı və onda konkret metodiki tövsiyələr öz əksini tapmamışdı [6, s.21].

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə prosesinin aktivləşməsi XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə E.F.Burinski, Q.Qross, R.A.Reyss, N.V.Terziyev və digərlərinin sənədlərin kriminalistik tədqiqatının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş əsərləri meydana gəlir [7, s.135].

XIX əsrin 80-90-cı illərində ABŞ və İngiltərə kimi ölkələrdə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası ilə bağlı bir sıra elmi-praktik xarakter daşıyan əsərlər meydana gəlir. K.Q.Sarıcalinskaya bununla bağlı qeyd edirdi ki, «XIX əsrin sonlarında ABŞ və İngiltərə kimi böyük dövlətlərdə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasına aid bir sıra xüsusi əsərlər yazılmışdır. Belə əsərlərə V.Hegenin (1984) və P.Frezerin (1900) kitablarını aid etmək olar» [8, s.77].

1910-cu ildə amerikalı ekspert A.Osbornun «Sənədlərin tədqiqi» əsəri nəşr olunur ki, bu əsərdə də sənədlərin və onlarda əks olunan mətnlərin

tədqiqi üsullarına geniş yer ayrılır [3, s.24].

Fotoqrafiyanın meydana gəlməsi sənədlərin kriminalistik-texniki tədqiqatında istifadəsi sahəsində böyük dönüş yaratmaqla bu növ obyektlərin tədqiqatı üsullarını və vasitələrini genişləndirmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, A.Bertilyon tədqiq olunan sənədlərin surətinin çıxarılmasında və əlyazmaların geniş ölçüdə əkslərinin alınmasında fotoqrafiyanın böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir [9, s.9].

Rusiyada 1912-ci ildə nəşr olunan «cinayətlərin istintaqında elmi texnika» adlı mühazirələr kursunda alman kriminalisti R.A.Reyes sənədlərin tədqiqatının müxtəlif aspektlərinə də diqqət yetirir. Müəllif bu əsərinin «Sənədlərin tədqiqi haqqında ümumi qeydlər» bölməsində sənədlərin tədqiqi zamanı həll edilən əsas vəzifələr qismində sənədlərin ilkin məzmununun dəyişdirilməsi üsulunun müəyyən olunması, sənədin müxtəlif fragmentlərinin icra olunduğu mürəkkəblərin eyniləşdirilməsi; möhürlərin və ştampların əkslərinin həqiqiliyinin müəyyən edilməsi; sənədin və onun ayrı-ayrı hissələrinin icra olunduğu vaxtın müəyyən olunması; mətnin müəyyən hissəsinin «görünməyən» mürəkkəblə icra olunması faktının müəyyən edilməsi və digərləri xüsusi olaraq qeyd etmişdir [2, s.214].

Q.Qrossun «Məhkəmə müstəntiqləri üçün rəhbərlik kimi kriminalistika sistemi» adlanan əsərində də saxta sənədlərin tədqiqi xüsusiyyətləri haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, müəllif, ilk dəfə olaraq sənədlərin tədqiqi sahəsində xüsusi biliklərə malik şəxslər haqqında danışır və onları «mikroskopistlər» adlandırır [10, s.250-278].

Kriminalistikanın bu istiqamətinin inkişafına E.F.Burinskinin fundamental töhfə verdiyi xüsusi qeyd edilməlidir. Məhkəmə tədqiqat fotoqrafiyasının yaradıcısı olan E.F.Burinski böyüdülmüş əkslərin hazırlanması, zədələnmiş mətnlərin bərpa olunması, saxtalaşdırmanın aşkar edilməsi məqsədilə məhkəmə fotoqrafiyasının tətbiqi imkanlarını öyrənməyə, sənədlərin tədqiqi ilə bağlı olan aktual problemləri həll etməyə çalışmış, sənədlərin saxtalaşdırılması üsullarının sistemləşdirilməsinə cəhd etmişdi. Onun fikrincə, məhkəmə

fotoqrafiyasının metodları vasitəsilə zəif görünən, görünməyən, kimyəvi və mexaniki üsulla pozulmuş, üzərləri hər hansı bir ləkə ilə örtülmüş mətnləri, qeydləri üzə çıxarmaq və onların məzmununu müəyyənləşdirmək mümkündür [9, s.9].

Tədqiqat daxilində qeyd edilməlidir ki, 1926-cı ildə S.M.Potapovun «Məhkəmə fotoqrafiyası» kitabı işıq üzü görür. Kitabın ikinci hissəsi məhkəmə-fotoqrafik ekspertizası ilə bağlı məsələlərə həsr olunmuşdu. Müəllif tərəfindən digər məsələlərlə yanaşı, möhürlərin və ştampların, yazı makinası şrifllərinin tədqiqi zamanı fotoqrafik metodların tətbiqi imkanları göstərilmişdi [3, s.24].

Eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində cinayət mühakimə icraatı üçün kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın alınması məqsədilə sənədlərin tədqiqinin bir çox elmi-nəzəri və metodiki məsələlərinin kifayət qədər dərin və hərtərəfli işlənilmədiyi də qeyd olunmalıdır [2, s.214].

Məhkəmə ekspertizasının bir sahəsi kimi sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının nəzəri əsasları XX əsrin 40-cü illərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır.

Sənədlərin kriminalistik tədqiqatının əsas nəzəri və metodoloji müddəaları ilk dəfə olaraq N.V.Terziyev tərəfindən formulə edilmişdir.

1949-cü ildə N.V.Terziyev və A.A.Eysmanın «Sənədlərin kriminalistik tədqiqatına giriş» monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. Məhz bu kitabda N.V.Terziyev ilk dəfə olaraq «sənədlərin texniki ekspertizası» terminini elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Kitabda sənədlərin kriminalistik tədqiqatının predmetinin və sisteminin anlayışları verilmiş, sənədlərinin tədqiqatının obyektləri və vəzifələri formulə edilmişdir ki, bu müddəalar da hazırda da öz nəzəri və praktiki əhəmiyyətini itirməmişdir. N.V.Terziyev tərəfindən təklif olunan tövsiyələr sənədlərin tədqiqatının tipik ekspert metodikalarının təkmilləşdirilməsində, həmçinin məhkəmə ekspertizasında yeni metodiki yanaşmaların işlənilib hazırlanmasında baza rolunu oynamışdır.

R.S.Belkin də sənədlərin kriminalistik tədqiqatının bir sıra metodiki müddəalarının işlənilib hazırlanmasına öz töhfəsini vermişdir. Onun XX

əsrin ortalarında işıq üzü görmüş ilk elmi işlərdən biri poliqrafik üsulla hazırlanmış sənədlərin tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu əsərdə müəllif tərəfindən poliqrafik məhsulların kriminalistik tədqiqatı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, bu üsuldən istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin ekspert tədqiqatının metodiki əsasları işlənilib hazırlanmışdı [11 s.24-25].

Sənədlərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanmasında N.P.Yablokovun elmi əsərləri də mühüm əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1954-cü ildə N.P.Yablokov «kriminalistikada sənədlərin texniki ekspertizası» mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmiş və bu dissertasiyanın müddəaları sənədlərin ekspert tədqiqatını aparıcı praktiki işçilər üçün nəzərdə tutulmuş «sənədlərin materiallarının kriminalistik tədqiqatı» dərəcə vəsaitinin əsasını təşkil etmişdir [12].

XX əsrin 70-ci illərində diyircəkli qələm pas-talarının, mürəkkəblərin, sürətçıxarma kağızlarının rəngləyici maddələrinin, yazı makinalarının lentlərinin tərkibinin müəyyən edilməsi üzrə kompleks metodikaların işlənilib hazırlanmasına həsr olunmuş bir sıra metodiki vəsaitlər nəşr olunmağa başlayır. Onların sırasında V.A.Semenovanın «Sənədlərin materiallarının tədqiqi», V.A.Snetkovun «Sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasının əsas vəzifələri, ekspert tədqiqatlarının təşkili» və digərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək olar [13; 14].

Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının elmi-nəzəri əsaslarının formalaşmasında V.K.Lisiçenkounun 1971-ci ildə nəşr olunmuş «Sənədlərin kriminalistik tədqiqatı» monoqrafiyası da əhəmiyyətli rol oynamışdır [3, s.26-27].

Müxtəlif işarə-çapedicici qurğuların köməyi ilə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatının metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanmasında V.M. Paliyin də əməyi danılmazdır. V.M.Paliy «İşarə çap edən qurğulardan istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatı» adlanan monoqrafik əsərdə yazı makinalarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və metodiki əsasları ilə bağlı bir sıra məsələlər kompleksini nəzərdən ke-

XX əsrin 90-cı illərində isə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən elm və texnikanın ən son nailiyyətlərindən istifadə etməklə məhkəmə-texniki ekspertizası çərçivəsində sənədin hazırlanması üsulunun müəyyən edilməsi, sənədin ilkin vəziyyətinin bərpa edilməsi, hazırlanma vaxtının təyini, hazırlanmasında istifadə edilən alətlərin, vasitələrin, ləvazimatların və materialların, həmçinin sənədin icraçısının eyniləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa və ekspertizaların icraatı həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu illərdə ümumən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının, xüsusi halda isə onun bir sıra növlərinin təşkili və keçirilməsinin metodiki əsasları da işlənib hazırlanırdı. Məsələn, 1994-cü ildə Sənədlərin Məhkəmə-Texniki Ekspertizası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən «İlkin məzmunları dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqatına dair» ekspres-informasiya hazırlanaraq nəşr olunmuşdur. Məhkəmə-istintaq orqanlarına, habelə ekspertlərə metodiki kömək məqsədilə hazırlanmış ekspres-informasiyada məzmunları əlavə etməklə, üstdən düzəltməklə, mexaniki üsulla pozmaqla dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi ilə bağlı bir sıra elmi-nəzəri, metodoloji və metodiki xarakterli məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu növ ekspertizaların aparılması zamanı istifadə olunan əsas metodlar, avadanlıqlar, qurğular və digər texniki vasitələr (onların sırasında xüsusi halda mikroskoplar, lazer qurğuları, elektron-optik qurğular və s.) göstərilmişdir. 1999-cu ildə isə bu şöbənin əməkdaşı R.H.Ataşova tərəfindən «İlkin məzmunları pozma, əlavə etmə və üstdən düzəltməklə dəyişdirilmiş sənədlərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodiki əsasları» mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edilmişdir.

Son bir neçə ildə Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizaları şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən bu ekspertiza növünün elmi-nəzəri, metodoloji və texniki əsaslarının təkmilləşdirilməsi, məhkəmə-istintaq orqanlarına metodiki köməyin göstərilməsi məqsədilə bir sıra vəsaitlər, metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Onların sırasında F.M.Cavadov, Ə.S.Məlikov, N.T.Pənahov tərəfindən hazırlan-

mış «Sənədlərin saxtalaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsi» (2011), N.T.Pənahov və Ə.S.Məlikov tərəfindən işlənib hazırlanmış «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini və aparılmasına dair metodik vəsait» (2018) xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Sonuncu vəsaitdə sənəd və rekvizitlərin anlayışı və təsnifatı; sənədlərin texniki ekspertizasının anlayışı, predmeti, obyekti və həll etdiyi məsələlər; sənədlərin texniki ekspertizasının metodları; çap üsulları ilə hazırlanmış sənədlərin tədqiqi; təsdiqedic çap forması əkslərinin (möhür və şampların) tədqiqi; imzaların icra olunma üsulunun müəyyən edilməsi; sənədlərin məzmununun bərpası; ilkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqatı; sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi; sənəd materiallarının tədqiqi kimi elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər kompleks nəzərdən keçirilmişdir [18].

Hazırda sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının ənənəvi kriminalistik ekspertizaların ən dinamik inkişaf edən ekspertiza növlərindən biri olduğunu qeyd etsək, bəlkə də yanılmırıq. R.H.Ataşovanın düzgün qeyd etdiyi kimi, «Müasir kriminalistika elmi hazırda sənədlərin məhkəmə texniki ekspertizasının elə metod və üsullarına malikdir ki, bunların sayəsində pozulmuş, qaralanmış, ləkələnmiş, kağız, parça, dəri, şüşə və s. materialları üzərində icra olunmuş mətnlərin bərpası, oxunması, yuyulmuş sənədlərin məzmunlarının müəyyən olunması, makina, mətbəə, işarə çap edən qurğuların və onların mətnlərinin eyniləşdirilməsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir» [9, s.8].

Son illərin məhkəmə-istintaq təcrübəsi göstərir ki, cinayətkar fəaliyyətin müasir təzahürlərindən biri də maliyyə-iqtisadi və hesabat sənədlərinin saxtalaşdırılması yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə kriminal müdaxilə hallarının artmasıdır. Kompüter texnologiyalarının tətbiqi əsasında kərgüzarlığın aparılması bu növ texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən iqtisadi cinayətkarlığın artımına gətirmiş, bu da kompüter çap qurğularının kriminalistik diaqnostikası və eyniləşdirilməsi ilə bağlı sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası icraatına tələbatın artması

na səbəb olmuşdur. Bu və digər amillər digər məhkəmə ekspertizalarında olduğu kimi, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sahəsində də öz həllini gözləyən bir sıra yeni məsələlər kompleksinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Müasir şəraitlərdə sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb etməklə öz həllini gözləyən aktual problemlər sırasında aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd edilə bilərlər:

- informasiya-kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin, onların rekvizitlərinin (o cümlədən möhür və ştampların) kompleks kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və metodiki əsaslarının müasir reallıqlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi;

- sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatında zəifgörünən təsvirlərin rəqəmsal emalı, bu növ təsvirlərin informativliyinin yüksəldilməsini təmin edən texniki vasitələrin və metodların tətbiqi texnologiyalarının işlənilməsi;

- sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasında qrafik kompüter proqramlarının tətbiqi üzrə yeni da effektiv metodikaların işlənilib hazırlanması, mövcud metodikaların isə təkmilləşdirilməsi imkanlarının qiymtləndirilməsi;

- şəxsiyyəti təsdiq edən biometrik rekvizitli sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının elmi-metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması;

- sənədlərin rekvizitlərin icra tarixinin və ardıcılığının müəyyən edilməsi üzrə texniki-kriminalistik tədqiqatın elmi-metodiki və texniki-texnoloji təminatının yaradılması və s.

Müasir yazı materiallarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin rekvizitlərinin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri əsaslarının, metodiki və təşkilati təminatının təkmilləşdirilməsi də sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sahəsində həlli vacib olan məsələlər kompleksinə aid edilə bilər.

Beləliklə, tarixi və elmi analiz göstərir ki, məhkəmə ekspertizasının ənənəvi kriminalistik ekspertizalarının əsas növlərindən biri olan sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası kifayət qədər uzunmüddətli və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, məhkəmə ekspertizasının bu növünün tədqiqat obyektləri və istiqamətləri müasir reallıqlar, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatları nəzərə alınmaqla daima genişləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Müasir şəraitlərdə, qloballaşma və elmi-texniki tərəqqi dövründə isə sənədlərin məhkəmə texniki ekspertizasının qarşısında ekspertiza icraatının elmi əsaslılığını və mötəbərliyini yüksəldən müasir metod və üsulların işlənilib hazırlanması, bu növ ekspertiza icraatının müasir tələblərə cavab verən elmi-metodiki, texniki, texnoloji və informasiya təminatının yaradılması kimi vəzifələr durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1980.
2. Шведова Н.Н. Криминалистическое исследование документов: ретроспективный анализ и современное состояние//Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2015, №1(102).
3. Россинская Е.Р., Зинин А.М. История становления и развития института судебной экспертизы в России//Вестник Университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2015. №12.
4. <http://www.unn.ru/pages/dissert/133.pdf>.
5. Исаева Л.М. Специальные знания в уголовном судопроизводстве. М.: Юрист, 2002.
6. Баринаова О.А. Криминалистические исследования реквизитов документов, нанесенных современными материалами письма: теоретические и прикладные аспекты. Диссерт.к.ю.н. Волгоград, 2015.
7. Белкин Р.С. История отечественной криминалистики. М., 1999.
8. Saricalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Bakı, 2003.
9. Ataşova R.H. İlk məzmunları pozma, əlavə etmə və üstədən düzəltməklə dəyişdirilmiş sənəd-

lərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodiki əsasları. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1999.

10. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд. перепеч. с изд. 1908г. М., 2002.

11. Белкин Р.С. Криминалистическая экспертиза документов, выполненная полиграфическим способом//Всесоюзная конференция криминалистов. М., 1949.

12. Яблоков Н.П. Криминалистическое исследование материалов документов. М., 1961.

13. Основные задачи технико-криминалистической экспертизы документов. Организация экспертных исследований: учеб. пособие./Под ред. В.А.Снеткова. М., 1987.

14. Семенова В.А. Исследование материалов документов. Методическое пособие. М., 1970.

15. Палий В.М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знакопечатающих устройствах. Киев, 1989.

16. Гортинский А.В. Теоретические и методические основы криминалистической диагностики и идентификации компьютерных печатающих устройств матричного типа. Автореф. дисс. ...к.ю.н. Саратов, 2000.

17. Шашкин С.Б. Теоретические и методические основы криминалистической экспертизы документов, выполненных с использованием средств полиграфической и оргтехники. Дис. докт. юрид. наук. Саратов, 2003.

18. <http://expert.gov.az/upload/pdf/senedlerin-mehkeme-ekspertizasi-vesaiti.pdf>

Aysel Aslanova

The emergence, current state and prospects for the development of forensic technical examination of document

The emergence of forensic technical examination of documents, the current situation, and development prospects were considered in the article, then the role and importance of A. Bertillon, E. Burinski, A. Osborn, G. Gross, R. Reys, N. Terziyev, A. A. Eysman, R. S. Belkin, N. P. Yablokov, V. K. Lisichenko and other criminologists in establishing the scientific-theoretical and methodological bases of forensic examination of documents were shown. A brief summary of monographic research conducted in the late twentieth and early twenty-first centuries in the field of forensic examination of documents in general, also the development of scientific-theoretical, organizational-technical and methodological bases of its various types, the written and defended dissertations.

The main stages of formation and development of organizational-legal and scientific-methodological foundations of forensic technical examination of documents in Azerbaijan were noted, and in recent years, a brief description of the methodological aids prepared for the purpose of improving the scientific-theoretical, methodological and technical bases of forensic technical examination of documents and providing methodological assistance to judicial-investigative bodies was shown in the Forensic Examination Center of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

The article also identifies and systematizes the urgent problems of technical and forensic research of documents in modern conditions, which have scientific-theoretical and practical importance and awaiting their solution.

Айсель Асланова

**Возникновение, современное состояние и перспективы развития
судебно-технической экспертизы документов**

В статье рассмотрены возникновение, современное состояние и перспективы развития судебно-технической экспертизы документов, показана роль и важность А. Бертильона, Э. Буринского, А. Осборна, Г. Гросса, Р. Рейсса, Н. Терзиева, А. А. Эйсмана, Р. С. Белкина, Н. П. Яблокова, В. К. Лисиченко и других криминалистов в формировании научно-теоретических и методических основ судебно-технической экспертизы документов. Было дано краткое изложение монографических исследований, написанных и защищенных диссертационных работ в области разработки научно-теоретических, организационно-технических и методических основ судебно-технической экспертизы документов в целом, а также отдельных ее видов в конце XX века, в начале XXI века.

Были отмечены основные этапы формирования и развития организационно-правовых и научно-методических основ судебно-технической экспертизы документов в Азербайджане, было дано краткое описание методических пособий, разработанных в целях совершенствования научно-теоретических, методологических и технических основ производства судебно-технической экспертизы документов в последние годы в Центре Судебной Экспертизы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики, оказания методической помощи судебным следственным органам.

В статье также выявлены и систематизированы актуальные проблемы, ожидающие решения, имеющие научно-теоретическое и практическое значение для технико-криминалистического исследования документов в современных условиях.

UOT 343.9

Nail ABBASOV,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Ballistik və trasoloji ekspertizalar şöbəsinin rəisi,
n_abbasov_81@yahoo.com

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI NÖVLƏRİNİN NƏZƏRİ TƏSNİFATININ İNKİŞAFI TENDENSİYASI

Açar sözlər: hüquq islahatları, məhkəmə ekspertizası, məhkəmə ekspertizasının nəzəriyyəsi, proqnozlaşdırma, məhkəmə ekspertizalarının müxtəlif növləri.

Keywords: legal reforms, forensic expertise, theory of forensic expertise, forecasting, types of forensic examinations.

Ключевые слова: правовые реформы, судебная экспертиза, теория судебной экспертизы, прогнозирование, виды судебных экспертиз.

Məhkəmə ekspertizasında biliklərin inteqrasiyası – məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi və praktikası qarşısında duran və kompleks xarakter daşıyan vəzifələrin həlli zəruriliyi ilə şərtlənən təbii prosesdir. Bu konseptual müddəalar R.S.Belkin, A.Y.Butrin, Y.L.Dubyaqin, Y.Q.Koruxov, N.P.Maylis, E.R.Rossinskaya, T.V.Tolstuxina, L.Q.Edcubov, A.R.Şlyaxov, A.İ.Vinberq, S.F.Bıçkova, Y.Q.Koruxov, N.P.Malaxovskaya və digər alimlərin əsərlərində əks olunmuşdur.

Digər elmi biliklərdən məhkəmə ekspertizasına inteqrasiyasının formaları və istiqamətləri problemi kriminalistik ədəbiyyatda kifayət qədər ətraflı açılmışdır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, təbiət və texniki elmlərin nail olduğu ən yeni biliklərinin məhkəmə ekspertizası nəzəriyyəsi və təcrübəsinə inteqrasiyası nəticəsində məhkəmə ekspertizalarının müxtəlif növlərinin və cinslərinin yaranması, bu ekspertizaların icraatı gedişində yeni metodların tətbiqi imkanları yaranmış və xeyli genişlənməmişdir [11, s. 18-19].

Məhkəmə ekspertizasına elmi biliklərin inteqrasiyası təkcə yeni tədqiqat metodlarının yaranmasına deyil, həm də məhkəmə ekspertizalarının növlərinin və cinslərinin təsnifatına da təsir edir.

Məhkəmə ekspertizasında inteqrasiya prosesinin inkişafını onun təsnifatı təmsalında izləmək mümkündür.

L.E.Arotsker tərəfindən 1966-cı ildə işlənib hazırlanmış ilk elmi təsnifatlardan birində məhkəmə ekspertizasının aşağıdakı sinif və cinslərindən ibarət olduğu göstərilmişdir:

1.Sənədlərin kriminalistik tədqiqatı: xəttin kriminalistik ekspertizası (xətsünəsləşmə ekspertizası); sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası.

2.Trasoloji ekspertiza: homeoskopik trasoloji ekspertiza; heyvan izlərinin kriminalistik ekspertizası; nəqliyyat-trasoloji ekspertizası (nəqliyyat izlərinin kriminalistik ekspertizası); hissələrinə görə təmin eyniləşdirilməsi məqsədilə trasoloji ekspertiza.

3.Silah və döyüş sursatlarının kriminalistik ekspertizası.

4.Zahiri əlamətlərə görə şəxsiyyətin kriminalistik təyini [1, s. 53-54].

Təbiət-texniki elmlərin inkişafı və onların ən müasir nailiyyətlərinin məhkəmə ekspertizasına inteqrasiyası məhkəmə-ekspertizası fəaliyyəti sahəsində yeni tədqiqat metodlarının yaranmasına, yeni vəzifələrin qarşıya qoyulmasına və onların həllinin yeni instrumental vasitələrinin yaranmasına gətirmişdir. Nəticədə həyata keçirilməsi mümkün olan ekspert tədqiqatlarının dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir ki, bunu da 1997-ci ildə Y.Q.Koruxov tərəfindən işlənib hazırlanmış məhkəmə ekspertizalarının təsnifatında əks olunmuşdur. Müəllif tə-

rəfindən məhkəmə ekspertizasının aşağıdakı cinslər və növlər üzrə bölgüsü verilmişdir [6, s.160-200].

Qeyd olunan təsnifatları müqayisə etsək görürük ki, 31 il ərzində müəllifşünaslıq, videofonoskopik, fototexniki, partlayış-texniki, material, maddə və məmulatların kriminalistik ekspertizası; məhkəmə-psixoloji; mühəndis-texniki; əmtəəşünaslıq, kompüter-texniki, məhkəmə-iqtisad, məhkəmə-bioloji, məhkəmə-zooloji, məhkəmə-ekoloji, məhkəmə-in-cəsənətşünaslıq və s. kimi 20-dən artıq yeni məhkəmə ekspertiza növləri yaranmışdır.

Bu təsnifatların müqayisəsi əyani şəkildə elmi-texniki tərəqqinin məhkəmə ekspertizasına təsirini, həmçinin məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatları nəzərə alınmaqla məhkəmə ekspertizasına müxtəlif xarakterli elmi biliklərin inteqrasiyasını göstərir ki, bu da yeni növ məhkəmə ekspertizalarının meydana gəlməsi və məhkəmə ekspertizası ümumi nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı üçün əsas rol oynayır. Heç şübhə yoxdur ki, məhkəmə ekspertizasının belə nəticələrə çatması onun metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün təbiət və texniki elmləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış ən mükəmməl metodların tətbiqi kömək etmişdir.

Təbiət və texniki elmlər sahəsindəki biliklərin inteqrasiyası ilə yanaşı, məhkəmə ekspertizasına ictimai elmlərs ahəsindən biliklərin inteqrasiyası meylidə izlənilir. Bunun əyani nümunəsi qismində məhkəmə ekspertizası icraatında fəlsəfə, məntiq, lingvistik və s. sahələrdə biliklərdən istifadə edilməsi göstərilə bilər.

S.F. Bıçkova hesab edir ki, «məhkəmə ekspertizasında biliklərin inteqrasiyası, onun informasiya bazası olan elmlərin daxili qarşılıqlı təsirini, qarşılıqlı nüfuzunu nəzərdə tutur və bu sahənin təşəkküləməsi məntiqindən irəli gəlir» [3, s. 91].

Bu nöqtəyi-nəzərlə tam razılaşmaq olar ki, inteqrasiya prosesləri ilə bağlı yeni ekspert vəzifələri (məsələləri) yaranır.

Biliklərin inteqrasiyasını bu aspektdə iqtisad ekspertizalarının aidıyatında nəzərdən keçirərkən görürük ki, mühasibat uçotunun aparılması üçün yeni informasiya texnologiyaları, o cümlədən xüsusi sistemlərdən və məlumatlar bazasından geniş istifadə edilməsi ilə bağlı mühasibat ekspertizasının obyektləri qismində təkcə kağız deyil, o cümlədən

elektron sənədlər də çıxış etməyə başlamışdır. E.R. Rossinskayanın əsərində də mühasibat ekspertizasında kompüter-texniki vasitələrindən geniş istifadə edildiyi göstərilmişdir: «kompüterlərin köməyi ilə mühasibat ekspertizasının aparılması zamanı gizli kompüter informasiyasının üzə çıxarılması məqsədilə kompleks mühasibat və kompüter-texniki ekspertiza təyin edilə bilər» [9, s. 202; 11 s. 35].

Qeyd olunan hallarda faktiki məlumatların müəyyən olunması riyaziyyat, informatika və hesablama texnikası sahəsində xüsusi biliklər əsasında, həmçinin kompüter proqramlarından istifadə etməklə bank uçotunun, sənəd dövriyyəsinin aparılması, mühasibat uçotu və hesabatının təşkili üzrə mütəxəssislərin köməyi ilə mümkündür.

Bir sözlə, iqtisad ekspertizalarının aparılması zamanı hüquqi (mülki hüquq, maliyyə hüququ, kredit hüququ, vergi hüququ, sahibkarlıq hüququ, korporativ hüquq, kriminalistika), iqtisadiyyat, mühasibat uçotu, riyaziyyat, informatika, elektronika, hesablama texnikası, kimya, tibb, biologiya, zoologiya, botanika və sair kimi biliklərin inteqrasiyası baş verir.

Beləliklə, iqtisad ekspertizasının yeni növünün – kompüter-mühasibat proqramlarının iqtisad ekspertizasının yaranması – müstəsna olaraq, son illərdə müşahidə olunan elmi biliklərin inteqrasiya prosesləri ilə şərtlənir.

Məhkəmə ekspertizası nəzəriyyə və təcrübəsi göstərir ki, ekspertiza icraatı zamanı biliklər sistemi kimi bütöv elmlər inteqrə olunmur, ekspertlər yalnız müxtəlif elmlərdən götürülmüş ayrı-ayrı biliklərdən, metodlardan istifadə edirlər. Məsələn, ballistik, xəşünaslıq, videofonoskopik, fototexniki ekspertizaların icraatı zamanı tam şəkildə molekulyar fizika və kimya sahəsində biliklərdən istifadə olunmur, hərçənd ki, kimyəvi metodlar, rentgenoskopik, rentgenoqrafik və digər metodlar tətbiq olunur. Məsələn, bir çox ekspert tədqiqatlarında riyaziyyatdan istifadə olunur, lakin bir elm kimi riyaziyyatdan tam şəkildə istifadə olunmur. Belə ki, ekspertlər tərəfindən inteqral hesablamalar, sonsuz kiçik kəmiyyətlər və digərləri tətbiq olunmur. Məhkəmə ekspertizasına bu və ya digər riyazi metodun tətbiqi, konkret riyazi aparatdan istifadə ekspert təcrübəsinin tələbatlarından irəli gəlir. Ona görə də hesab edirik ki, «biliklərin inteqrasiyası» anlayışından istifadə etmək daha məqsəduyğun və düzgündür.

Elmi ədəbiyyatda məhkəmə ekspertizasında biliklərin inteqrasiyasının tədqiqat predmeti, obyekt və subyekt, həmçinin tədqiqatın metodları və vasitələri üzrə inteqrasiyası kimi aspektləri qeyd edilir.

Fikrimizcə, məhkəmə ekspertizasında biliklərin inteqrasiyasının əsas istiqaməti tədqiqat predmeti üzrə inteqrasiyadır.

Bir elm kimi məhkəmə ekspertizasında predmetə görə biliklərin inteqrasiyası idrak predmetinin dərin və hərtərəfli öyrənilməsinə, məhkəmə ekspertizasının sistemləşdirilməsi və strukturlaşdırılması üçün əsas verir.

Belə inteqrasiya prosesində müxtəlif keyfiyyətli obyektlərin ayrı-ayrı tərəflərinin təsviri müəyyən vahid, unifisiləşmiş dilin köməyi ilə həyata keçirilir ki, bu da birincisi, elmdə tətbiq olunan terminlərin müxtəlifliyinin azalmasına və elmin anlayış-terminoloji aparatının mürəkkəbliyinin minimallaşdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, material, maddə və məmulatların kriminalistik ekspertizası kimi ümumqəbul edilmiş ad birmənalı şəkildə hamı üçün bərk maddə və materialların morfoloji (xarici quruluş əlamətlərinin) tədqiqatının aparılması, maddə və materialların kriminalistik strukturunun öyrənilməsi, onların xassələrinin üzə çıxarılması və bu xassələrin müəyyən şəraitlərdə (məsələn, maddənin öz-özünə alışıması, müəyyən məhlulda və müəyyən temperaturda həllolma) təzahürü kimi məsələlərin həlli üçün maddə və materialların kriminalistik ekspertizasının keçirilməsi zərurətini göstərir [11, s. 58].

İkincisi, belə sahələrarası dili müxtəlif bilik sahələrinin nümayəndələri üçün ümumi olmaqla, tədqiqatın və onun nəticələrinin tərtibi və qiymətləndirilməsi prosesində alimlərin əməkdaşlığını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

Məsələn, kriminalistik diaqnostikanın yarandığı və onun spesifik ekspert-kriminalistik vəzifələrin həlli metodu kimi nəzərdən keçirildiyi 20-25 il ərzində alimlər bu növ ekspertizaların nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamağa cəhd etmiş [5], terminologiyayı təkmilləşdirmişlər. Nəticə kimi məhkəmə ekspertizasında inteqrasiya terminologiyası yaranmışdır. Belə ki, mexanoskopiya «diaqnostika» termini, həmçinin «texniki diaqnostika», «nəqliyyat diaqnostikası», «şəxsiyyətin diaqnostikası» [12, s. 29-30] və digər söz birləşmələri işlədilməyə başlamışdır.

Biliklərin inteqrasiyası anlayış aparatını transformasiya etməyə və ondan istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, mexaniki təbiətli obyektlərin (qıfıl, silah, nəqliyyat vasitələri və s.) tədqiqi zamanı ekspert-kriminalistlər standartlarla tənzimlənən anlayış və terminlərdən istifadə etməlidir. Fikrimizcə, ekspertlər tərəfindən maddi sübutların – mexanizmlərin kriminalistik tədqiqi zamanı texniki diaqnostika və mexanikanın anlayışlarından, terminlərindən istifadə edilməsi, bu elmlərin tədqiqat metodlarını məhkəmə ekspertizasına gətirilməsi məcmu halda ekspert rəylərinin sübutedici əhəmiyyətinin yüksəldilməsinə, kriminalistik ekspertizanın obyektivləşməsinə kömək edəcəkdir.

Eyni zamanda təbii ki, mexanikanın, riyaziyyatın və digər elmlərin anlayış və terminlərindən istifadə edilməsi ilə məhkəmə ekspertizasının dili də dəyişikliklərə uğrayır və baş verən inteqrasiya proseslər nəticəsində unifisirləşir.

Tədqiqat obyektinə üzrə inteqrasiya biliklər müəyyən dərəcədə abstraktlaşmaya, lakin başlıca olaraq ümumiləşdirməyə əsaslanır. Məsələn, belə inteqrasiya meyillər torpaqşünaslıq, ballistik və digər ekspertizaların aparılmasında müşahidə edilir.

Məhkəmə ekspertizasının obyektinə üzrə elmi biliklərin inteqrasiyası təbiət, texnika və ictimai elmlərdə yeni biliyin yaranmasının qanunauyğun davamı olmuşdur.

Obyekt üzrə inteqrasiya kifayət qədər genişliyi və differensiallaşması müəyyən predmet sahəsində tədqiqatların dil, informasiya və metodoloji vahidliyini təmin edərək, obyektin müxtəlif aspektlərini və tərəflərini tədqiq edən bir sıra xüsusi fənlərin vahid tamda (sistemdə) birləşməsinə kömək edə bilər. Məsələn, sənəd kimi obyektə kompleks şəkildə xətdən, linqvist, trasoloq, kimyaçı tədqiq edə bilər. Mərmə kimi obyektə ballistik izyaranma prosesinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərdən, kimyaçı isə onun kimyəvi xassələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə tədqiq edir. Məsələn, nəqliyyat vasitəsi olduqca mürəkkəb obyektədir. Tədqiqat predmetindən asılı olmayaraq nəqliyyat vasitəsinin ekspert tədqiqatına: 1) ekspert-trasoloq (toqquşma və ya aşma izlərinin tədqiqi üçün); 2) ekspert-kimyaçı (mikrofilmlərin, yanacaq-sürtkü materialların və s. tədqiqi üçün); 3) təbabət üzrə ekspert (qanın, saçın və s. tədqiqi üçün); 4) daktiloskop (əl-barmaq izlərinin və dərinin

digər eyniləşdirici izyaradıcı hissələrinin tədqiqi üçün); 5) ekspert-avtotexnik (avtomobilin texniki vəziyyətinin tədqiqi üçün) cəlb edilməlidir. Zərbə yüklənmələrin hesablanması üçün mühəndisin (və ya riyaziyyatçının) cəlb edilməsi də mümkündür.

Məhkəmə ekspertizalarının yeni cinslərinin və növlərinin inkişafı çox zaman müxtəlif mütəxəssislərin iştirakı ilə böyük kompleks tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Məsələn, video və səs yazılarının məhkəmə ekspertizası çərçivəsində ayrıca növ kimi məhkəmə psixolinqvistik ekspertizasının təşəkkülü üçün psixoloqların, linqvistlərin və səs siqnallarının emalı sahəsində ixtisaslaşan mühəndislər kimi mütəxəssislərin tədqiqatlarının koordinasiyası zəruridir [13, s. 8].

Şəxsin xassələrinin məhkəmə-xətsünaslıq diaqnostikasının sonrakı inkişafı üçün fizioloqların, psixiatrların, psixoloqların və xətsünasların birgə səyi tələb olunur. Xəttin əlamətləri ilə şəxsiyyətin xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı asılılığın təyini probleminin həlli üçün təbiət profilli (fiziologiya, anatomiya, biomexanika və s.) elmlərin, psixologiyanın, pedaqogikanın və filologiyanın son nailiyyətlərinin inteqrasiyası və aktiv yaradıcı şəkildə emalı əsasında elmi-tədqiqat işlərinin aparılması tələb olunur.

Tədqiqat subyektinə görə inteqrasiya zamanı məhkəmə ekspertinin aparıcı rolu daha da yüksəlir. Belə ki, ekspert, özündə müxtəlif tədqiqat obyektləri, metodları və vasitələri üzrə bilikləri akkumulə edərək bir obyektə münasibətdə eyni zamanda bir ekspertiza çərçivəsində bir neçə tədqiqatları və ya bir neçə ekspertizaları apara bilər. Məsələn, ekspert-daktiloskop ənənəvi daktiloskopik ekspertizanı keçirməklə yanaşı, digər mütəxəssisləri cəlb etmədən izlərin kimyəvi tədqiqatını apara bilər, həmçinin riyazi metodların köməyi ilə izin ölçülərini və digər kəmiyyət parametrlərini hesablaya bilər. Uyğun hazırlıq keçmiş ekspert-ballist silahın tədqiqi ixtisası və döyüş sursatı və atəş izlərinin tədqiqi ixtisası üzrə bilikləri inteqrə edə bilər.

D.P.Potaşnik müəllifşünaslıq ekspertizasında inteqrasiya metodları qismində xüsusi olaraq qeyd edir: 1) dil elementlərinin və strukturunun müyyən edilməsi ilə bağlı linqvistik, o cümlədən linqvistik; 2) şəxsin nitq davranışına təsir edən psixi proseslərin xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən dil strukturunu analiz etməyə imkan verən psixolinqvistik;

3) dilin bu və ya digər sosial amillərlə əlaqəsini göstərən sosiollinqvistik; 4) müəllifin dil və intellektual vərdişlərini göstərən xassə və xüsusiyyətlərini müəyyən edən mətnin strukturunun və məntiqi elementlərinin analizinə istiqamətlənən məntiqi-psixoloji; 5) dil vərdişlərinin inkişaf dərəcəsinin fərqləndirilməsinin (ayrılmasının) kəmiyyət riyazi metodları, yazı nitqinin dil vərdişlərinin ümumi və xüsusi əlamətlərinin kompüterləşdirilmiş statistik analizi metodları [8, s. 283.].

Məhkəmə ekspertizasında biliklərin inteqrasiyasından istifadə edilməsi ilə bağlı nöqtəyi-nəzəri B.E.Qordon da müdafiə edir. O, yazır ki, tədqiqat obyektinə torpaq, yanacaq-sürtkü materialları, lak-boya örtükləri, lifli və digər materiallar, zəhərli maddələr, narkotiklər və s. olan məhkəmə analitik kimyası «ümumi analitik kimyaya məlum olmayan vəzifələrə malikdir və bəzi metodları işləyib hazırlayır və istifadə edir. Bu da materialların (maddələrin) ekspertizasının kriminalistik ekspertizalar sırasına daxil edilməsi əleyhinə çıxanların etirazını aradan qaldırır» [4, s. 17]. R.S.Belkin bu mövqeyi daha da inkişaf etdirir: «bu ekspertizaların metodları uyğun təbiət elmlərində işlənilib hazırlanır və ona görə də bu ekspertizalar kriminalistik hesab edilməlidir» [2, s. 70]. Müasir elm üçün inteqrativ meyil, fənlərarası əməkdaşlığa canatma və yeni biliklərin meydana gəlməsi daha xarakterikdir. Hazırda ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə yanaşı, müxtəlif elmlərin, istər fundamental, istərsə də tətbiqi elmlərin inteqrasiya xarakter daşıyan elmi axtarış istiqamətlərində imkanlarının daha genişmiqyaslı birləşməsi baş verir.

Elmlərin inkişafı təkcə mövcud olan ekspertizaların icarəti zamanı biliklərin inteqrasiyasını deyil, həm də tamamilə yeni növ ekspertizaların yaranmasına gətirir ki, bu da əvvəllər əlçatan olmayan yeni obyektləri tədqiq etməyə imkan verir. Məsələn, məhkəmə fonoskopik, partlayış-texniki, mikrohisəciklərin ekspertizaları kimi məhkəmə ekspertiza növləri yaradılmış, məhkəmə-linqvistik və s. ekspertizalar isə yaranmaqdadır.

Məhkəmə ekspertizası icraatında istifadə edilən ən yeni tədqiqat metodları digər elmlərdən kriminalistik ekspertizaya mexaniki olaraq keçirilmir, onlar məhkəmə ekspertizasının məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğun olaraq işlənilib hazırlanır, dəyişdirilir, təkmilləşdirilir və uyğunlaşdırılır [11, s.91].

Öz mənşəyinə görə bu metodlar mexaniki, tibbi, riyazi, fiziki, kimyəvi, biolojidir, lakin məhkəmə ekspertizasının vəzifələrinə onların uyğunlaşdırılması və dəyişdirilməsindən sonra onlar məhkəmə ekspertizasının metodları olaraq məhkəmə ekspertizasının elmi, texniki vasitələri, üsulları və metodlarının sırasına daxil olurlar.

Təbii ki, məhkəmə ekspertizasının inteqrasiya əlaqələri olan elmlərin siyahısı son, yekun deyildir və bu siyahı elmlərin inkişafı və məhkəmə ekspertizası qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq dəyişəcəkdir. Eyni zamanda bu təsnifat hazırda informatika və riyaziyyat kimi elmlərin inteqrasiya proseslərdə mühüm rol oynadığını açıq şəkildə göstərir.

İdrak səviyyəsində məhkəmə ekspertizası sahəsində biliklərin inteqrasiyasının əhəmiyyəti onun xüsusi elmi metodologiyasının formalaşmasının vasitə və mənbəyi keyfiyyətində çıxış etməsindən ibarətdir.

Praktiki fəaliyyətdə məhkəmə ekspertizası sahəsində biliklərin inteqrasiyasının əhəmiyyəti məhkəmə ekspertizasının yeni vasitələri və yeni metodlarının işlənilməsi və onların cinayətlərin açılması və istintaqı praktikasına tətbiqi üzrə məqsədli fəaliyyətlə, həmçinin yeni ekspert vəzifələrinin qoyuluşu və onların həllinin metod və vasitələrinin işlənilməsi ilə xarakterizə olunur.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətində məhkəmə ekspertizası sahəsində biliklərin inteqrasiyasının əhəmiyyəti məhkəmə ekspertizası ümumi nəzəriyyəsinin sonrakı təkmilləşdirilməsi və inkişafından ibarətdir [11, s. 95-96].

Biliklərin inteqrasiyasının tətbiqinin təşkilati-metodik əhəmiyyəti onun uyğun aralıq vəzifəsinin ayrılması və hərəkətlər alqoritmlərinin qurulması vasitəsilə mürəkkəb texnoloji dövrlərdə eyni bir informasiya daşıyıcılarının tədqiqi zamanı müxtəlif profilli mütəxəssislərin qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin təşkil edilməsini təmin edilməsindən ibarətdir.

Məhkəmə ekspertologiyasının ümumi nəzəriyyəsi əsasında məhkəmə ekspertizaları cinslərinin və növlərinin formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqları məsələsi də inteqrativ proseslər nöqtə-nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir.

Təkamül nəticəsində məhkəmə ekspertizası

nəzəriyyəsinin – məhkəmə ekspertologiyasının strukturu mürəkkəbləşir: məhkəmə ekspertizalarının yeni cinsləri və növləri yaranır, məhkəmə ekspertizalarının ayrı-ayrı cinslərinin və növlərinin xüsusi nəzəriyyələri formalaşır, yeni tədqiqat obyektləri meydana gəlir, tədqiqatın yeni metodları və metodları yaranır, köhnələri təkmilləşdirilir və s.

Məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatları da məhkəmə ekspertizalarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Fikrimizcə, məhkəmə ekspertizalarının cinslərinin (növlərinin) genezisinin aşağıdakı qanunauyğunluqlarını ayırmaq olar:

- məhkəmə ekspertizalarının cinslərinin (növlərinin) formalaşması və inkişafının, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğunluqları;

- elmlərin inteqrasiyası və differensiasiyası prosesində elmi biliklərin inkişafı nəticəsində məhkəmə ekspertizalarının cinslərinin (növlərinin) yaranması qanunauyğunluqları;

- məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində məhkəmə ekspertizalarının cinslərinin (növlərinin) formalaşması və inkişafı qanunauyğunluğu.

Elmi biliklərin differensiasiyası qanunauyğunluğu məhkəmə ekspertizalarının təsnifatının dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Bu proseslər məhkəmə ekspertizalarının yeni cinslərinin və növlərinin ayrılmasına, onların sonrakı müstəqil inkişafına kömək edir. Məsələn, keçən əsrin sonlarında mühəndis-texniki ekspertizaların çərçivəsində kompüter-texniki ekspertiza kimi məhkəmə ekspertizası növünün yaranması, yeni obyektlərin yaranması və həll edilən məsələlər dairəsinin genişlənməsi ilə bağlı onların ayrıca sinif kimi formalaşmasına imkan vermişdir. Hazırda artıq proqram-kompüter ekspertizası; aparat-kompüter ekspertizası; kompüter-şəbəkə ekspertizası; informasiya – kompüter ekspertizası kimi yeni dörd cins formalaşmışdır [10].

Qeyd olunanların yekunu olaraq, məhkəmə ekspertizalarının yeni cinslərinin və növlərinin formalaşmasının aşağıdakı mərhələlərdən ibarət alqoritmini vermək olar:

1. Əvvəllər ekspert tədqiqatı obyektinin olmaması

yeni obyektin meydana gəlməsi ilə bağlı yeni vəzifələrin qoyuluşu.

2. «Baza elminin» metodlarından və instrumental vasitələrindən istifadə edilməyə cəhd edilir. Onların seçimi və konkret məhkəmə ekspertizalarının ehtiyacları üçün transformasiyası baş verir.

3. Xüsusi ekspert vəzifələri səviyyəsində spesifik vəzifələri həll etmək və yeni obyektləri tədqiq etmək iqtidarında olan mütəxəssislər formalaşması.

4. Yeni obyektlərin yaranması və onların əçətanlığının genişlənməsi ilə zaman keçdikcə bu cür ekspert tədqiqatlarının sayında artım baş verir. Söhbət artıq məhkəmə ekspertizalarının ayrı-ayrı hallarda keçirilməsindən deyil, onların müntəzəm, daimi əsaslarla icraatından gedir. Beləliklə, müstəqil tədqiqat istiqaməti işlənib hazırlanır.

5. Həll edilən vəzifələrin dəqiqləşdirilməsi baş verir, məhkəmə ekspertizasının yeni cinsinin (növlünün) ümumi və tipik vəzifələri müəyyən edilir, məhkəmə ekspertizasının həlli üçün təqdim olunan suallar dairəsi ümumiləşdirilir.

6. Empirik material toplanır və ümumiləşdirilir, ekspert tədqiqatlarının icraatı təcrübəsi formalaşır. Metodiki yanaşmalar işlənib hazırlanır və texnologiyalar təkmilləşdirilir, spesifik ekspert vəzifələrinin həlli üçün tədqiq olunan obyektlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alan xüsusi texnika və cihazlar bazası yaradılır, həmçinin tədqiqatların və eksperimentlərin aparılması davam etdirilir [7, s. 172-175].

7. Tədqiqat metodları təkmilləşdirilir, ekspert tədqiqatının obyektləri, vəzifələri, onların həlli üsulları haqqında əsas məlumatların qeydə alındığı tipik tədqiqat metodları işlənib hazırlanır; zəruri avadanlıqlar, metodikalar haqqında məlumatlar şərh olunur.

8. Yeni cins (növl) məhkəmə ekspertizası icraatı zamanı ekspertlərin malik olduğu nəzəri biliklər, metodikalar və ekspert təcrübəsinin həcmi, onun səlahiyyəti müəyyən olunur, ekspert ixtisaslaşması və ixtisasları təsdiq olunur.

9. Məhkəmə ekspertizasının bu cinsinin (növlünün) xüsusi nəzəriyyəsi işlənib hazırlanır. Ekspert tədqiqatının predmeti, obyektləri, ekspert vəzifələri, metodları və tipik metodikaları haqqında bütöv təlim yaradılır. Bu mərhələdə baza anlayışları dəqiqləşdirilir, xüsusi nəzəriyyənin strukturu, ekspert fəaliyyəti üçün onun rolu və əhəmiyyəti müəyyən edilir.

10. Ekspert qarşısında duran tipik vəzifələr və suallar müəyyən edilir.

11. Ekspertizaların təsnifatı sistemində ekspertizaların yeri müəyyən olunur, bəzi hallarda ekspertizaların növ və cins bölgüsü qurulmağa başlayır.

12. Məqsədli tədris proqramları işlənib hazırlanır, xüsusi kurslar təşkil edilir ki, bunlar üzrə də yeni cins (növl) məhkəmə ekspertizalarının aparılmasında səlahiyyətli olan mütəxəssislərin hazırlığı başlayır. Metodiki vəsaitlər, dərsliklər nəşr olunur.

Məhkəmə ekspertizalarının yeni cinslərinin və növlərinin yaranması – uzunmüddətli və mürəkkəb proses olmaqla, bir tərəfdən elm, texnika və texnologiyalarının inkişafından, digər tərəfdən isə – istintaq və məhkəmə təcrübəsindən asılıdır. Məsələn, bu proses qarşıya qoyulan vəzifənin həlli üçün elmdə metodların və vasitələrin olmaması səbəbindən ləngiyə, tormozlana bilər, lakin sonradan elmi kəşflər nəticəsində qeyd olunan metodlar və vasitələr yaranabilir və məhkəmə ekspertizasının yeni cinsinin (növlü) formalaşması davam edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ароцкер Л.Е. Сущность криминалистической экспертизы//Криминалистическая экспертиза. М. Изд.: ВШ МООП РСФСР, 1966. Вып.1, 165 с.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. М. Изд.Юрид. лит. 1987, 272 с.
3. Бычкова С.Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алматы. 1994, 288 с.
4. Гордон Б.Е. Судебная аналитическая химия, ее задачи и перспективы развития.// Материалы Всероссийской научной конференции. М., 1972. Ч.3, с.17.
5. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. М. Изд.

Норма, Инфра-М, 1998, 288 с.

6. Корухов Ю.Г. Современные возможности судебных экспертиз // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. М., 1997, с.160-200.

7. Неретина Н.С. О свойствах терминов наименований судебных экспертиз // Материалы 7-й межд.науч.-практ.конф. «Судебная реформа в России: прошлое, настоящее, будущее» (Кутафинские чтения). Кн.2. М.,2015,с.172-175.

8. Поташник Д.П. Криминалистическое автороведение//Криминалистика. Учебник под ред. Н.П.Яблокова. М., 1996, 708 с.

9. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М., Изд. Право и закон, 1996, с.224.

10. Россинская Е.Р., Усов А.И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. М. Изд. Право и закон, 2001, 416с.

11. Сахнова Т.Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы. Дисс.....к.ю.н. Тула, 2001, 159 с.

12. Толстухина Т.В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий. Дисс....докт.юрид.наук. М., 1999, 320 с.

13. Усов А.И. Организационные вопросы становления новых родов и видов экспертиза в судебно-экспертных учреждениях Минюста России.//Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертих в России и за рубежом: Материалы межд.науч.-практ. конф. Калининград, 23-24 апреля 2003 г., 3-9 с.

Nail Abbasov

Development Trend of Theoretical Classification of Types of Forensic Examination

The dynamics of changes occurring in the legal field of the Republic, the legal reforms carried out, do not leave an impact on the established judicial and investigative experience. As a result of this, the expectations of forensic expertise are increasing, and new trends of development in this field are felt. The article discusses the scope and nature of the positive trends that have taken place in recent times on the theory of forensic examination, as well as the possibilities of forecasting in this field. The factors of the development of the theory of forensic examination of the processes taking place in this field are analyzed.

Наиль Аббасов

Тенденции развития теоретической классификации видов судебной экспертизы

Динамика изменений, происходящих в правовой сфере республики, проводимые правовые реформы, не оставляют без следа сформированную судебно-следственную практику. В связи с этим повышаются требования к судебной экспертизе, ощущаются новые тенденции развития в этой области. В статье рассматриваются масштабы и характер положительных тенденций, имевших место за последнее время, которые оказали влияние на теорию судебной экспертизы, а также возможности прогнозирования в этой области.

СУЛЕЙМАНОВ А.Ф. – д.ю.н., профессор, директор Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы);

ЖАППАРОВА А.С. – к.ю.н., профессор-исследователь Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы);

САЙЛИБАЕВА Ж.Ю. – к.ю.н., профессор-исследователь Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы)

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Açar sözlər: Dövlət qulluğu sisteminin formalaşması; dövlət idarəçiliyinin prinsipləri; şəffaflıq prinsipi; dövlət qulluğu prinsiplərinin təhlili; hökumət formaları.

Keywords: Formation of the public service system; principles of public administration; the principle of transparency; analysis of the principles of public service; forms of government management.

Ключевые слова: Формирование системы государственной службы; принципы государственного управления; принцип прозрачности; анализ принципов государственной службы; формы государственного управления.

Государственная служба является институтом непосредственной реализации задач и функций государства, где центральное место занимает исполнение законов и указов Президента, которые, в свою очередь, основаны и направлены на реализацию конституционных норм и принципов, заложенных в Основном Законе государства.

Принципы государственной службы основаны на действующих принципах государственного управления, которые, в свою очередь,

базируются на системе принципиальных конституционных начал Основного Закона республики. То есть, ключевое значение в системе принципов государственного управления носят принципы, закрепленные в Конституции – конституционные принципы, они определяют политико-социальную сущность государственного управления в той или иной стране. По мнению В.Н. Уварова, «применительно к государственному управлению принцип выступает центральным понятием, ибо он положен в основу всей управленческой системы» [1, с.34].

Учеными, рассматривающими принципы государственного управления в своих научных работах, предпринимаются различные подходы к вопросу о роли и значении принципов государственного управления, как таковых. Наиболее краткое, но, тем не менее, содержательное определение дает Г.В. Атаманчук. Он отмечает, что принципы государственного управления придают «конкретность и устойчивость в управленческих отношениях, позволяют вернее судить о том, кто и что конкретно должен делать...» [2, с. 189].

Если более широко раскрыть данное суждение, то:

а) принципы выступают в роли официаль-

ных ориентиров, как для нормотворческой, так и для управленческой практики. Они закрепляются в нормативных правовых актах, исполнение которых обязательно и поддерживается всей системой государства. Это направляет поведение участников государственного управления в единое русло в соответствии с руководящими идеями и программами. Они являются исходными установками при принятии как нормативных, так и индивидуальных решений, то есть выражают содержание государственного управления в правовой форме;

б) принципы придают стабильность и устойчивость правовым устоям государственного управления. Закрепляя принципы в законодательных актах, государство устанавливает основополагающие идеи в области управления общественными процессами и, соответственно, создает фундаментальные основы для всего механизма государственного управления и каждого его отдельного элемента;

в) принципы управления играют важную воспитательную роль. При этом необходимо указать, что в процессе управленческой деятельности воспитанию подлежат обе стороны управленческого процесса: управляемая сторона – физические и юридические лица; личность и общество, а также управляющая сторона – государственные органы в лице должностных лиц. Все они воспитываются в процессе соблюдения законности, при принятии тех или иных решений, иначе говоря, в процессе взаимодействия, а также в обыденной жизни. При этом законопослушание и взаимное уважение друг друга и есть смысл принципов государственного управления.

В зависимости от выбранной формы государственного управления, направлений развития государства, каждое государство имеет свои определенные принципы управления. С теоретической точки зрения, принципы государственного управления можно разделить на пять основных блоков:

- 1) общесистемные принципы;
- 2) структурно-целевые принципы;
- 3) структурно-организационные принципы;
- 4) структурно-функциональные принципы;

5) структурно-процессуальные принципы.

Общесистемные принципы государственного управления вытекают из природы общества и государства и значимы для всей системы государственного управления. К ним следует отнести: принципы объективности; демократизма; законности; правовой упорядоченности; разделения властей и публичности.

Структурно-целевые принципы, по мнению Г.В. Атаманчука, определяют отношение к постановке и достижению целей: принцип согласованности целей; взаимодополняемости целей; подчинения частных целей общим; последовательности в достижении целей.

Структурно-организационные принципы определяют функциональное регулирование: концентрация функций; совместимость функций; комбинирование функций; достаточное разнообразие функций и др.

Структурно-функциональные принципы: единство системы государственной власти; территориально-отраслевые принципы, определяющие зависимость государственных и организационных структур от территориального деления; многообразие организационных связей органов государственной власти; сочетание коллегиальности и единоначалия; линейно-организационный принцип, раскрывающий объем и содержание подчиненности и управленческого взаимодействия в организационной структуре государственного управления.

Особую роль в системе принципов государственного управления играют структурно-процессуальные принципы, а именно: принцип конкретизации управленческой деятельности и личной ответственности за ее результаты; принцип соответствия форм, методов и стадий деятельности органов государственного управления их функциям и организации; принцип стимулирования рациональной и эффективной управленческой деятельности.

Все эти принципы в той или иной мере должны находить свое отражение в управленческой деятельности, в том числе лежать в основе организации и деятельности государственной службы.

Необходимо помнить о том, что социали-

стические республики, действовавшие в рамках советского права, прошли определенные этапы государственного управления, где принципы в правовой доктрине существовали главным образом как теоретическое, предельно идеологизированное начало. «По сути, под принципами понимались не столько правовые, сколько политические идеи, которым отводилась лишь роль некоего ориентира для законодателя и правовой политики. Исключительно позитивистское понимание права не придавало принципам значения самостоятельных источников права, выводило их из законодательных норм, и уже в силу этого понимания они не могли служить критерием оценки этих норм, как, впрочем, не допускалась и сама эта оценка. Даже закрепленные в предельно обобщенной форме и в основах отраслевого законодательства, и в конституциях принципы никогда не действовали напрямую, не применялись судами и иными органами» [3, с.189].

Переход в новую формацию государственности, построение суверенного права, создание и развитие собственных национальных институтов государственного управления потребовали создания собственного национального права, закрепляющего базовые, принципиальные начала развития каждого института государственного управления. Закон не только должен закреплять, но и обеспечивать их неукоснительное соблюдение. Именно законодательное закрепление принципов государственного управления позволяет вернее судить о том, «кто» и «что» должен делать для реализации этих принципов и гарантировать строгое их соблюдение.

Практическое действие принципов государственного управления также не зависит от них самих, а всецело определяется отношением к ним людей. И зачастую определяется или диктуется уровнем сознания населения. Кроме того, зачастую в ранг принципов государственного управления возводят требования, правила, которые признаны целесообразными, в основе которых лежат обычаи, традиции, а также прецеденты, устоявшиеся в обществе. По своей сути принципами при-

знаются определенные закономерности, отношения, взаимосвязь и правила.

Для того, чтобы быть возведенными в ранг «принципов» закономерности, правила, отношения и взаимосвязи должны отвечать ряду требований, а именно:

1) отражать не любые, а только наиболее существенные, главные объективно-необходимые закономерности, отношения и взаимосвязь государственного управления;

2) характеризовать лишь устойчивые закономерности, отношения и взаимосвязи в государственном управлении;

3) охватывать преимущественно такие закономерности, отношения и взаимосвязь, которые присущи государственному управлению как целостному социальному явлению, то есть имеют общий, а не частный характер;

4) отражать специфику государственного управления, его отличие от других видов управления.

Как нами было сказано выше, сущность и содержание принципов государственного управления напрямую воздействуют на принципы государственной службы. Принципы государственного управления являются основой и факторами формирования принципов государственной службы.

В.М. Манохин отмечает, что «анализ принципов государственной службы зависит от различных подходов к пониманию государственной службы: при трактовке ее только как деятельности государственных служащих выделяется только один принцип (равный доступ к государственной службе); если же государственная служба рассматривается как организационно-правовой институт в системе государственной организации, то тогда в принципах службы должны найти свое отражение как общие принципы организации и деятельности государства, так и специальные принципы, присущие только институту государственной службы (законность, дисциплина, народность и т.д.)» [4, с.143].

Системный анализ принципов государственной службы позволяет рассматривать государственную службу как единый, целостный институт, направленный на реализацию

задач и функций государства, нацеленных на достижение оптимального политического и социально-экономического эффекта.

Анализ принципов самой госслужбы показывает, что есть ключевые принципы, они остаются постоянными, базовыми. Они закреплены Основным Законом государства и находят свою непосредственную реализацию во всех сферах государственного управления (принцип законности, принцип единства государственной власти, несмотря на ее разделение на три ветви власти, и др.). Другие же принципы—это принципы специализированные, институциональные. Они рассчитаны на регулирование определенных, но очень важных для этого института отношений, представляющих собой объективную закономерность или направление, цель, идею, которую необходимо достичь.

Существуют различные подходы к систематизации принципов государственной службы. Выделяют конституционные, организационно-функциональные, отраслевые, специальные принципы. Но при этом авторами делается пояснение, что под отраслевыми и специальными признаками необходимо понимать принципы, содержащиеся в специальных нормативных правовых актах о государственной службе и определяющие специфические отношения государственно-служебного характера, как, например, принципы воинской службы. В советский период принципы государственной службы делили на политико-правовые и организационные. В настоящее время преобладает точка зрения о необходимости разделения принципов государственной службы на два основных вида: конституционные и организационные [5]. При этом такое разграничение обусловлено не только на основании нормативного закрепления, но и смысловой нагрузкой каждого принципа, тем более что Конституция Республики Казахстан напрямую или косвенно устанавливает основные критерии организации и функционирования госслужбы.

В законодательстве Казахстана установлен следующий перечень принципов государственной службы: законность; казахстанский

патриотизм; единство системы государственной службы, независимо от разделения государственной службы на законодательную, исполнительную и судебную власти; приоритет прав, свобод и законных интересов граждан перед интересами государства; общедоступность государственной службы; добровольность поступления на государственную службу; профессионализм и компетентность государственных служащих; обязательность исполнения решений, принятых вышестоящими государственными органами и должностными лицами; подконтрольность и подотчетность государственных служащих; учет общественного мнения и гласности, за исключением деятельности, составляющей государственные секреты или иную охраняемую законом тайну; правовая и социальная защищенность государственных служащих; поощрение государственных служащих за добросовестное, инициативное выполнение должностных обязанностей, выполнение заданий особой важности и сложности; личная ответственность за неисполнение либо ненадлежащее исполнение государственным служащим должностных обязанностей и превышение им своих полномочий; непрерывность повышения квалификации государственных служащих.

В соответствии с п.1 ст. 33 Конституции Республики Казахстан граждане имеют право непосредственно участвовать в управлении делами государства [7]. Государственная служба есть одна из основных форм реализации данного права. Через всю Конституцию и законодательство о государственной службе проявляется реализация данного принципа. Поступая на государственную службу, граждане сами становятся участниками управленческих процессов, субъектами государственного управления, наделенными властными полномочиями и выступающими от имени государственного органа. При этом на них будет возлагаться обязанность реализации задач и функций государства, исполнение политики и приверженности определенным принципам и правилам.

На раскрытии содержания некоторых принципов мы остановимся более подробно.

Ю.Н.Старилов достаточно подробно рассматривает сущность принципа законности. Он понимает под этим необходимость, обязанность государственных служащих соблюдать:

1) Конституцию страны, законодательные и подзаконные акты;

2) общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры и соглашения;

3) свои права и обязанности, то есть возложенные на него полномочия [6, с.149].

Государственный служащий может действовать только в рамках своих должностных полномочий, служебных обязанностей. Любое превышение своих полномочий, недолжное их исполнение является противоправным действием и подлежит наказанию. Именно государственные служащие, являющиеся носителями государственных функций и полномочий, должны быть ярыми приверженцами законности.

Власть, основанная на праве - есть правовая власть, способная обеспечить и защитить права и свободы личности, ее честь и достоинство. Цель правовой власти – употребление своей силы на обеспечение человеческого достоинства, создание условий гражданам на свободную реализацию своих прав и законных интересов, опирающуюся на предсказуемость действий власти.

Принцип казахстанского патриотизма - это морально-нравственный принцип, облаченный в правовую форму.

Пункт 2 статьи 1 Конституции РК официально установил основополагающие принципы деятельности Республики: принцип казахстанского патриотизма; принцип общественного согласия; принцип политической стабильности; принцип экономического развития на благо всего народа; принцип решения наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме и выборы депутатов в Парламент[7]. Само понятие «казахстанский патриотизм» довольно широкое и многогранное, включающее в себя различные элементы осознания человека себя гражданином страны, личностью, обла-

дающим правами и обязанностями, осознание своей национальной и религиозной принадлежности и прочих аспектов, из которых складывается любовь к Родине, своей стране.

Принцип единства системы государственной службы, независимо от деления государственной службы на законодательную, исполнительную и судебную власти.

Одной из наиболее значимых функций государственных институтов является разработка согласованных планов и оптимальных программ для достижения и укрепления:

а) безопасности и стабильности государства и его граждан с точки зрения демократических свобод, прав и обязанностей;

б) устойчивого и стабильного роста уровня жизни и возможности выбора для людей;

в) благоприятной политической и законодательной среды;

г) институциональных возможностей и человеческих ресурсов, отвечающих потребностям всех граждан и страны в целом;

д) мер по предоставлению базовых социальных услуг;

е) мер по защите окружающей среды Казахстана, рациональному, устойчивому развитию всех его естественных ресурсов.

Достижение этих целей возложено на всю систему государственных органов Казахстана, а именно на законодательные, исполнительные и судебные органы власти. Достижение и реализация вышеперечисленных задач и целей возможны только при системном взаимодействии, одним из средств которой является единство государственной службы республики.

Выбор пути демократического развития независимого Казахстана предопределил *разделение государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви*. Закрепление и непосредственная реализация данного принципа была осуществлена Конституцией РК 1993 года и продолжена дальнейшими конституционными реформами нашей республики.

Данный принцип является классическим для демократических стран и призван обеспечить реализацию системы сдержек и противовесов в процессе деятельности государствен-

ных органов власти, ключевым координатором и арбитром которой является Президент. Но при всем этом государственная власть едина и все государственные органы обязаны обеспечивать государственное управление. Государственное управление как универсальное понятие является функционированием государственной власти: оно несет в себе все свойства государства как ядра политической системы общества и выражает его сущность и социальное назначение. И независимо от разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви специфические свойства государственного управления имеют место и в его видовых проявлениях.

Органы законодательной, судебной и исполнительной власти самостоятельны и каждый из них выполняет задачи и функции государственной службы. Соответственно выделяются три основные функции государственной службы (законодательная, исполнительная и судебная) и каждая из них должна самостоятельно исполняться соответствующим органом государственной власти, следовательно, государственной службы и государственными служащими.

Единство государственной службы обеспечивается наличием единой законодательной базы, единой и обязательной для всех государственных служащих, независимо от места работы и возлагаемых на них функций, полномочий. Исключение составляют военнослужащие и приравненные к ним лица, а также работники дипломатического корпуса, что связано со спецификой их деятельности.

С целью разработки и реализации единой кадровой политики в Республике успешно действует Агенство РК по делам государственной службы, которое, в свою очередь, ведет единые реестры госслужащих, проводит анализ и вносит предложения по совершенствованию законодательной базы, на основе которой вырабатываются методические рекомендации.

Единство системы государственной службы не исключает наличие специфики службы в различных структурах. Также наличие единой законодательной базы не исключает воз-

можности принятия и реализации специальных нормативных правовых актов, зачастую это военизированные и правоохранные структуры.

Принцип приоритета прав, свобод и законных интересов граждан перед интересами государства. Данный конституционный принцип находит свою непосредственную реализацию именно через институт государственной службы. Принцип становится реальностью, а не просто конституционно закрепленной теорией, если он не только установлен и закреплен законом, но и является закономерностью в деятельности всех государственных служащих, в принимаемых ими нормативных и индивидуальных актах государственного управления, управленческих решениях. Именно реализация этого принципа является проблемой в практике деятельности государственных органов власти. Достаточно сложно принять решение в случаях несовпадения, а иногда и полного противостояния интересов личности и государства, что зачастую происходит на практике.

Приоритет прав и свобод человека и гражданина с теоретической и практической точек зрения означает верховенствующее положение прав и свобод человека и гражданина. Данный конституционный принцип, положенный в основу деятельности госслужбы, очень тесно связан с принципом гуманизма, то есть признанием высшей ценности человеческой личности, ее прав на свободное развитие и проявление способностей, утверждение блага индивидуума как критерия оценки качества общественных отношений.

Обеспечение прав, свобод и законных интересов граждан реализуется посредством:

- законодательного закрепления обязанностей государственных органов, должностных лиц, а значит, государственных служащих перед гражданами;
- правовой регламентации эффективного контроля и надзора за работой должностных лиц;
- установления ответственности государственных служащих (должностных лиц) за нарушение прав и свобод человека и гражданина.

Сущность приоритета прав и свобод человека и гражданина состоит в создании условий для активного участия самого населения в государственном управлении и в организации такой деятельности государственного аппарата, которая гарантировала бы права и законные интересы каждого гражданина в социальной, экономической и всех других сферах жизни. На наш взгляд, суть и гарантированность принципа прерогативы прав, свобод и законных интересов граждан перед интересами государства заключается в наложении обязанностей на госслужащих соблюдать, охранять, защищать и обеспечивать права и свободы личности.

Принцип транспарентности государственной службы. Пункт 2 ст. 20 Конституции РК устанавливает: «Каждый имеет право свободно получать и распространять информацию любым, не запрещенным законом способом». С учетом конституционного права граждан на участие в государственном управлении, право на получение информации может быть реализовано физическими и юридическими лицами Республики Казахстан посредством получения любой интересующей их информации о деятельности государственных органов и должностных лиц, принимаемых государственных решениях, их реализации, знакомиться с отчетами государственных органов. Этому способствует развитие современных информационных технологий и вхождение Казахстана в открытое мировое информационное пространство.

В перестроечное время в Советском Союзе впервые прозвучало понятие «гласность», что означало открытость деятельности государственного администрирования для общественности, где основные функции возлагались на средства массовой информации. Сегодня СМИ являются только лишь одним из инструментов обеспечения доступности информации для общества. Появились Интернет и мультимедиа, которые активно используются государственными органами, в том числе и для обеспечения выяснения и определения общественного мнения и гласности государственного управления. Но само понятие «гласность» приобретает процессуальное значение.

Новый виток развития гражданского обще-

ства, а именно открытого гражданского общества, требует не только гласности, но и (в рамках возможного) прозрачности государственного регулирования, деятельности отдельно взятого государственного органа и его структурных подразделений, движения финансовых потоков (исполнения республиканского и местных бюджетов) и др. Рядом европейских и азиатских стран были приняты специальные нормативные акты, регламентирующие процедуру обеспечения прозрачности государственного управления.

С конца XX века начался новый этап развития государственного управления – транспарентного, прозрачного. На повестку дня вынесено новое понятие «транспарентность», то есть прозрачность, которое зачастую все больше и больше связывают именно с государственным управлением. Так, Япония приняла Закон «О транспарентности государственного управления» в 1996 году. На сегодняшний день многие страны приняли подобные законы, где этот термин является ключевым. То есть мировое сообщество взяло на вооружение именно понятие «транспарентность» как более полное и более содержательное по значению.

Учет общественного мнения является лишь одной из составных сегодняшних реалий, а именно необходимости построения активного гражданского общества – цель, которая определена как одна из перспектив дальнейшего развития современного казахстанского общества.

Обеспечение прозрачности деятельности государственных органов определено Президентом Республики как прерогативное направление развития государственного аппарата, для чего в нашей стране предпринят комплекс мер, в том числе и введение электронного правительства. Каждый государственный орган имеет официальные сайты и руководитель аппарата государственного органа несет ответственность за его содержание и обновление. В настоящее время создано и действует более 100 постоянно обновляемых сайтов государственных органов. Но качественное содержание многих из них оставляет желать лучшего. Так, Международный Центр журналистики MediaNet при поддержке Фонда «Сорос-Казахстан» провел анализ 70 сайтов

государственных органов РК. Данный анализ показал, что достаточно неплохо дела обстоят с дизайном и информацией о нормотворчестве. Но аналитическая информация и оперативность сайтов вызвали серьезные критические замечания. Наибольшей критике подверглось отсутствие в сайтах таких важных серверов, как «вопрос-ответ», возможность подписки на новости, интерактивные вопросы, архив новостей.

Считаем, что принцип прозрачности является одним из основных начал современной системы государственного управления и

должен лечь в основу деятельности государственного аппарата и быть принципом организации и деятельности государственной службы современного Казахстана. Поэтому мы предлагаем включить принцип прозрачности в систему принципов государственной службы Республики Казахстан. Кроме того, считаем, что данный принцип носит непосредственно конституционный характер и вытекает из конституционно гарантированного права гражданина на участие в государственном управлении и на свободу получения и распространения информации.

Список использованной литературы:

1. Уваров В.Н. Государственная служба и управление: учебник. – Петропавловск: Сев.-Каз. юрид. академия, 2004. – 416 с.
2. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций. - М.: Юрид. лит., 1997. – 400 с.
3. Там же
4. Манохин В.М. Советская государственная служба. - М.: Юридическая литература, 1966. - 195 с.
5. Стариков Ю.Н. Государственная служба в РФ. Теоретико-правовые исследования. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1996. – 356 с.
6. Там же
7. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года с изменениями и дополнениями. <https://adilet.zan.kz>

**Suleymanov A.F.
Japparova A.S.
Saylibaeva J.Y.**

Qazağıstan respublikasının dövlət qulluğı sistemini tələb edilməsi prinsipləri

Bu məqalədə müəlliflər Qazaxıstan Respublikasında dövlət qulluğunun mövcud prinsiplərini təhlil edirlər. Müəlliflər prinsiplərin vacibliyini nümayiş etdirir və onların dövlət qulluğunda birliyin yaranmasına necə kömək edə biləcəyini izah edirlər. Məqalənin yekun bölməsində müəlliflər açıqlıq prinsipinin xüsusi əhəmiyyətini və demokratik hüquqi dövlətin qurulmasına necə töhfə verdiyini izah edirlər.

**Suleymanov A.F.
Zhapparova A.S.
Sailibayeva Zh.Yu.**

Principles for forming the system of the civil service of the republic of Kazakhstan

In this article, the authors analyze the existing principles of public service in the Republic of Kazakhstan. The authors demonstrate the importance of the principles and explain how they can help create unity in the public service. In the final section of the article, the authors explain the special importance of the principle of transparency and how it contributes to the establishment of a democratic rule of law state.

Nərmin QULİYEVA,
Milli Aviasiya Akademiyasının
Hüquq kafedrasının magistrantı
narmin.guliyeva2000@gmail.com

CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözləri: cinayətkarlıq, cinayətkarlığın səbəbləri, səbəb və şərait, hüquqi əsaslar, hüquqi tənzim, hüquqi tədbirlər.

Keywords: crime, causes of crime, reasons and conditions, legal basis, legal regulation, legal activities.

Ключевые слова: преступность, причины преступности, причины и условия, правовые основы, правовое регулирование, правовые мероприятия.

Hüquqi mənada cinayət törədənin yaxalanması ilə əlaqədar müəyyən şərtlər daxilində yol verilən tədbirlər cinayət sayılmır. Cinayətkarın yaxalanması ədalət mühakiməsi orqanları qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək edir, oğurlanmış əmlakın qaytarılmasını, vurulmuş zərərin ödənilməsinə təmin edir. Cinayət törədənin yaxalanması, onun yenidən törədə biləcəyi cinayətlərin qarşısını alır. Qeyd edilən cəhətlər bu institutun əhəmiyyətini göstərir [1.305].

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığın qarşısının alınmasında bütün hüquq sahələrini tənzimləyən hüquq normaları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əzim Piriyev qeyd edir ki, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsasını ən çox Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin maddələri təşkil edir. Məcəllənin bir sıra maddələrinin sanksiyalarında bir neçə cəza növünün verilməsi və ya tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi kriminogen amillərə böyük profilaktik təsir göstərir. Bundan əlavə cəza cəza-icra qanunvericiliyinin cəzaçəkmə yerlərindən azad etmə qaydası, azadlığa buraxılanların əmək və məişətinin düzəlməsi, onlar üzərində nəzarətin apa-

rılması qaydalarını tənzimləyən normalar cinayətlərin qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarını təşkil edir [2.136].

Ali qanunumuz Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarına aid normalar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində profilaktik tədbirlərin hüquqi təminatı kimi "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir" kimi göstərilir [3.7].

Konstitusiyanın 13-cü maddəsində göstərilir ki, mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafehləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarından biri də Konstitusiyanın 15-ci maddəsində göstərilən "Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir" adlı normadır.

Belə normalar Konstitusiyada yetərincədir. Sadaladıqlarımızdan əlavə Konstitusiyanın 25-ci maddəsində "İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır", 33-cü maddəyə uyğun olaraq "Qanunla müəyyən edilmiş hallar və məhkəmə qərarı istisna olmaqla mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz", 46-cı maddədə isə qeyd olunur ki, "şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz, heç kəs insan ləyaqətini alçaldan

rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz" [3, 13].

Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarından biri də Konstitusiyanın 63-cü maddəsinin birinci bəndidir: "Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır".

Əzim Piriyev cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarından biri kimi Konstitusiyanın 67-ci maddəsində qeyd edilən "Səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində ittiham etdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir" normasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır [2.136].

Cinayətlərin qarşısının alınmasının hüquqi əsasları ilə bağlı görkəmli kriminalist alim F.Y.Səməndərovun mövqeyi nisbətən fərqlidir. O yazır: cinayətkarlığın qarşısının alınmasının hüquqi tənziimi-dövlətin və onun orqanlarının hüquqi norma yaratma fəaliyyəti olub, Qanunda və normativ aktlarda cinayətkarlığın qarşısının alınmasının məqsəd və vəzifələrini, belə fəaliyyəti həyata keçirən subyektlərin dairəsi, səlahiyyətini, işin əsas metod və formalarını müəyyən edir.

Cinayətkarlığın qarşısının alınmasını iqtisadiyyatın, siyasətin, ideologiyanın, mədəniyyətin və məişətin elə inkişafını nəzərdə tutur ki, bunlar cinayətkarlığın səbəb və şəraiti kimi təzahür edə bilən ictimai həyatın neqativ tərəflərinin təsirini zəifləməyə, neytrallaşdırmağa və aradan qaldırmağa kömək edir. İctimai həyatın belə təşkili müvafiq hüquqi tənziimlə təmin edilməlidir [4.132].

Prof. F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, hüquqi tənziimin mahiyyəti onunla bağlıdır ki, hüquq normaları sosial faydalı davranışı stimullaşdırır, şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin formalaşmasına neqativ təsir göstərən amillərinə əks təsir göstərir. Beləliklə, cinayətkarlığın qarşısının alınmasına yönələn fəaliyyətin optimal həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı hüquqi akt cinayətkarlığın qarşısının alınması tədbirləri və vəzifələrini, qaydalarını, onun müxtəlif subyektlərinin funksiyalarını, bunlar arasında qarşılıqlı əla-

qənin forma və metodlarının həyata keçirilməsini müəyyən edir. Qanunlar və digər normativ aktlar belə vəzifələri yerinə yetirməli olan səlahiyyətli şəxslərin, cinayətkarlığın qarşısını almaq sahəsinə düşən vətəndaşların şəxsi və əmlak hüquqlarının, vətəndaşların, idarə və təşkilatların qanuni mənafələrinin gözlənilməsi sahəsində məsuliyyəti təmin edir. Hüquq cəmiyyətin həyatında özünün tənziimedicini rolu ilə ya kriminogen amilləri neytrallaşdırır, ya da onların hərəkətinə mane olur. Hüquq cinayətkarlığın iqtisadi, sosial-mədəni səbəb və şəraitini aradan qaldıra bilər, onun meydana gəlməsinə əks təsir göstərə, onları blokadaya ala bilər [4.133].

Belə hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün qanun yaradıcılığı yaxşılaşdırılır və möhkəmləndirilir, qanunların, normativ aktların dönmədən düzgün icrasına nail olunur, qanunların düzgün icrasını təmin edən mexanizm yaradılır.

F.Y.Səməndərov cinayətkarlığın qarşısının alınmasına yönələn hüquqi tədbirlərin iki əsas istiqamətini fərqləndirir. Birinci istiqamət - "maddi" xarakterli istiqamətdir. Bu istiqamət üzrə hüquqi tədbirlərin köməyi ilə birbaşa xarici aləmin kriminogen amillərinə, yaxud da bilavasitə kriminogen davranışın determinantlarına, onları neytrallaşdırmaq, yaxud da təsirini zəiflətmək məqsədilə təsir göstərilir.

İkinci istiqamət - "prosessual" xarakterlidir. Bu istiqamət üzrə cinayətkarlığın qarşısını alan subyektlərin - vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların hüquq və vəzifələrini təsbit etməklə, profilaktikanın məzmun və qaydalarını aydınlaşdırmaqla onlar tərəfindən profilaktik tədbirlər həyata keçirilir [4.135].

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığın qarşısının alınması cinayətkarlığın səbəb və şəraitinin aradan qaldırılmasına, zəifləməsinə və neytrallaşmasına yönələn dövlət və ictimai tədbirlər sistemidir.

Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının səmərəliliyi, ilk növbədə, onu doğuran səbəblərin və şəraitlərin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Onun qarşısının alınması dedikdə, abstrakt mövcud olan bir təzahürün deyil, konkret səbəblər və şəraitlə şərtlənən sosial fenomenin xəbərdarlığı başa düşülür. Bununla əlaqədar qeyd etmək la-

zımdır ki, cinayətkarlığın qarşısının alınması məhz həmin səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması kimi qiymətləndirilməlidir. Kriminologiya elmində haqlı olaraq təsdiq edilir ki, "cinayətkarlığın xəbərdarlığı onun səbəblərinin və şəraitinin aradan qaldırılmasına, zəifləndirilməsinə və ya neytrallaşdırılmasına yönələn dövlət və ictimai tədbirlərin çoxsəviyyəli sistemidir" [5.198].

Cinayətlərin qarşısının alınmasının hüquqi əsaslarına yanaşmada hüquqşünas alimlər arasında fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, onlar cinayətkarlığın səbəb və şəraiti barədə eyni mövqedən çıxış edirlər.

Ç.F.Mustafayev haqlı olaraq qeyd edir ki, cinayətkarlığın bir ictimai-təhlükəli sosial təzahür kimi mahiyyətinin tədqiqi prosesində onu doğuran səbəblərin və şəraitin müəyyən edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Məlumdur ki, cinayətkarlıq törədilmiş cinayətlərin məcmusu olduğundan, onu bir sosial fenomen kimi şərtləndirən səbəblər və şərait məhz bu sistemə daxil olan ayrı-ayrı cinayətlərin determinantları ilə birbaşa əlaqəlidir. Odur ki, konkret cinayətin səbəbi və şəraiti müəyyən edilmədən, bütövlükdə cinayətkarlığın səbəbləri və şəraiti haqqında obyektiv gerçəkliyi əks etdirən nəticəni əldə etmək mümkün deyil [6.75].

Cinayətkarlığın qarşısının alınması məsələsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, "xəbərdarlıq" anlayışına kriminoloji ədəbiyyatda münasibət birmənalı deyildir. Belə ki, bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, cinayətkarlığın "xəbərdarlığı", "profilaktikası", "privensiyası" kimi anlayışlar qeyd olunan təzahürün qarşısının alınmasının

müxtəlif şəraitləri və istiqamətləri ilə əlaqədar olduğundan, bir-birindən fərqlənir. Bununla yanaşı, "cinayətkarlığın xəbərdarlığı" anlayışını uğurlu hesab etməyənlər də vardır. Onlar öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün qeyd edirlər ki, cinayətkarlığı xəbərdar etmək olmaz, onu məhdudlaşdırmaq, azaltmaq və ya ləğv etmək mümkündür. Bu mütəxəssislər həmçinin hesab edirlər ki, real mövcud olmayan cinayətkarlığı deyil, onun konkret təzahürləri olan cinayətləri xəbərdar etmək olar.

Cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində ədliyyə orqanları bir sıra profilaktik tədbirlər hazırlamışdır:

- qanunvericiliyi təkmilləşdirmək və qanun yaradıcılığı fəaliyyətində qanunvericiliyin sistemə salınması və kodifikasiyasında iştirak etmək, onu ictimai inkişafın müasir istiqamətinə uyğunlaşdırmaq və s. fəaliyyəti həyata keçirmək;
 - qüvvədə olan qanunvericiliyin effektivliyini öyrənmək;
 - ölkə miqyasında vahid hüquqi informasiya sistemi yaradılması üzrə fəaliyyət göstərmək;
 - hüquqi təbliğata metodik rəhbərlik etmək, onun mühüm istiqamətlərini müəyyən etmək, təbliğatın effektiv vasitələrini və metodlarını işləyib hazırlamaq;
 - ədliyyə orqanlarının profilaktik əhəmiyyəti olan funksiyasına, həm də təhsil müəssisələrində hüquqi təhsilin təşkilat-metodik təminatı aiddir.
- Hazırda cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində müəyyən addımlar atılmaqdadır: hüquq-mühafizə orqanlarında struktur dəyişiklikləri aparılır, cinayətkarlığa qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə yeni qurumlar formalaşdırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı, "Hüquq Yayın Evi, 2018
2. Piriyev Əzim. Kriminologiya. "Bakı Biznes Universiteti" nəş. Bakı, 1999
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", 2021
4. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Dərs vəsaiti. "Digesta" nəş. Bakı, 2012
5. Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика Баку, 1990
6. Çingiz Mustafayev. Kriminologiya. Dərslük. "Xəzər Universiteti" nəş. Bakı, 2015
7. Криминология. Под ред.Ф.К.Зиннурова. Учебник. Казань, 2019.

Narmin Guliyeva

Legal grounds for crime prevention

The article considers the legal grounds for the prevention of crime. In particular, the article notes that the greatest importance in the prevention of crime is the legal norms that regulate all branches of law.

Together with that, it is specified that the legal basis for the prevention of crime together with the norms of the articles of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are the norms of the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

The article analyzes in a comparative order the positions of different scholars on the legal basis of crime prevention.

Нармин Гулиева

Правовые основы предупреждения преступности

В статье рассматриваются правовые основы предупреждения преступности. В частности, в статье отмечается, что большое значение в предупреждении преступности представляют правовые нормы, регулирующие все отрасли права.

Вместе с тем, указывается, что правовую основу предупреждения преступности вместе с нормами статей Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики составляют нормы Конституции АР.

В статье в сравнительном порядке проанализированы позиции различных ученых по правовым основам предупреждения преступности.

Səyyad AĞAYEV,

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının “Cinayət prosesi” kafedrasının
rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fidan ƏKBƏROVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı

CİNAYƏT YOLU İLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ PUL VƏSAİTLƏRİNİN LEQALLAŞDIRILMASINA QARŞI MÜBARİZƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MİLLİ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: çirkli pullar, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlər, pulların yuyulması, cinayət, beynəlxalq müqavilə, hüquqi əsaslar.

Key words: dirty money, proceeds of crimemoney laundering, crime international agreement, legal grounds

Ключевые слова: грязные деньги, доходы от преступлений, отмывание денег, преступление, международное соглашение, юридические основания.

Müasir dövrdə beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə, dövlətlər və xalqlar arasında dinc-yanaşı yaşamağa, bütövlükdə beynəlxalq birliyin həyatı əhəmiyyətli maraqlarına xüsusi təhlükə törədən beynəlxalq xarakterli cinayətlərdən biri də cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması – başqa sözlə, çirkli pulların yuyulmasıdır.

Beynəlxalq sənədlər və müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyinin təhlilini əsasında sadə şəkildə demək olar ki, çirkli pulların yuyulmasının tərifi öz cinayətindən əldə edilən gəlirlərə sahib olmaq və cinayətkar əmlakın hər hansı bir şəkildə idarə edilməsinə və ya saxlanmasına kömək etmək də daxil olmaqla cinayət əmlakının idarə edilməsi və ya ona malik olmanın bütün formalarını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi iqtisadi nəticələri olan maliyyə cinayətləridir və

çirkli pullardan terrorizmin maliyyələşdirilməsində də istifadə olunduğu üçün bu əlaqəli cinayətlərin cəmiyyət həyatına və dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərəri gözardı etmək mümkün deyildir. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulların yuyulmasının (PY) səbəb olduğu mənfi nəticələri iqtisadi və ictimai-siyasi olmaqla fərqləndirə bilərik. Pulları yumaqda məqsəd onun qeyri-qanuni mənşəyini gizlətmək və leqallaşdırmaq olduğundan cinayətkar sərmayəni az effektiv iqtisadi sektora qoya bilər ki, bu da qeyri-optimal sərmayə qoyuluşuna gətirib çıxarır. İkinci bir tərəfdən sərmayə qoyulmuş çirkli pullar təmiz sərmayə qoyuluşuna mane ola bilər. Üçüncü bir tərəfdən isə çirkli pullar qeyri-sağlam rəqabətə yol açır. Belə ki, çirkli pulların yuyulması ilə məşğul olan hər hansı bir şəxsin yaratdığı müəssisə və ya təşkilat qazanc əldə etmək məqsədilə çalışmaya da bilər və bununla da həmin müəssisə və ya təşkilat tərəfindən təklif olunan xidmətlərin dəyəri analoji təmiz müəssisə və ya təşkilat tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin dəyərindən çox aşağı ola bilər. İctimai-siyasi nəticələrə gəldikdə isə vurğulamaq lazımdır ki, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin yuyulması ən başlıcası ölkədə cinayətkarlıq statistikasının artımına səbəb olur. İkinci bir yandan cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin yuyulmasına müəyyən orqanların səssiz qalması üçün rüşvət təklifləri olacaqdır ki, bu da ölkədə rüşvətxorluğun artımına gətirib çıxaracaqdır və cinayətkar-

lar ölkənin iqtisadiyyatı üzərində hegemonluq etməyə başlayacaqlar. Bu da son nəticədə siyasi idarəçiliyi ələ almaq istəyinə və ölkədə dincliyin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Çirkli pulların yuyulması kifayət qədər ciddi problem olduğundan bu mövzuda müxtəlif hüquqşünaslar, professorlar və digər hüquq elmləri mütəxəssisləri tərəfindən bir çox kitablar nəşr olunmuş, rəsmi qəzet və jurnallarda məqalələr dərc olunmuşdur. Belə ki, bu sahədə K.Sullivanın, C.Kassaranın, D.C.Robinsonun, C.Turnerin, Pyotr Lilleyin, Zaur Hacılinın və s. müəlliflərin əsərlərini qeyd etmək olar. Bütün bu kitabların rəhbər istiqaməti birdir: çirkli pulların yuyulması mexanizmini müəyyən etmək və ona qarşı effektiv mübarizə aparmaq.

Bir ifadə kimi isə “pulların yuyulması” heç də uzaq keçmişdə deyil, keçən əsrin sonlarında ABŞ-da mafianın gördüyü işlərlə əlaqədar işlənməyə başlamışdır. O vaxtlar mafiya dələduzluqdan, fahişəlikdən, qumar oyunlarından, qaçaq yolla gətirilmiş spirtli içkilərin satışından və qanunla qadağan olunan digər bu qəbil əməllərdən əldə etdiyi gəlirləri qanuni mənbələrdən əldə olunmuş kimi göstərməyə və sübut etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Al Kapone başda olmaqla mafiya adamları çirkli pulları nağd pulla işləyən qanuni biznesə qoymağa başlamışdılar. Bu biznesdə böyük pay isə özəl çamaşırxanalara məxsus idi. Məhz ona görə də bu cür çamaşırxanalarda çirkli paltardan başqa həm də “çirkli” pulların “yuyulduğu” deyilirdi. Kütləvi informasiya vasitələrində bu cür “pulların yuyulması” əməlləri ilk olaraq “Votergeyt qalmaqalı” zamanı “Guardian” qəzeti tərəfindən hallandırılmışdı [11, s.143]. O vaxt ABŞ Prezidenti Riçard Niksonun seçki qərarı qeyri-qanuni topladığı ianələri Mexikodakı hesabına köçürüb daha sonra Mayamidəki şirkəti vasitəsilə geri qaytarmışdı. Bəlkə də mütəşəkkil cinayətkarlıqla (mafia) üzvləşən ilk ölkələrdən olduğuna görədir ki, çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə üzrə qanunvericilik ABŞ-da başqalarından daha tez formalaşdırılmağa başlamışdır. Artıq 1970-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən PY problemi ilə birbaşa əlaqəsi olan üç əsas qanun (“Mütəşəkkil cinayətkarlıq üzrə nəzarət”, “Bank sirri” və “Narkotiklərin yayılmaması üzrə

ümumi nəzarət” haqqında qanunlar) qəbul edilmişdi. 1986-cı ildə isə narkotiklərin dövriyyəsi ilə yanaşı, digər predikativ cinayətləri nəzərdə tutan “Pulların yuyulması üzrə nəzarət” (“Money Laundering Control Act”) haqqında qanun qəbul edilmişdir. Beynəlxalq aləmdə PY məsələsi keçən əsrin 80-ci illərində öz aktuallığını artırmağa başlamışdır və artıq 1988-ci ildə BMT-nin Narkotik və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyası (bundan sonra – Vyana Konvensiyası) hazırlanıb dövlətlərin ratifikasiyasına açıq elan edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1988-ci il Narkotik Vasitələrin və Psixotrop Maddələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Konvensiyası 1990-cı il noyabrın 11-də qüvvəyə minib. 2020-ci ilin iyununa olan məlumata görə, Konvensiyanın 191 Tərəfi var. 1988-ci il Konvensiyası 1970 və 1980-ci illərdə baş verən siyasi və sosioloji hadisələrin ardınca qəbul edilmişdir. Əsasən inkişaf etmiş dünyada rekreasiya məqsədləri üçün koka-in və heroinə artan tələbat ənənəvi olaraq koka və tiyəkin becərildiyi coğrafi ərazilərdə qeyri-qanuni istehsalın artmasına səbəb oldu. Narkotik vasitələrin qeyri-qanuni ticarətinin həcmnin artması ilə beynəlxalq narkotik ticarəti cinayətkar qrupların üstünlük təşkil etdiyi çoxmilyardlarla dollarlıq biznesə çevrildi və bu, 1988-ci il Konvensiyanın yaradılmasına və nəticədə narkotiklərə qarşı mübarizənin genişlənməsinə əsas verdi. 1989-cu ildə “Böyük yeddiliy”in sammitində məsələ kifayət qədər ciddi hesab olunaraq xüsusi Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (bundan sonra – FATF) yaradılması barədə qərar qəbul edilmişdi. Əgər o vaxtlar FATF 15 üzv dövlətdən ibarət idisə, bu gün ona 37 dövlət və 2 beynəlxalq təşkilat daxildir. Qeyd olunmalıdır ki, qalan ölkələrin də əksəriyyəti FATF tipli digər qurumların üzvüdür. Doğrudur ki, beynəlxalq miqyaslı bir çox digər qurumlar kimi FATF da dövlətlər üçün məcbureddi heç bir qərar qəbul edə bilməz, qəbul etdiyi hər hansı qərar və ya sənəd yalnız və yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, PY/TM-ə qarşı mübarizədə FATF-in əhəmiyyəti həddindən artıq böyükdür. Bu günlərdə FATF tərəfindən hazırlanmış “40 Tövsiyə” və “9 Xüsusi Tövsiyə” (bundan sonra – FATF Tövsiyələri) hər

bir dövlətdə və müvafiq məqsədlərlə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarda PY/TM-ə qarşı mübarizə sahəsində rəhbər rolunu oynayır. Dünya Bankı, Avropa Şurası və hətta BMT öz üzvlərinin PY/TM-ə qarşı mübarizəsinin lazımi səviyyədə olub-olmamasını qiymətləndirərkən məhz FATF Təvsiyələrinə istinad edir. FATF-in ən əsas nailiyyətlərindən biri o oldu ki, PY artıq yalnız nağd pul vəsaitləri ilə əməliyyatlar kimi deyil, daha geniş spektrli əməllərlə əlaqədar mənfəətli təzahür kimi qəbul edilməyə başlanmışdır [5, s.51]. Vyana Konvensiyasının verdiyi mandata əsasən, 1997-ci ildə Cinayətkarlığa və narkotiklərin yayılmasına qarşı mübarizə üzrə BMT-nin Departamenti nəzdində PY-yə qarşı mübarizə üzrə xüsusi Qurum yaradılmışdır. O vaxtdan bəri qurum tərəfindən “PY-yə qarşı mübarizə üzrə Tədbirlər Planı” icra edilməkdədir. Tədbirlər planının əsas məqsədi də üzv dövlətlərə PY-yə və TM-ə qarşı mübarizə, o cümlədən cinayət nəticəsində əldə edilmiş varidatın müəyyən edilməsi, həbsi və müsadirəsi istiqamətində müvafiq texniki yardım göstərməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar həm anglo-sakson, həm də kontinental hüquq sistemləri üçün PY-yə qarşı mübarizə üzrə nümunəvi qanunlar hazırlanmışdır [5, s.51].

Baş Assambleyanın 15 noyabr 2000-ci il tarixli 55/24 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa Qarşı Konvensiyası transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əsas beynəlxalq sənəddir.

Palermo Konvensiyasının “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin yuyulmasının kriminalaşdırılması” adlı 6-cı maddəsində deyilir:

I. Əmlakın cinayət fəaliyyəti və ya bu cür fəaliyyətdə iştirak nəticəsində əldə edildiyini bilə-bilə, həmin əmlakın qeyri-qanuni mənəbəyini gizlətmək və ya əsas hüquq pozuntusunun törədilməsində iştirak edən hər hansı şəxsə öz əməllərinə görə hüquqi məsuliyyətdən qaçmaq üçün yardım etmək məqsədilə həmin əmlakın ötürülməsi və ya onun statusunun dəyişdirilməsi;

II. Əmlakın cinayət fəaliyyəti və ya bu cür fəaliyyətdə iştirak nəticəsində əldə edildiyini bilə-bilə həmin əmlakın həqiqi təbiətinin, mənşəyinin, olduğu və yerləşdiyi yerin, hərəkətinin və ya onunla əlaqədar hüquqların gizlədilməsi və ya

ört-basdır edilməsi; dövlətlərin öz konstitusional prinsipləri və öz hüquqi sistemlərinin əsas konsepsiyaları nəzərə alınaraq;

III. Əmlak qəbul olunduğu zaman onun cinayət fəaliyyəti və ya bu cür fəaliyyətdə iştirak nəticəsində əldə edildiyini bilə-bilə əmlakın əldə olunması, ona sahiblik və ya ondan istifadə edilməsi;

IV. Yuxarıdakı müddələrdə müəyyən edilmiş hər hansı bir əməlin törədilməsində iştirakçılıq və ya birgə iştirakçılıq, ona cəhd, kömək, təhrik və ya onunla əlaqədar təşkilatçılıq edilməsi [15].

Bu Konvensiyanın 6-cı maddəsinə görə xarici ölkənin yurisdiksiyası altında baş vermiş əməlin predikativ cinayət sayılması üçün bu əməlin hər iki dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət sayılmasının zəruri olduğunu, bu iki şərti Azərbaycan vətəndaşları və ya respublikada daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə qanunvericiliyimizlə tam nəzərdə tutulmasını və bu iki şərtin digər şəxslərə münasibətdə Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə nəzərdə tutula bilməsini nəzərə alaraq qənaətə gələ bilirik ki, qanunvericiliyimiz əsasında predikativ cinayətlərə müvafiq yurisdiksiyanın tətbiq edilməsindəki şərtlər bu məqsədlər üçün beynəlxalq standartlarla nəzərdə tutulmuş şərtlərə tam uyğundur [5, s.45]. Palermo Konvensiyası, həmçinin Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə tədbirlərini də müəyyənləşdirir (maddə 7). Belə ki, hər bir İştirakçı Dövlət hərtərəfli daxili tənzimləmə və nəzarəti təsis edəcək banklar və bank olmayan maliyyə institutları üçün rejim və lazım olduqda çirkli pulların yuyulmasının bütün formalarının qarşısını almaq və aşkar etmək üçün öz səlahiyyətləri daxilində çirkli pulların yuyulmasına xüsusilə həssas olan digər orqanlar təsis etməlidir ki, onlar öz səlahiyyətləri daxilində müştərinin identifikasiyası, uçotunun aparılması və şübhəli əməliyyatlar barədə məlumat verməklə mükəlləf olsunlar. İştirakçı dövlətlər çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə məqsədilə məhkəmə, hüquq-mühafizə və maliyyə tənzimləyici orqanları arasında qlobal, regional, subregional və ikitərəfli əməkdaşlığa çalışmalıdırlar [15].

Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə sahəsində Avropa İttifaqı çərçivəsində də beynəlxalq

sənədlər qəbul olunmuşdur. Strasburq Konvensiyası və ya CETS 141 kimi də tanınan Cinayətdən Gələn Gəlirlərin Yuyulması, Axtarışı, Müsadirəsi haqqında Konvensiya cinayətin təhqiqatı və izlənməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı və qarşılıqlı yardımını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyan Avropa Şurasının Konvensiyasıdır. Konvensiya dövlətlərə hətta tam qanunvericilik harmoniyası olmadıqda belə eyni dərəcədə səmərəlilik əldə etməkdə kömək etmək məqsədi daşıyır. Tərəflər xüsusilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin yuyulmasını cinayət hesab etməyi və alətləri və əldə edilmiş gəlirləri (və ya dəyəri bu gəlirlərə uyğun gələn əmlakı) müsadirə etməyi öhdələrinə götürürlər.

Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizədə qaydalar müəyyən edən sənədlər içərisində Avropa Birliyinin Direktivləri xüsusi yer tutur. Çirkli pulların yuyulmasının qarşısını almaq və Birliyin maliyyə təhlükəsizliyini qorumaq üçün maliyyə sistemində nəzarətlə bağlı Avropa İttifaqının hüquqi bazası həmişə kifayət qədər yüksək səviyyədə olmuşdur [12, s.124]. İlk hüquqi sənədlərdən biri “Maliyyə sistemindən çirkli pulların yuyulması məqsədi ilə istifadəsinin qarşısının alınması haqqında” 91/308/EEC sayılı Direktivdir. Sənədə ilk dəfə olaraq “çirkli pulların yuyulması”, “müşərilərin müəyyən edilməsi vəzifəsi” və s. kimi anlayışlar təqdim edilib [13, p.18]. Bəzi dəyişikliklərə məruz qalan növbəti sənəd 2001-ci il Direktivi oldu. Onun müddəaları çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə üçün nəzarətin həyata keçirildiyi qurumların dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Kompüter texnologiyasının inkişafı, eləcə də internet vasitəsilə qeyri-qanuni maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yolları ilə 2001-ci il Direktivinin müddəalarına yenidən baxılması zərurəti yarandı. Üçüncü belə sənəd “Maliyyə sistemindən çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün istifadəsinin qarşısının alınması və onun həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında” 25 oktyabr 2005-ci il tarixli Direktivdir. Onun müddəaları Avropa İttifaqının maliyyə sistemində çirkli pulların yuyulmasının aşkar edilməsində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirdi [10, s.252]. Məhz

2005/60/EC Direktivi Direktivlər arasında “terrorizmin maliyyələşdirilməsi” anlayışını təqdim edən birinci Direktiv oldu. Hazırda 2005/60/EC Direktivi artıq qüvvədə deyil, çünki o, 24 iyun 2015-ci il tarixli Direktiv ilə əvəz edilmişdir.

Avropa Parlamentinin və Şurasının 20 may 2015-ci il tarixli Direktivi maliyyə sistemindən çirkli pulların yuyulması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədləri üçün istifadəsinin qarşısının alınmasına dair Qaydalara düzəlişlər edir. Avropa Birliyinin 2005-ci il Direktivini, 2006-cı il Direktivini (Avropa İqtisadi Zonası ilə əlaqəli mətn) və 2012-ci il Direktivini ləğv edir [9, p.445]. Maliyyə sistemindən çirkli pulların yuyulması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədləri üçün istifadəsinin qarşısının alınmasına dair 2015-ci il 20 may tarixli Avropa Birliyinin Direktivi maliyyə sistemindən çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə istifadənin qarşısının alınması proseduru tənzimləyən tənzimləyici aktdır [9, p.121]. Yeni Direktivin qəbulu nəinki Avropa İttifaqının bütün 27 üzv dövlətinin ərazisində çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınmasında mühüm addım idi, həm də Avropa İttifaqına qoşulmağa daha 7 namizəd ölkə üçün qanunvericiliyin uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdi [9]. 2015-ci il Direktivinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: banklara olan tələblərin gücləndirilməsi, şirkətlərin benefisiar sahibləri haqqında məlumatların şəffaflığına dair tələblərin müəyyən edilməsi, əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi prosedurlarının sadələşdirilməsi. Aİ-yə üzv dövlətlərin maliyyə kəşfiyyatı orqanları arasında, Aİ üzvü olmayan ölkələrə qarşı tutarlı siyasətin işlənilməsi və Aİ ölkələrinin səlahiyyətli orqanlarının müvafiq sanksiyalar tətbiq etmək səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi [14].

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə sahəsində bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də müvafiq qanunvericilik tənzimləməsi və təşkilati mexanizmlər müəyyən edilmişdir. Azərbaycan bir sıra beynəlxalq sənədlərə qoşularaq bəzi müvafiq tədbirlər görmüşdür. Bu tədbirlər arasında Maliyyə Monitorinq Xidmətinin yaradılması, müvafiq qa-

nunvericiliyimizdə müəyyən dəyişikliklər edilməsi, müvafiq qanunvericiliyimizin tətbiqi üçün tədbirlər görülməsi, qanunvericiliyimizə riayət edilməsinə nəzarət, zaman keçdikcə onun bir daha dəyişdirilməsinə zərurət olub-olmaması məsələsinin daim nəzarətdə saxlanması, dövlət orqanları əməkdaşlarının və digər vətəndaşların bu sahədə daim maarifləndirilməsi kimi tədbirlər yer almışdır [5, s.54].

Çirklə pulların yuyulması ilə mübarizə aparmaq üçün AR bir sıra beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur. Belə ki, ölkəmiz terrorizmlə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq aparmaq üçün 2002-ci ildə 1999-cu il Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında BMT Konvensiyasını, 2004-cü ildə Terrorizmin qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasını, digər cinayət məsələləri üzrə 1992-ci ildə BMT-nin narkotik və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyasını (20 dekabr 1988-ci il, Vyana), 2002-ci ildə Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyasını və 2 Əlavə Protokolu, 2003-cü ildə Cinayət məsələlərində qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Avropa Konvensiyasını və ona Əlavə Protokolu, 2000-ci il Mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasını (Palermo Konvensiyası), Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması, aşkar olunması, götürülməsi və müsadirə edilməsi haqqında AŞ Konvensiyasını, 2004-cü ildə Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında AŞ Konvensiyasını, Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında AŞ Konvensiyasını, 2005-ci ildə BMT-nin Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasını ratifikasiya etmiş, 2001-ci ildə Cinayət məsələlərindəki işlərin nəqli haqqında Avropa Konvensiyasını, 2004-cü ildə Terrorizmin qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasına düzəliş edən Protokolu, Korrupsiyaya qarşı BMT Konvensiyasını, 2005-ci ildə Terrorizmin qarşısının alınması haqqında AŞ Konvensiyasını imzalamışdır [2]. Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılmasına, axtarışına, həbsinə, müsadirəsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə dair” 2017-ci ildə 2005-ci il mayın 16-da Varşava şəhərində imzalanmış Avropa Şurasının Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının mü-

vafiq qeyd-şərt və bəyanatları ilə təsdiq edilməsi haqda qanun qəbul olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, 80-ci illərin sonunda Azərbaycan çətin vaxtlar yaşasa da, müstəqilliyinin bərpasını elan etdikdən qısa müddət sonra Vyana Konvensiyasına qoşulub, onun bütün tələblərinə bu günədək tam həcmdə riayət etməyə çalışır. 2002-ci ildə Azərbaycan Avropa Şurasının Pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı tədbirlərin qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertlər Komitəsinə (bundan sonra – MONEYVAL) üzv olmuşdur. O vaxtdan bəri PY və TM-ə qarşı mübarizə istiqamətində Azərbaycan tərəfindən bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildə Nazirlər Kabineti yanında yaradılmış Pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı tədbirlər üzrə Ekspertlər Qrupu tərəfindən işlərin əksəriyyəti görülmüşdür. Belə ki, qrupun təşəbbüsü ilə Cinayət Məcəlləsinə PY əməlini kriminallaşdıran maddə (CM-in 193-1) əlavə edilmişdir. Bununla əlaqədar CM-in 241-ci maddəsi (“Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə əldə edilmiş pul vəsaitini və ya digər əmlakı leqallaşdırma”) qüvvədən düşmüşdür. Milli qanunvericiliyimiz kontekstində PY CM-in bir neçə maddəsi çərçivəsində nəzərə alınmalıdır. Belə ki, adı çəkilən əməllər cinayət məsuliyyəti yaradır:

1. Yalançı sahibkarlıq, yəni kredit almaq, rüsumlardan azad olmaq və ya digər əmlak mənfəəti əldə etmək, yaxud qadağan edilmiş fəaliyyəti gizlətmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək niyyəti olmadan müəssisə və ya digər hüquqi şəxsin yaradılması xeyli miqdarda ziyan vurduqda, habelə xeyli miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə [1, s.166-167];

2. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı leqallaşdırma, yəni cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə pul vəsaitlərinə və ya digər əmlaka qanuni status vermək, onların əldə edilməsinin həqiqi mənbəyini gizlətmək məqsədilə belə pul vəsaitləri və ya əmlakdan istifadə etməklə maliyyə əməliyyatlarının və ya digər əqdlərin həyata keçirilməsi [1, s.167-168];

3. Cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı əldə etmə, onlara

sahiblik və ya onlardan istifadə etmə, yaxud sərəncam vermə - Qabaqcadan vəd etmədən cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə xeyli miqdarda pul vəsaitləri və ya digər əmlakı əldə etmə, onlara sahiblik və ya onlardan istifadə etmə, yaxud onların əldə edilməsinin həqiqi mənbəyini gizlətmədən onlara sərəncam vermə [1, s.168-169];

4. Yuxarıdakı əməllərin törədilməsinə hazırlıq və ya cəhd [1, s.44], habelə əməllərin törədilməsində iştirakçılıq [1, s. 45-47].

Qanunvericiliyimizin qeyd olunan maddələrinə daha detallı baxdıqda onların beynəlxalq standartlara uyğun olduğunu və beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulmuş əməllərin qanunvericiliyimizdə əhatə olunduğu qənaətinə gələ bilərik. Əlavə edə bilərik ki, Strasburq və Varşava konvensiyaları dövlətlərə sözügedən əməllərin bir sıra digər şərtlərlə törədildiyi halda da kriminallaşdırılmasını tövsiyə edir. Belə ki, şəxs əmlakın cinayət yolu ilə əldə olduğunu güman etməli idisə və (və ya) şübhələnibsə, gəlir əldə etmək (tamah) və (və ya) cinayət fəaliyyətini davam etdirmək məqsədilə fəaliyyət göstəribsə, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır [6; 7]. Dövlətlərin ixtiyarına buraxılmış bu tövsiyələr PY-nin qəsdən deyil, ehtiyatsızlıqdan törədilməsi halını da əhatə edə bilər. Bu cür məsələlər qanunvericiliyimizdə əhatə olunmamışdır [5, s.36].

Pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı tədbirlər üzrə Ekspertlər Qrupu "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə" haqqında qanun layihəsinin hazırlanmasında olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, ABŞ Ədliyyə Departamentinin, Avropa Şurasının, BMT-nin Narkotiklər və Cinayət üzrə Ofisinin, Dünya Bankının və BVF-in nüfuzlu qurumlarının ekspertləri tərəfindən qanun layihəsi ümumilikdə müsbət qiymətləndirilmişdir. Hal-hazırda müvafiq qanun və bu qanunla bağlı digər normativ xarakterli aktlar qüvvədədir.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında AR Qanunu 10 fevral 2009-cu ildə qəbul edilmiş və 24 fevral 2009-cu ildə qüvvəyə

minmişdir. Bu Qanun cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı hüquqpozmaların aşkar edilməsi və qarşısının alınması üçün hüquqi mexanizmin yaradılmasına, belə pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə maliyyə sistemindən istifadə olunması imkanlarını istisna edən şəraitin yaradılmasına, bu sahədə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Qanun 4 fəsil, 22 maddədən ibarətdir və çirkli pulların yuyulması sahəsində istifadə olunan əsas anlayışları, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınmasına dair tədbirləri, maliyyə monitorinqi orqanının fəaliyyətinin təşkili qaydası və məsuliyyət məsələlərini müəyyən edir.

Bundan əlavə, AR-də çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 3 iyun tarixli 211 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların bu dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilməsi Hədləri və Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı qəbul edilmişdir. Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların bu dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilməsi Hədləri və Qaydası" Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 76-1-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının hesabatverən maliyyə institutları tərəfindən barəsində hesabat verilməli hesabların müəyyən edilməsi üçün həyata keçirilməli olan hərtərəfli yoxlama prosedurlarını, xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların bu dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilməsi hədlərini və qaydalarını müəyyən edir [2].

18 noyabr 2016-cı ildə "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın le-

qallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncam vermişdir. Milli Fəaliyyət Planı dövlət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətlərinin effektiv əlaqələndirilməsini təmin edən koordinasiya mexanizminin yaradılması, onlar arasında əməkdaşlığın və məlumat mübadiləsi sisteminin səmərəliliyinin artırılması, qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, beynəlxalq

əməkdaşlığın gücləndirilməsi, PY/TM-ə qarşı mübarizə aparan dövlət orqanlarının potensialının gücləndirilməsi və digər məsələləri əhatə edir [5].

Beləliklə, adı çəkilən hüquqi sənədlər AR-in ərazisində Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizənin hüquqi əsasları olmaqla bu cinayət əməlinin törədilməsinin qarşısını almaq üçün preventiv tədbirlər müəyyən edir və PY-nin krimallaşdırılmasının hüquqi bazası rolu oynayır.

İstiadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Digesta nəş., 2021, 768 s.
2. “Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların bu dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilməsi Hədləri və Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı: <https://e-qanun.az/framework/30114>
3. Z. Hacılı. Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə. Bakı - 2010, 236 s.
4. AR Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı: www.mfa.gov.az
5. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017 - 2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı
6. Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime, 1990:
7. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=141>
8. Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism,
9. 2005:<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=198>
10. Ed. Efimova L.G., Mikheeva I. E., Alekseeva D.G., Pykhtin S.V., Khomenko E.G. Actual legal problems of banking practice. Collection of articles by students of the University. O.E. Kutafin presented at the conference (1.12.2016). "Prospekt Publishing House", 2017-08-14, 192 p.
11. Ekaterina. New Directive of the European Union on Combating Money Laundering and Terrorist Financing - Key Innovations of the European Anti-Money Laundering Regime (rus.), Association of Electronic Money Market Participants and Money Transfers
12. Elena Kondrat. Offenses in the financial sphere of Russia. Financial Security Threats and Countermeasures. Litres, 2017-09-05. 1406 p. Alberto Santa Maria. European Economic Law . - Kluwer Law International, 2009, 583 p.
13. Jeffrey Robinson, The Laundrymen, Arcade Publishing; 2nd edition, 1997, p. 368
14. Pierre-Laurent Chaten, John MacDowell, Cedric Mousset, Paul Allan Schott, Emile van der Doos de Villebois. Preventing Money Laundering and Terrorist Financing: A Practical Guide for Banking Professionals . - Alpina Publisher. 316 p.
15. R.V. Zhubrin. Combating Money Laundering: Theoretical and Practical Aspects . - Wolters Kluwer Russia, 2011, 490 p.
16. The fourth EU AML Directive comes into force – Gestion:
17. www.gestion-law.com.

18. UN Convention against Transnational Organized Crime, 2002:
19. <https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html>

Seyyad Agayev
Fidan Akbarova

Legalization of money obtained through crime the importance of fighting back.
International, regional and national legal bases.

This article is dedicated to highlighting the socially dangerous manifestations of the mentioned crime by showing international, regional and domestic legal acts in the fight against money laundering. In the article, various international and national legal acts are given as the legal bases of the crime of money laundering, and the importance of criminalizing this act is noted.

Сайяд Агаев
Фидан Акбаова

Легализация денег, полученных преступным путем, важность противодействия.
Международные, региональные и национальные правовые основы

Данная статья посвящена выделению общественно опасных проявлений указанного преступления путем демонстрации международных, региональных и внутригосударственных правовых актов в сфере борьбы с отмыванием денег. В статье в качестве правовых оснований преступления отмывания денег приводятся различные международные и национальные правовые акты, отмечается важность криминализации данного деяния.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: ehg69@mail.ru

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: ehg69@mail.ru

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: